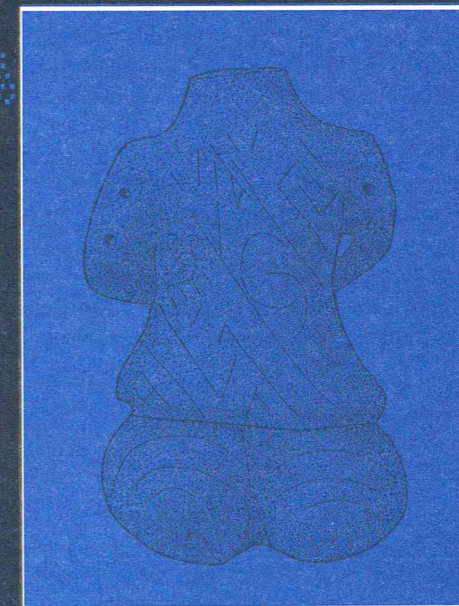


# sakralinis raštas

---

Istorija	220
Paplitimas	221
Vidinė analizė	221
Abstraktūs ženklai – simboliai, iš kurių susiformavo raštas	225
Išlikimas	229
Nuorodos	231





Vidurio Europos, ypač rytinės jos dalies, būdingi neolito ir vario amžių radiniai yra ant religinės paskirties daiktų grupelėmis ar eilutėmis įrašytos aukojimo maldos – dovanos dievybei. Jas aukojo duodami įžadus, prašydami vykdyti norus ar troškimus. Mintis, jog šis raštas galėjo būti sukurtas prieš 8 tūkstančius metų, atrodo tokia neįtikėtina, kad net ir dabar ignoruojama tokia galimybė ir beveik nekreipiama dėmesio į ją patvirtinančius faktus. Autorė neketina mėginti smulkiai nagrinėti rašto ženklų ar „perskaityti raštą“, kaip daro daugelis mėgėjų, remdamiesi indoeuropiečių kalbomis. Senosios Europos raštas, be abejonės, buvo neindoeuropietiškas, kaip ir Kretos hieroglifai, linijinis A raštas, kurie dėl tos priežasties neiššifruoti iki šiol. Vienintelė viltis – laukti, kol bus atrastas magiškas „Rozetės akmuo“ su neindoeuropiečių kalbos vertimu į indoeuropiečių kalbą, o tai nėra visai neįmanoma. Dabar panagrinėkime šį ypatingą Senosios Europos laimėjimą.

Nors paprastai manoma, kad rašytinę kalbą sugalvojo šumerai, raštas, atsiradęs Vidurio Europos rytuose apie 5500 m. pr. Kr., buvo sukurtas maždaug dviem tūkstančiais metų anksčiau. Senosios Europos raštas nebuvo, kaip šumerų ar egiptiečių rašmenys, sukurtas ekonominiiais, teisiniais ar administraciniais tikslais. Jis išsirutuliojo iš ilgai vartotų simbolinių grafinių ženklų, kurie sietini tik su nuolat sudėtingesniu tampančiu Deivės garbinimu. Įrašų randama tik ant religinės paskirties daiktų, ir tai rodo, kad šiuos ženklus reikėtų skaityti kaip šventus hieroglifus.

### 1 Istorija

Pirmieji archeologiniai radiniai su šiais ženklais buvo aptikti 1874 m. Turdaše (Tordos) – ankstyvosios Vinčos kultūros gyvenvietėje Transilvanijoje. Tik gerokai vėliau, 1961 m., kai ankstyvojo Vinčos kultūros laikotarpio aukų duobėje prie Klužo, taip pat Transilvanijoje, buvo atkasta Tartarijos plokštelių, šie įrašai sukėlė didelį susidomėjimą<sup>1</sup>. Remdamiesi prielaida, kad jie atsiradę iš žinomo šumerų rašto, M. S. F. Hood'as ir kiti mokslininkai nusprendė, jog Tartarijos

plokštelės yra „nemokšiška labiau civilizuotų tautų rašytinių dokumentų imitacija...“ Nuo to laiko aptikta šimtai kitų kulto daiktų su aiškiais įrašais, bet jiems neteikta reikšmės arba liko nepastebėti, nors jų stratigrafija gerai dokumentuota.

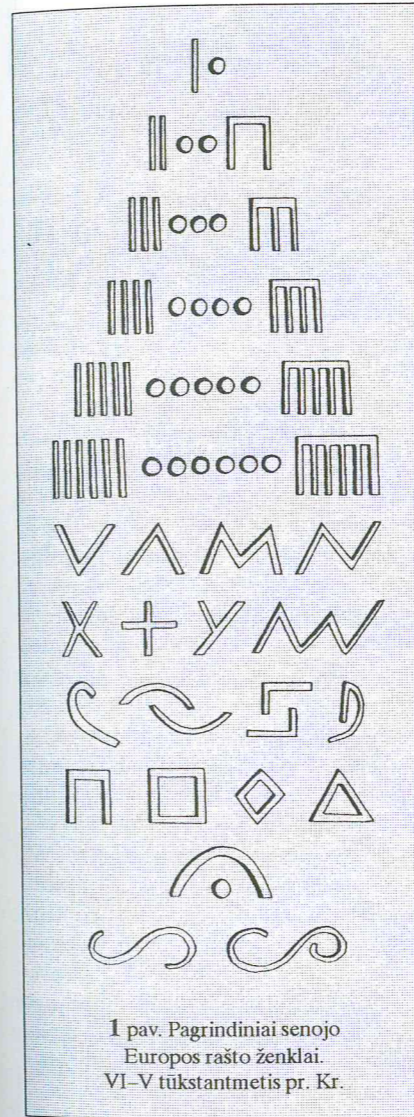
Iš kalibruotos radiokarbono chronologijos sprendžiama, jog šis raštas atsirado VI tūkstantmečio pr. Kr. pirmoje pusėje ir vartotas pora tūkstančių metų. Senosios Europos raštas gerokai senesnis už šumerų raštą Mesopotamijoje bei Harapos civilizacijos raštą ir sukurtas keliais tūkstančiais metų anks-

čiau negu Kretos hieroglifai bei linijinio rašto rašmenys. Reikia atmesti mintį, kad raštas buvo importuotas iš Mesopotamijos, tokiam teiginiui prieštarauja chronologiniai duomenys.

Senosios Europos sakralinis raštas atspindėjo jos kultūrų raidos lygį. Tuo metu, kai jį vartojo, Vidurio Europos rytinėje dalyje klestėjo metalų gavyba bei jų apdirbimas, vis sudėtingesnė darėsi architektūra, plėtėsi prekybos ryšiai ir stebėtinai išaugo amatininkų meistriškumas bei specializacija.

### 2 Paplitimas

Pirmykštis raštas buvo ne trumpalaikis lokalinis reiškinys, bet plačiai paplitęs fenomenas. Dabar žinoma apie 100 gyvenviečių, kuriose rasta daiktų su įrašais. Daugiausia jų aptikta Vinčos ir Tisos kultūros grupėse Moravos, Dunojaus ir Tisos baseinuose buv. Jugoslavijoje, Rytų Vengrijoje,



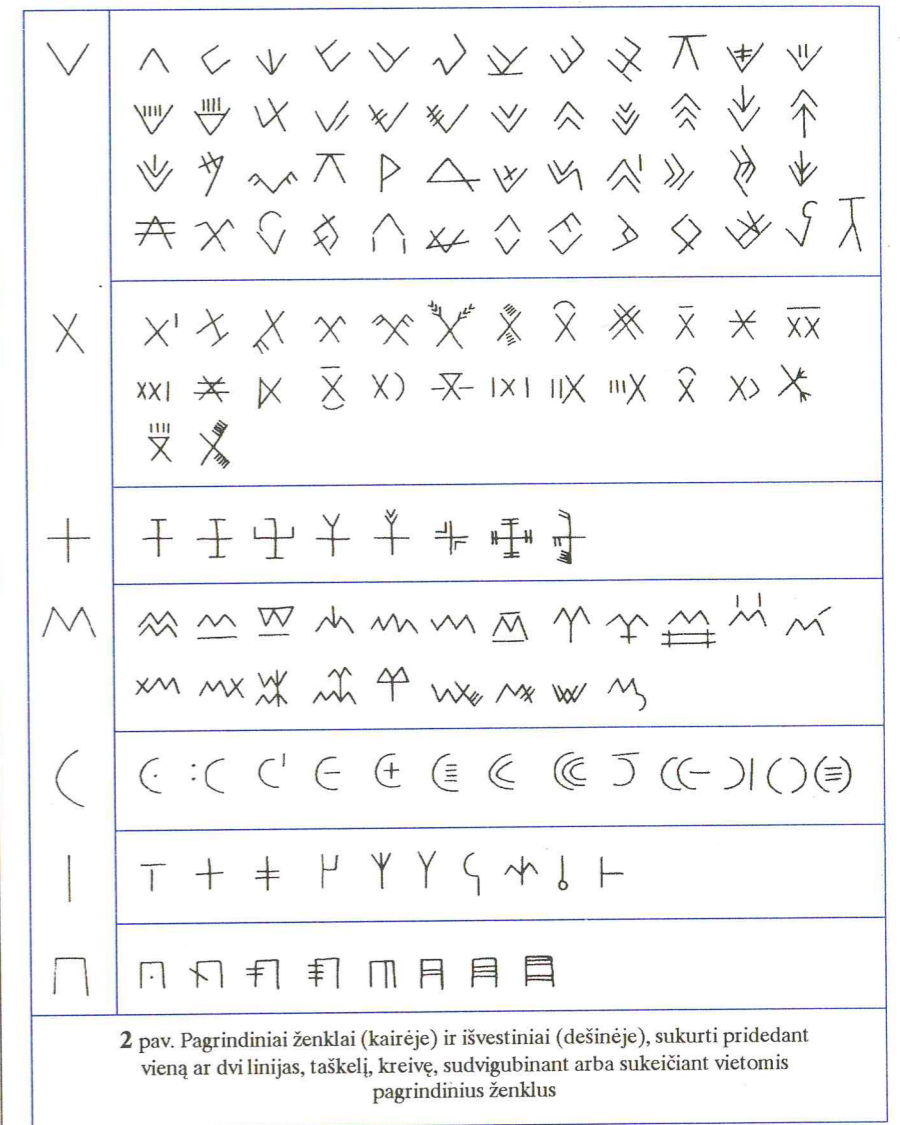
1 pav. Pagrindiniai senojo Europos rašto ženklai. VI–V tūkstantmetis pr. Kr.

### 3 Vidinė analizė

Išsami 29 Vinčos kultūros gyvenvietėse rastų įrašų analizė buvo pateikta Shan M. M. Winn'o disertacijoje *Vinčos kultūros ženklai* (1973). Ją vėliau, 1981 m., išleido kaip knygą, pavadintą *Pietryčių Europos protoraštas: Vinčos kultūros ženklų sistema*<sup>2</sup>. Winn'as sukatalogavo 210 atpažįstamų ženklų, įskaitant simbolius, jų modifikacijas, linijas, taškus

Šiaurės vakarų Bulgarijoje, Vakarų Rumunijoje bei Karanovo kultūroje Vidurio Bulgarijoje ir Pietų Rumunijoje. Dabar „randama“ ir anksčiau nepastebėtų raižytų ar nupieštų ženklų ant Diminio, Kukutenio, Petreščio, Lengjelio, Butmiro, Biuko ir Juostinės keramikos kultūrų molio dirbinių. Taigi jau nederėtų kalbėti apie „Vinčos raštą“ kaip vienintelį šio reiškinio

pavyzdį. Priešingai, tai visuotinis VI–V tūkstantmečio pr. Kr. labiausiai pažengusių Senosios Europos kultūrų bruožas. Šio rašto ženklų aptinkama net ant keraminių ir kaulinių neolito laikotarpio dirbinių Pietų Italijoje bei megalitinės kultūros radinių Vakarų Europoje.

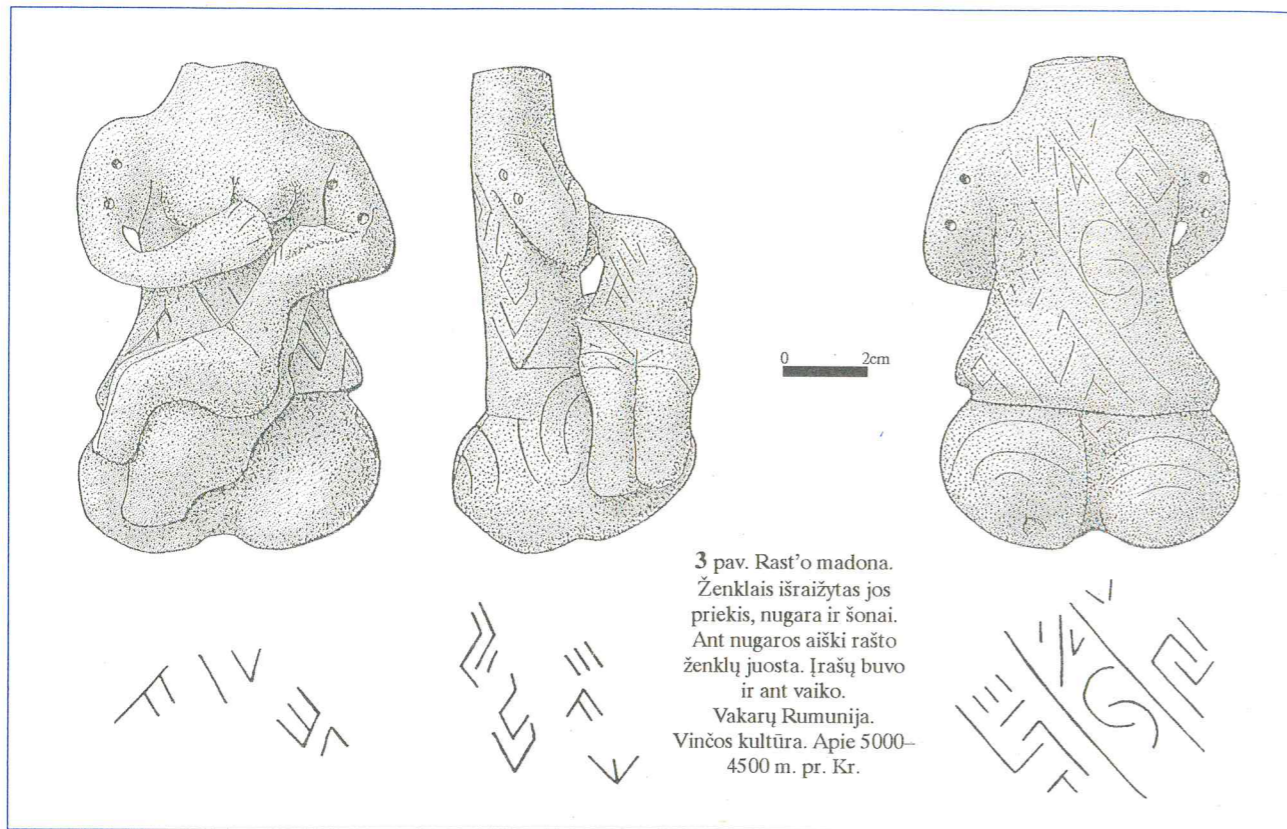


2 pav. Pagrindiniai ženklai (kairėje) ir išvestiniai (dešinėje), sukurti pridendant vieną ar dvi linijas, taškelį, kreivę, sudvigubinant arba sukeičiant vietomis pagrindinius ženklus

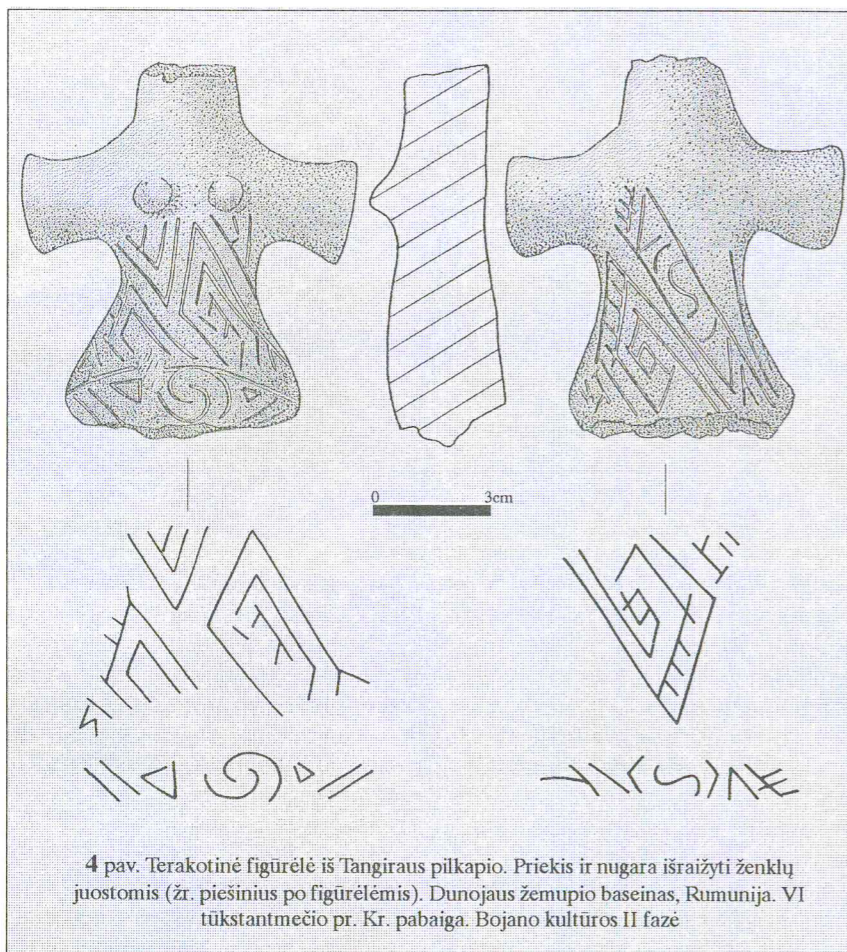
ir kreives. Deja, suplakė į vieną krūvą simbolius ir sakralinį raštą. Jo manymu, šie ženklai sudaryti iš 5 pagrindinių elementų: 1) tiesios linijos, 2) dviejų tiesių ir per vidurį besikerinančių linijų, 3) dviejų linijų, sujungtų viename gale, 4) taško ir 5) kreivės. Winn'o klasifikacijos tikslas buvo ne atskirti simbolius nuo rašto ženklų, o veikiau parodyti hipotetinę grafinio rašto raidą – nuo paprasčiausio sudėtingo.

Iš 210 Vinčos ženklų apie trečdalį sudaro visoje Europoje vartoti simboliai. Jie įrašyti ne eilutėmis, bet pavieniui, išskyrus V, M, X (arba ±) ir du, tris ar keturis vertikalius brūkšnelius ar taškelius, įkomponuotus į raštą. Yra apie 30 pagrindinių ženklų (1 pav.), o kitus sudaro pagrindiniai su prie jų pridėta viena, dviem ar trim linijomis arba dviejų pagrindinių ženklų kombinacija (dvigubi, apversti, supriešinti ir pan. ženklai) (2 pav.).





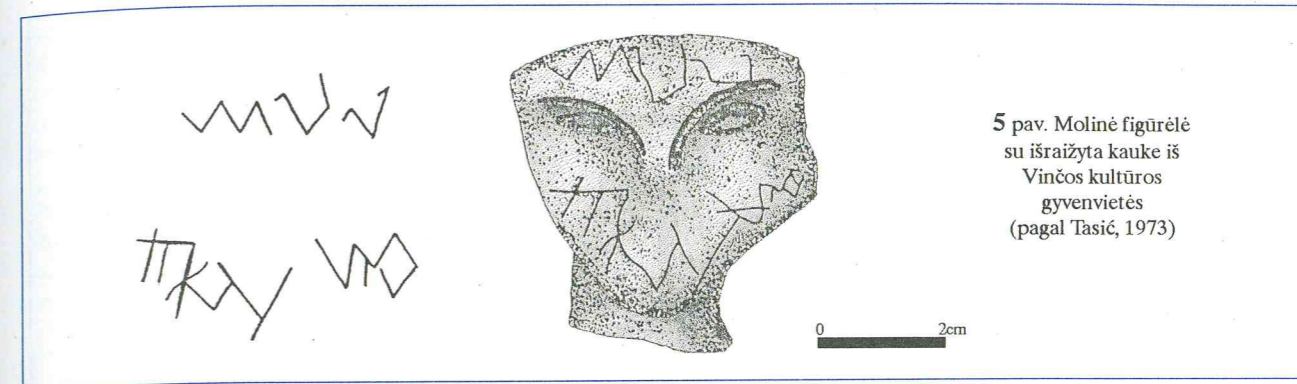
3 pav. Rast'o madona. Ženkla israižytas jos priekis, nugaras ir šonai. Ant nugaros aiški rašto ženklų juosta. Įrašų buvo ir ant vaiko. Vakarų Rumunija. Vinčos kultūra. Apie 5000–4500 m. pr. Kr.



4 pav. Terakotinė figurėlė iš Tangiraus pilkapio. Priekis ir nugaras išraižyti ženklų juostomis (žr. piešinius po figurėlėmis). Dunojaus žemupio baseinas, Rumunija. VI tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga. Bojano kultūros II fazė

Pagrindiniai ženklai aiškiai skiriasi iš kitų ir yra susidarę labai anksti. Autorė netiki, kad, pavyzdžiui, V galėjo išsirutulioti iš vienos įstrižainės, nes šį ženklą kaip V vartojo jau nuo vėlyvojo paleolito. Taip pat ir M tikriausiai atsirado ne iš dvigubos apverstos V, nes jau iš pat pradžių ją rašė kaip zigzagą. Apie egiptietišką hieroglifą  $\wedge$  mu, reiškiantį vandenį, galima būtų manyti, kad vandens ideograma M jau pačiais ankstyvaisiais laikais turėjo fonetinę išraišką. Klasikiniame Kipro silabiniame rašte ženklas  $\Delta\Delta$  reiškia skiemenį mi. Tie patys ženklai gyvavo ir VI tūkstantmetyje pr. Kr. Kadangi kai kurie kartojasi nuo pat vėlyvojo paleolito, visai tikėtina, jog jie galėjo turėti pastovią fonetinę reikšmę.

Raštas, atsiradęs VI tūkstantmečio pr. Kr. antroje pusėje, buvo sukurtas iš simbolių, kuriuos modifikavo ir papildė tiesiomis linijomis, kreivėmis ir taškeliais. Simbolių ir liniuotų ženklų derinių randama grupelėmis ar eilutėmis ant statulėlių, antropomorfinių vazų, verpstukų ir audimo staklių svarelių, šventyklų modelių, vynu aiškoti skirtų taurių bei apeiginių vazų, sakralinių indų bei kitų religinės paskirties daiktų. Ženklas V, pavyzdžiui, būna tokiuose deriniuose:



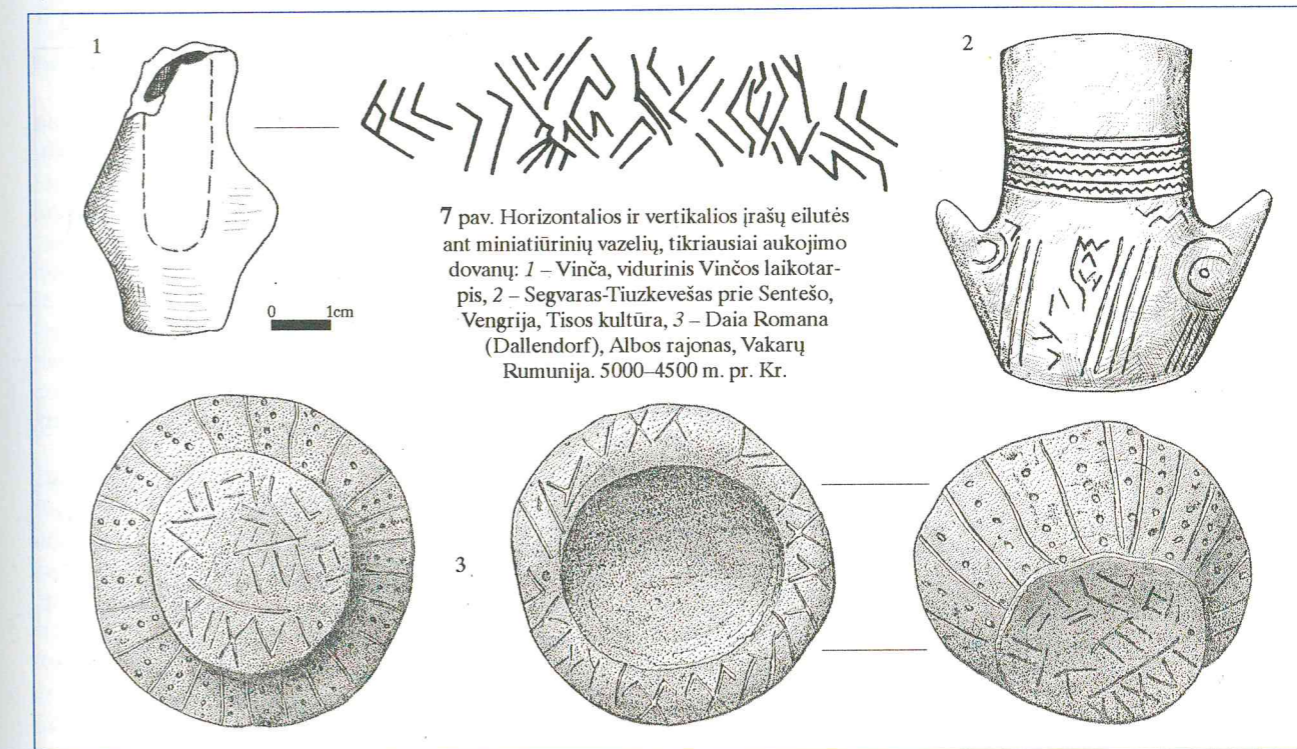
5 pav. Molinė figurėlė su išraižyta kauke iš Vinčos kultūros gyvenvietės (pagal Tasić, 1973)

su brūkšneliu ar linija šalia, virš ar skersai V; V prijungta prie kitos apverstos V; V su viena, dviem ar trim linijom viduje; V su dviem ar trim lygiagrečiom linijom, sujungta su M; V pailginta kreive. Dažniausiai kartojasi vienos ar dviejų linijų kombinacijos su V, X (arba  $\pm$ ) ir M. Tai rodo, kad tokių įrašų reikšmę reikėtų sieti su besikartojančio simbolio reikšme.

Įrašai paprastai išdėstyti horizontaliomis arba vertikaliosiomis eilutėmis, apskritimais arba netvarkingomis grupelėmis. Ženklų juostų būna įrėžtų ant figurėlių priekio ar nugaros, ant krūtinės ar žemiau pilvo (3, 4 pav.). Įrašų randama ir ant figurėlių kaukių (5 pav.), aplink kojas. Ant indų jų būna sienelėse palei dugną ar briauną, ant pagrindo arba dugno, per vidurį arba atskiromis sekcijomis (6, 7 pav.).



6 pav. Įrašų juostos aplink antropomorfinės vazos kojas. Tisos kultūra. Apie 5300–5000 m. pr. Kr. Kiokéndombas prie Segedo, Pietvakarių Vengrija

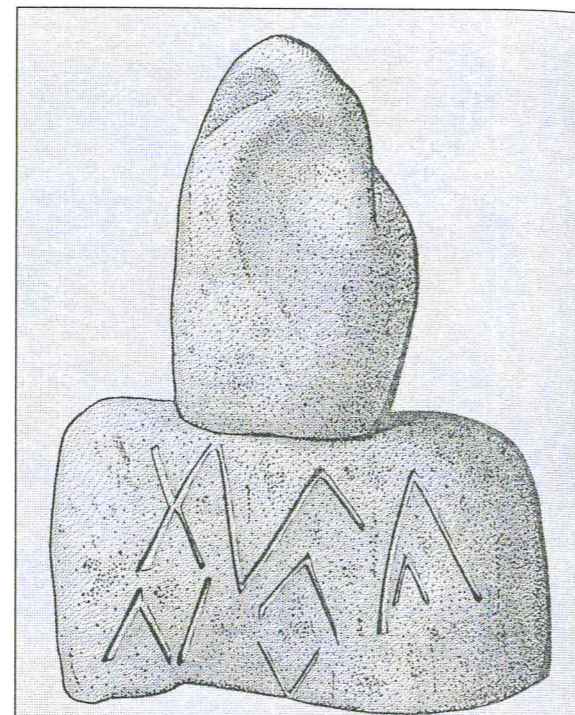


7 pav. Horizontalios ir vertikalios įrašų eilutės ant miniatiūrinių vazelių, tikriausiai aukojimo dovanų: 1 – Vinča, vidurinis Vinčos laikotarpis, 2 – Segvaras-Tiuzkevešas prie Sentešo, Vengrija, Tisos kultūra, 3 – Daia Romana (Dallendorf), Albos rajonas, Vakarų Rumunija. 5000–4500 m. pr. Kr.





**8 pav.** Molinis šventyklos iš Gradešnicos modelis. Fasadas, sienos ir stogas puošti simbolių ornamentu. Priekinės kolonos iš abiejų jėjimo pusių vertikaliai išraižytos rašto ženklais. V tūkstantmečio pr. Kr. pradžia. Aukštis 14,5 cm



**9 pav.** Molinis falas ant išraižytos pakyls. Ocna, Sibinluis („Triguri“ vietovė), Sibino rajonas, Vidurio Rumunija. Starčevo-Krišo (Cris) kultūra. 6000–5500 m. pr. Kr.

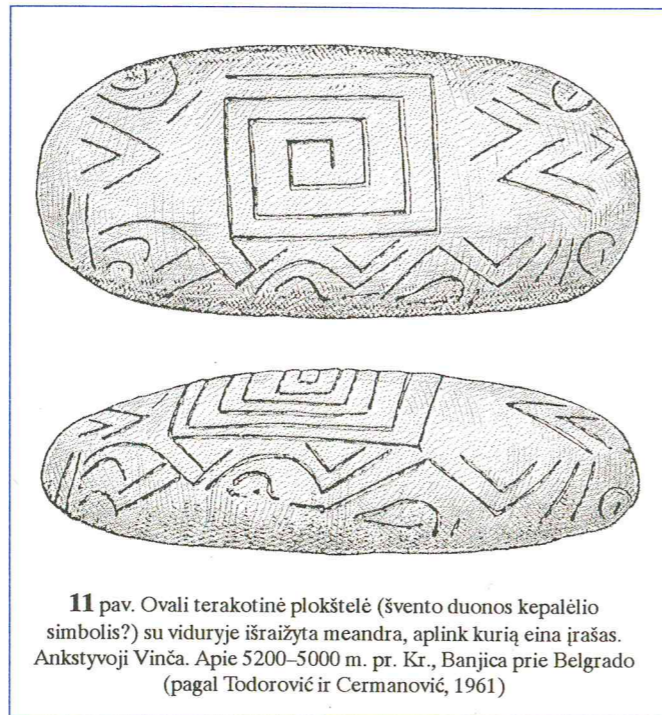
Atskiromis sekcijomis ženklų rašyta ir ant šventyklų modelių – abiejuose šonuose arba virš jėjimo (8 pav.) ir ant pakylų, laikančių falą (9 pav.). Verpstukų įrašai išdėstyti ratu aplink skylutę (10 pav.), o miniatiūrinių molinių duonos kepalėlių jie dengia visą

paviršių (11 pav.). Kartais būna 4 horizontalios įrašų eilutės, kaip ant negilaus indo iš Gradešnicos, ankstyvosios Vinčos kultūros gyvenvietės (12 pav.). Ženklų grupės, atrodo, perteikdavo tam tikrus teiginius. Daiktai su įrašais (figūrėlės, verpstukai, staklių

svareliai, kabučiai, vyno taurės, miniatiūriniai indai ir šventyklų modeliai) tikriausiai buvo *ex voto* – dovanos, aukojamos duodant įžadus. Teiginiai galėjo būti maldos formulė arba Deivės vardas ar epitetas. Panašios ženklų grupės kartojasi ant figūrėlių ir



**10 pav.** Išraižytas verpstukas (a) ir įrašo išklotinė (b). Fafos, Vinčos kultūros gyvenvietė prie Kosovo Mitrovicos, Pietų Jugoslavija. Apie 5000–4500 m. pr. Kr. Skersmuo – 8,2 cm



**11 pav.** Ovali terakotinė plokštelė (švento duonos kepalėlio simbolis?) su viduryje išraižyta meandra, aplink kurią eina įrašas. Ankstyvoji Vinča. Apie 5200–5000 m. pr. Kr., Banjica prie Belgrado (pagal Todorović ir Cermanović, 1961)

ant šventyklų modelių (3 ir 8 pav.). Įrašai aplink verpstuko skylutę galėtų būti siejami su Deivės, kaip „gyvenimo siūlo verpėjos“ ir gyvenimo trukmės bei laimės dalytojos, vaidmeniu. Vėliau ženklais išrašytas figūrėlės, verpstukus, staklių svarelius, puodus ir net lenteles aukėjo Kretos, ankstyvojo laikotarpio Graikijos, etruskų, venetų ir Romos deivėms. Tarp įžadų aukų venetų Retijai (Rehtia), Gimdytojai, kuri asocijuojasi su VI–IV tūkstantmečio pr. Kr. Artemide, buvo ženklais išrašytų staklių svarelių ir alfabetinių švino lentelių. Verpstukų su įrašais aptikta ir tarp dovanų Atėnei. Jeigu šie Senosios Europos ženklai iš tiesų yra hieroglifai, tai paprotys aukoti dovanas su įrašais galėjo atsirasti mažiausiai penkiais tūkstantčiais metų anksčiau nei Retijos, Artemidės ar Atėnės kultas.

#### 4 Abstraktūs ženklai-simboliai, iš kurių susiformavo raštas

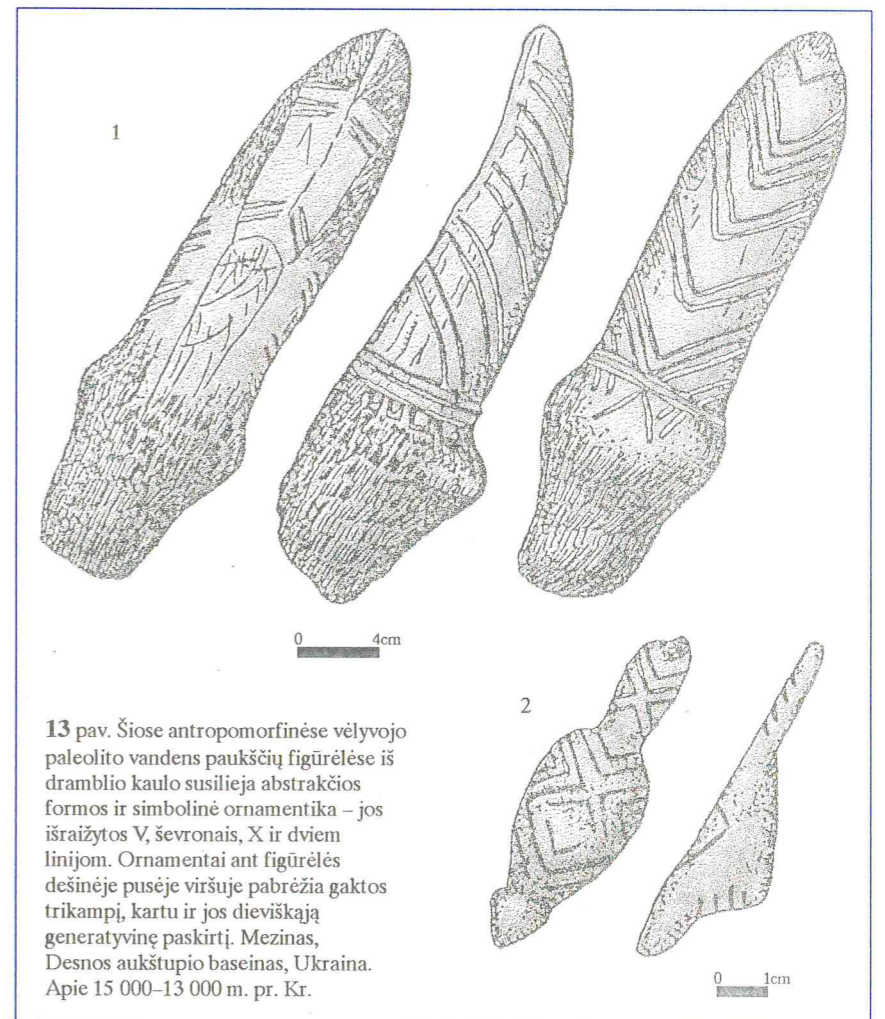
Ar patys pirmieji tokie įrašai buvo vien grafiški, sudaryti iš paprastų linijų ir jų derinių, ar išsirutuliojo iš jau žinomų religinę prasmę turėjusių hieroglifų? Mūsų nuomone, teisinga yra antroji hipotezė, todėl labai pravartu patyrinėti simbolinius ženklus, vartotus dar iki rašto atsiradimo.

Savarankiški abstraktūs ženklai, pavyzdžiui, V, X ir Y, kurie nebuvo piktogramos, atsirado vėlyvajame paleolite. Kai kurie iš jų buvo raižomi ant akmens, kaulo, elnių ragų ar keramikos visą mezolito bei ankstyvojo neolito laikotarpį. Senojoje Europoje ir Anatolijoje nuolat pasitaiko įvairių jų kombinacijų: dvigubų, trigubų, padidintų, apverstų, supriešintų, sukomponuotų su meandromis ir lygia-grečiomis linijomis ženklų.

Kai kuriuos vėlyvojo paleolito Graveto ir Madleno kultūrų ženklus Europoje bei Anatolijoje vartojo neolite ir vario amžiuje, ir net ankstyvajame bronzos amžiuje – iš viso apie 15 000 metų. Puikus pavyzdys yra V ženklas, kilęs iš vulvos ar gaktos trikampio – vieno iš seniausių priešistoriniame mene aptinkamų simbolių. Palyginus vėlyvojo paleolito Mezinio figūrėlių (13 pav.) ir

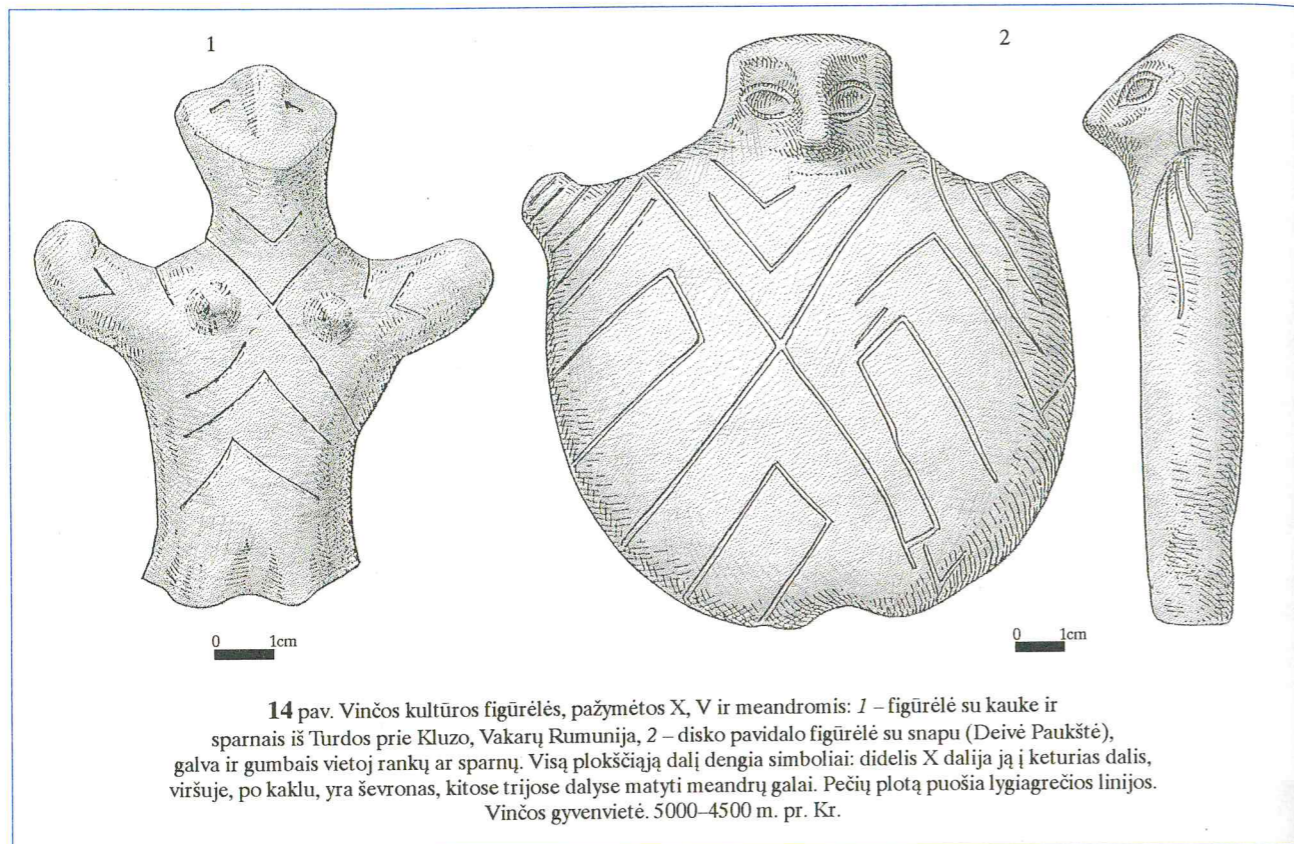


**12 pav.** Negilus indas iš Gradešnicos prie Vracos, Vinčos gyvenvietės Šiaurės vakarų Bulgarijoje, su įrašais abiejose pusėse: a – išorinė pusė su ženklais aplink simbolinę figūrėlę, b – vidinė pusė su keturiomis ženklų eilėmis. Apie 5000–4500 m. pr. Kr.



**13 pav.** Šiose antropomorfinėse vėlyvojo paleolito vandens paukščių figūrėlėse iš dramblio kaulo susilieja abstrakčios formos ir simbolinė ornamentika – jos išraižytos V, ševronais, X ir dviem linijom. Ornamentai ant figūrėlės dešinėje pusėje viršuje pabrėžia gaktos trikampį, kartu ir jos dieviškąją generatyvinę paskirtį. Mezinas, Desnos aukštupio baseinas, Ukraina. Apie 15 000–13 000 m. pr. Kr.





14 pav. Vinčos kultūros figūrėlės, pažymėtos X, V ir meandromis: 1 – figūrėlė su kauke ir sparnais iš Turdos prie Kluzo, Vakarų Rumunija, 2 – disko pavidalo figūrėlė su snapu (Deivė Paukštė), galva ir gumbais vietoj rankų ar sparnų. Visą plokščiąją dalį dengia simboliai: didelis X dalija ją į keturias dalis, viršuje, po kaklu, yra šėvronas, kitose trijose dalyse matyti meandrų galai. Pečių plotą puošia lygiagrečios linijos. Vinčos gyvenvietė. 5000–4500 m. pr. Kr.

V tūkstantmečio pr. Kr. Vinčos figūrėlių įrašus (14 pav.), į akis krinta stulbinantis vaizdinis panašumas. Jų kartojimasis analogiškame kontekste rodo išskirtinę šio ženklo reikšmę simbolių, apibūdinančių tam tikrus

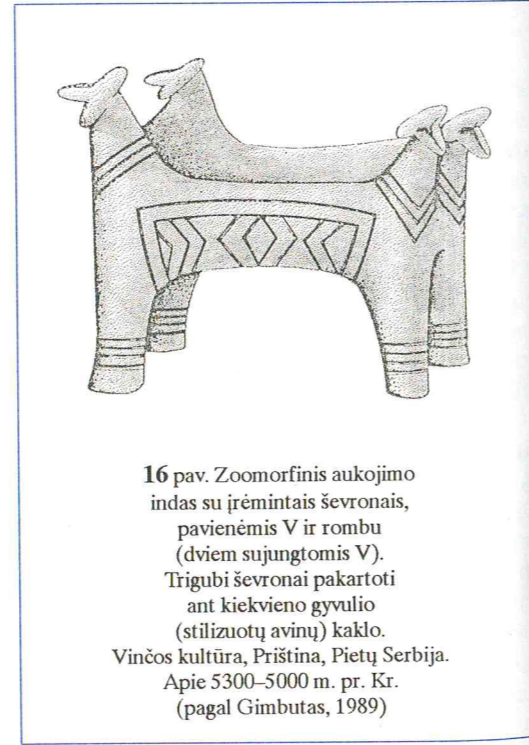
Deivės aspektus, sistemoje.

Ant figūrėlės gali būti vienas arba keletą kartų pakartotas V hieroglifas. Dažnai jis būna trigubas arba brėžtas nenutrūkstama linija ir sudaro daug kartų besikartojantį V – šėv-

roną. V ženklai ir šėvronai įvairaus dydžio. Ant kai kurių statulėlių, vazų X ženklai, šėvronai ar susipynę šėvronai išdėstyti atskiromis sekcijomis (15 pav.). V, dvigubų V ar šėvronų nuolat randama tiek ant natūralistinių,



15 pav. Figūrėlės torsas padalytas į keturias sekcijas, kiekvienoje iš jų išraižyti susipynę įvairių proporcijų ir kryptų šėvronų ornamentai. Gómolava, vidurinis Vinčos laikotarpis. Apie 5000–4500 m. pr. Kr. (pagal Brukner, 1962)

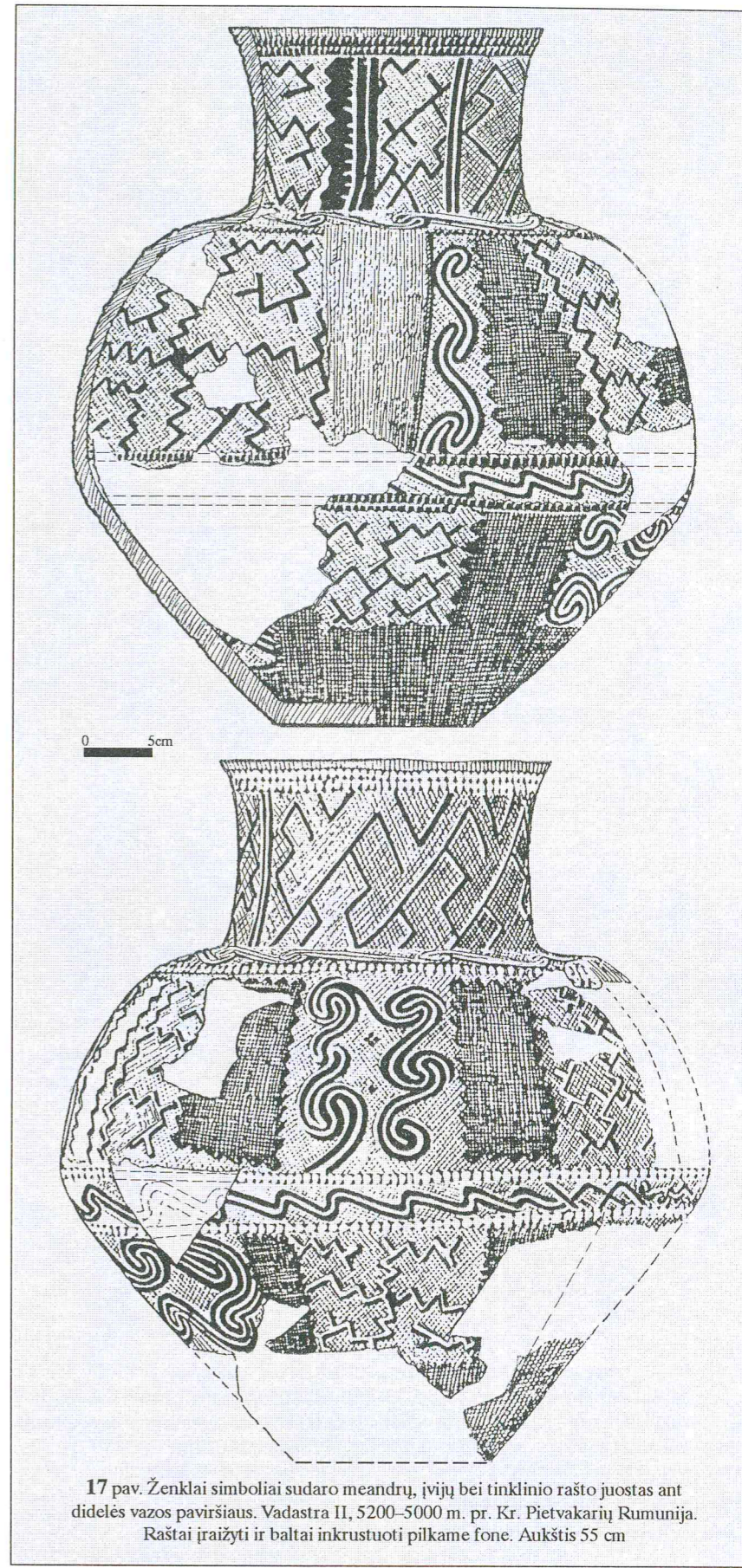


16 pav. Zoomorfinis aukojimo indas su įrėmintais šėvronais, pavienėmis V ir rombu (dviem sujungtomis V). Trigubi šėvronai pakartoti ant kiekvieno gyvulio (stilizuotų avinų) kaklo. Vinčos kultūra, Priština, Pietų Serbija. Apie 5300–5000 m. pr. Kr. (pagal Gimbutas, 1989)

tiek ant schemiškų Deivės Paukštės atvaizdų ir ant daiktų, susijusių su jos kultu, pavyzdžiui, ornamentomorfinių vazų ir avinų figūrėlių arba aukojimo indų (16 pav.). Ženklas V ar šėvronas paprastai būna sukomponuotas su dviem, trim, keturiom ar daugeliu lygiagrečių linijų. Meandros įvaizdžiai taip pat vartojami po vieną ar kelis arba atskiromis sekcijomis, tarp kurių yra plotelių su įvijomis ar gyvatukėmis (17 pav.).

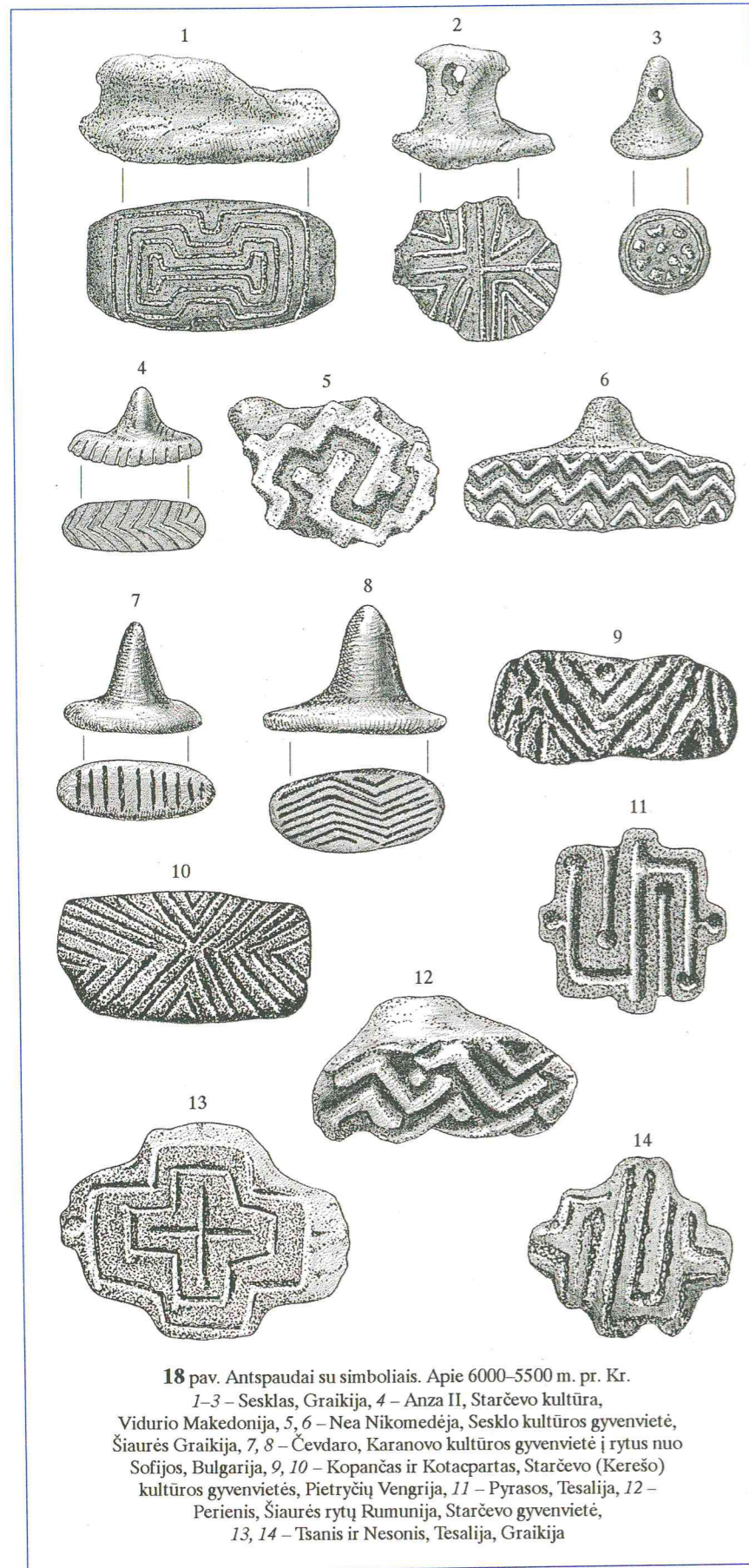
Išnagrinėjus figūrėlių simboliką, galima pastebėti keletą dalykų. Pavyzdžiui, ženklai aplink Deivės Paukštės atvaizdą (V ir šėvronai, sukomponuoti su X) reiškia pačią Deivę, o V, derinami arba sujungti su meandromis, zigzagais ar lygiagrečiomis linijomis, pabrėžia jos ryšį su gyvybę teikiančia vandens sfera ir atskleidžia Deivei skiriamą drėgmės ar gyvybės davėjos vaidmenį.

Dvigubas ženklas ar daugkartinis kartojimas tikriausiai turėjo magišką, maldas sutvirtinančią galią. Tačiau dviejų ženklų, pavyzdžiui, V ir  $\llcorner$ , kombinacija  $\llcorner$  buvo sukurta sudėtingesnei prasmei išreikšti, o tai ir yra kiekvieno formalaus rašto vidinės raidos sąlyga. Toks įvaizdžių sugretinimas jau nėra paprastas magiškų ženklų kartojimas, o abstrakcija, galinti išreikšti subtilius prasmės skirtumus. Kaip tik dėl šios priežasties ir manome, kad Senosios Europos ženklų sistema buvo sukurta iš ekstensyviai vartotos labai senos simbolikos. Tai, kad abstraktūs ženklai nėra vien dekoratyviniai motyvai, geriausiai rodo molio antspauduose įpjauti ar įrėžti motyvai, ant vazų įspausti ženklai ir ant statulėlių bei tarp juostelių nupiešti ar įrėžti simboliai, apskritimai ar stačiakampiai langeliai. Antspaudus su rankenėlėmis su tradiciniais VII–VI tūkstantmečio pr. Kr. ženklais vartojo keraminiams ir galbūt kitiems trapiems sakraliniams daiktams ženklinti. Molinių ar akmeninių antspaudų rašmenis sudaro tokie ženklai: šėvronai, X su ženklais V sukryžavimo kampuose, zigzagai, M, W, įvijos, koncentriniai apskritimai ir langeliai, trikampiai su taškeliu, lygiagrečios linijos, dvigubos ir trigubos linijos, 3 linijos, sujungtos horizontaliu brūkšniu, „šepetukai“ ir 4 ar daugiau pavienių arba



17 pav. Ženklai simboliai sudaro meandrų, įvijų bei tinklinio rašto juostas ant didelės vazos paviršiaus. Vadastra II, 5200–5000 m. pr. Kr. Pietvakarių Rumunija. Raštai įraižyti ir baltai inkrustuoti pilkame fone. Aukštis 55 cm

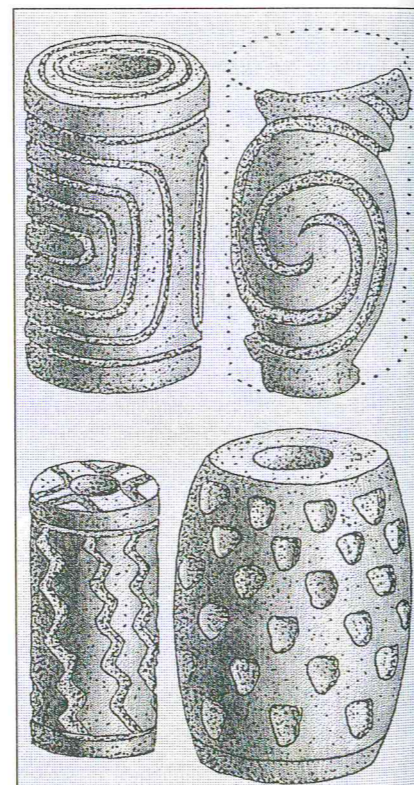




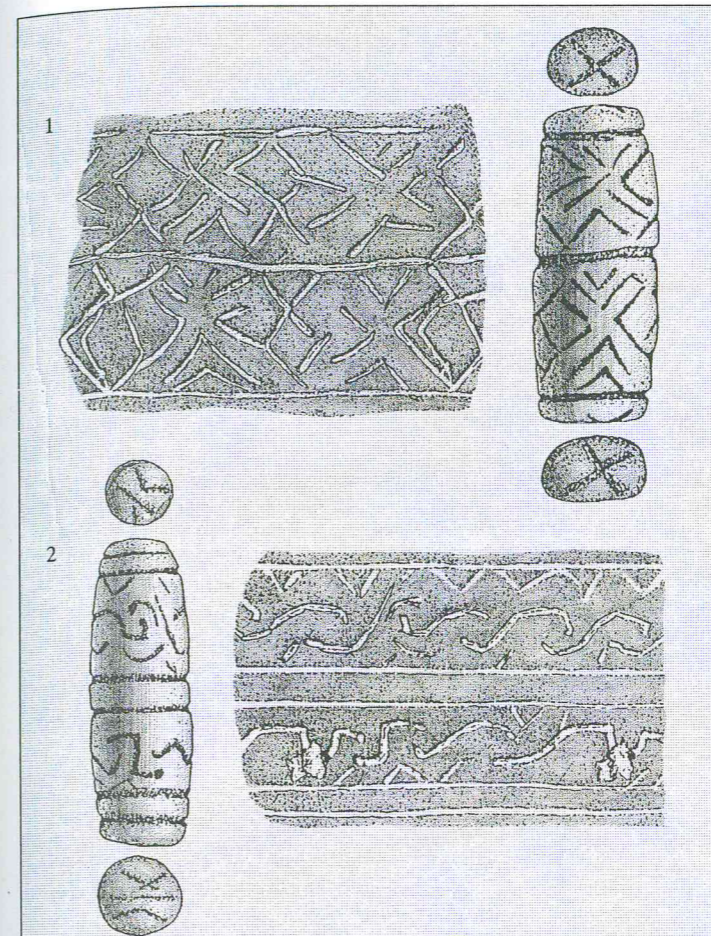
**18 pav.** Antspaudai su simboliais. Apie 6000–5500 m. pr. Kr.  
 1–3 – Sesklas, Graikija, 4 – Anza II, Starčevo kultūra, Vidurio Makedonija, 5, 6 – Nea Nikomedėja, Sesklo kultūros gyvenvietė, Šiaurės Graikija, 7, 8 – Čevdaro, Karanovo kultūros gyvenvietė į rytus nuo Sofijos, Bulgarija, 9, 10 – Kopančas ir Kotacpartas, Starčevo (Kerešo) kultūros gyvenvietės, Pietryčių Vengrija, 11 – Pyrasos, Tesalija, 12 – Perienis, Šiaurės rytų Rumunija, Starčevo gyvenvietė, 13, 14 – Tsanis ir Nesonis, Tesalija, Graikija

brūkšneliu sujungtų linijų (18 pav.). Taip pat randama meandrų, gyvatuokių, įvijų, tinklelių ir šachmatų langelių bei gyvatės odos raštą primenančių simbolių: taškuotų juostų ir sujungtų rombų. Kai apie 5000 m. pr. Kr. pradėjo vartoti cilindrinis antspaudus, ant jų taip pat išraižydavo vieną kurį iš šių simbolių (19 pav.). Tačiau ant cilindrinis antspaudų, aptiktų Sitagrojiyje, Makedonijoje, bei pavienių ženklų, atsiranda jų grupelių iš V, įvijų ir brūkšnelių (20 pav.).

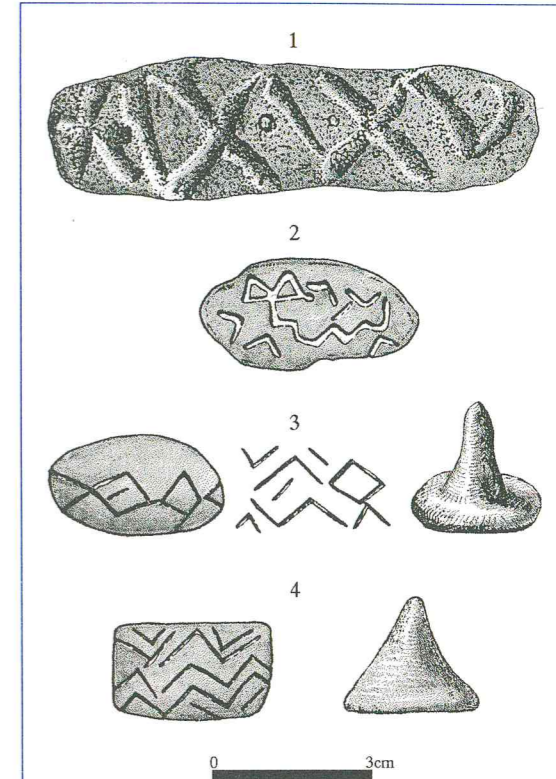
Ankstviausi antspaudai su rankenėle, ant kurių yra daugiau nei vienas ženklas, priklauso VI tūkstantmečio pr. Kr. pirmajai pusei – Starčevo (Kerešo) ir Karanovo kultūroms (21 pav.). Tų pačių ženklų galima pastebėti ir ant Hasilaro antspaudų vidurio Anatolijoje. Jų deriniai yra ankstyvojo rašto pirminis etapas. Tikras sprogimas Senosios Europos rašto raidoje įvyko VI tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje. Taigi rašto formavimąsi galima klasifikuoti taip: ankstyvoji fazė – apie 6000–5300 m. pr. Kr. ir kulminacinė fazė – apie 5300–4000 m. pr. Kr.



**19 pav.** Cilindriniai antspaudai su simboliais: meandromis, priešpriešinėmis įvijomis, zigzagais, taškais. Malik II A, Albanija. Apie 5000–4500 m. pr. Kr. (pagal *Prehistoria Albanica*)



**20 pav.** Cilindriniai moliniai antspaudai iš Sitagrojis, Dramos lyguma Makedonijoje, Šiaurės rytų Graikija. Antspaudai padalyti į dvi zonas (žr. išklotinę). Pirmasis (1) gana nerūpestingai išraižytas V ženklais, sudarančiais X raštus. Tarp jų yra kelios papildomos linijos ir iksų, abu galai taip pat pažymėti iksais. Ant antrojo antspaudu (2) yra ženklai S ir Z, o pači kraštus ir galuose įrėžtos V. Sitagroi II. 5200–4600 m. pr. Kr.



**21 pav.** Molinių antspaudų su rankenėlėmis, išraižytų įrašais iš daugiau nei vieno ženklo, atsirado VI tūkstantmečio pr. Kr. pirmojoje pusėje Starčevo (Kerešo) ir Karanovo kultūrose. Pateikti pavyzdžiai sudaryti iš V, X, M, zigzagų, tiesių linijų ir taškų: 1 – Kopančas, 2 – Kotacpartas, abi Kerešo kultūros gyvenvietės Pietryčių Vengrijoje. Apie 5600–5400 m. pr. Kr., 3, 4 – Azmakas I prie Stara Zagoros, Karanovo I kultūra. Apie 5800 m. pr. Kr.

### 5 Išlikimas

Senasis Europos raštas beveik išnyko apie 4300–4000 m. pr. Kr., kai Karanovo, Vinčos ir kitos Senosios Europos kultūros suiro dėl prasidėjusio raitų gyvulių augintojų, tikriausiai kalbėjusių indoeuropiečių kalba, antplūdžio iš Pietų Rusijos stepių. Tačiau jis išliko Egėjo jūros areale, kur senoji Europos civilizacija gyvavo daugiau nei du tūkstančius metų ilgiau negu Dunojaus baseine. Tad nenuostabu, kad galima pastebėti panašumų tarp Senosios Europos rašto ir rašto ženklų, kuriuos ankstyvajame bronzos amžiuje vartojo Egėjo jūros areale, Kretos ir Kipro raštuose. Senosios Europos rašmenų ir III–II tūkstantmečio pr. Kr. Kretos hieroglifų bei linijinio A rašto analogijos yra labai įdomios.

Jos rodo, kad Senosios Europos raštas, sukurtas maždaug keturiais tūkstančiais metų anksčiau nei Kipro hieroglifai ir Kretos linijinis A raštas, yra giminiškas, nors jį sugalvojo neindoeuropietiška kalbantys protėviai.

Kretos hieroglifų raštas atliko sakralinę funkciją apeigose ir atspindi tiesioginį Senosios Europos rašto tradicijų perimamumą. Labiau pažengęs linijinis A raštas taip pat siejamas su religine praktika, tačiau ne vien su jos apeigomis. Vis dėlto abu raštai yra susiję su pirminiu Senosios Europos raštu, ir ši priklausomybė ypač išryškėja, palyginus abiejų sistemų ženklus. Haroldas Haarmann'as (1990) rado ne mažiau kaip 50 bendrų ženklų<sup>3</sup>.

Kipro raštas siekia II tūkstantmečio pr. Kr. vidurį ir pabaigą, o klasikinis

Kipro raštas vartotas nuo VII iki II a. pr. Kr. Nors Kipro raštas ir giminiškas linijiniam A, kilęs tikriausiai iš kito, bendro archajiškesnio šių raštų protėvio. Kaip ir linijinis A, jis kol kas dar neiššifruotas. Klasikinis Kipro raštas buvo iššifruotas 1870 m., kaip raktą taikant dvikalbius įrašus Kipro ir finikiečių kalbomis. Jį vartojo rašdami graikų ir eteokipiečių kalba, kuri kol kas dar neidentifikuota ir, labai galimas daiktas, priklauso tai pačiai šeimai, kaip ir Mino laikotarpio bei Senosios Europos kalbos. Kiekvienas klasikinio Kipro rašto ženklas reiškia ne vieną raidę, o visą skiemenį: priešbalsę su balse arba vieną balsę. Tokia sistema ne itin tiko graikų kalbai, todėl manoma, kad ji paimta iš ankstesnės, neindoeuropiečių, kalbos ir pritaikyta graikų kalbai.



22 pav. Klasikinio silabinio Kipro rašto ir Senosios Europos rašto ženklų analogijos

KLASIKINIS KIPRO	SENOSIOS EUROPOS	KLASIKINIS KIPRO	SENOSIOS EUROPOS	KLASIKINIS KIPRO	SENOSIOS EUROPOS
sa	✓	pe	∫	lo	+
se	⊞	pi	∨	lu	⊙
si	⊞	po	∫	ra	⊙
so	≡	pu	⊞	re	⊞
su	⊞	na	⊞	ri	⊞
ka	⊞	ne	∫	ro	⊞
ke	⊞	ni	∫	ru	⊞
ki	⊞	no	∫	wa	⊞
ko	∧	nu	∫	we	∧
ku	⊞	ma	⊞	wi	∫
ta	⊞	me	⊞	wo	∫
te	⊞	mi	⊞	za	∫
ti	⊞	mu	∫	zo	∫
to	∫	la	∫	xa	∫
tu	∫	le	∫	xe	∫
pa	∫	li	∫		

Įdomumo dėlei duodamas klasikinio Kipro rašto ženklų sąrašas (22 pav.). Atkreipkite dėmesį į simbolius, žyminčius ma, me, mi, mu, sa, se, si, so, ra, re, ri, ro, ta, te, ti, to, tu, pa, pe, pi, ir palyginkite juos su Senosios Europos hieroglifais gretimame stulpelyje. Remiantis panašumais, galima manyti, kad Senosios Europos raštas galėjo būti silabinis arba loginis-silabinis ir kad jis buvo tolimas Kipro rašto protėvis. Tos pačios kalbų šeimos fonetinės ženklų reikšmės galėjo nesikeisti daugelį tūkstantmečių.

Taigi Senosios Europos raštas, vartotas apie 6000–4300 m. pr. Kr., buvo sakralinis ir randamas ant religinės paskirties daiktų: figūrėlių, sostų, šventyklų modelių, sakralinių indų, vynui aukoti skirtų taurių, duonos modelių, kabučių, plokštelių ir verpstukų. Jis neturi nieko bendra su gerokai vėlyvesniu komerciniu-administraciniu Mesopotamijos raštu ar Mikėnų linijiniu B raštu. Susiformavo neolito laikotarpiu, plačiai taikant įvairius simbolinius ženklus, dažnai perimtus iš labai senų laikų.

Apie 6000–5300 m. pr. Kr. pasirodė pirmieji ženklų junginiai – simboliai su papildomais linijiniais ženklais. Spėjama, kad hieroglifai, atsiradę Senosios Europos rašte, turėjo fonetinę reikšmę ir iš jų buvo sukurti kiti fonetiniai vienetai – skiemenys ar žodžiai. Galiausiai pirminiai ženklai buvo modifikuoti: pridėta tiesių linijų ar kreivių ir taškų, dvigubų, apverstų ar greta sudėtų ženklų. Šis raštas turi apie 30 pagrindinių ženklų ir maždaug 100 modifikuotų, neskaičiuojant įvairių jų variantų.

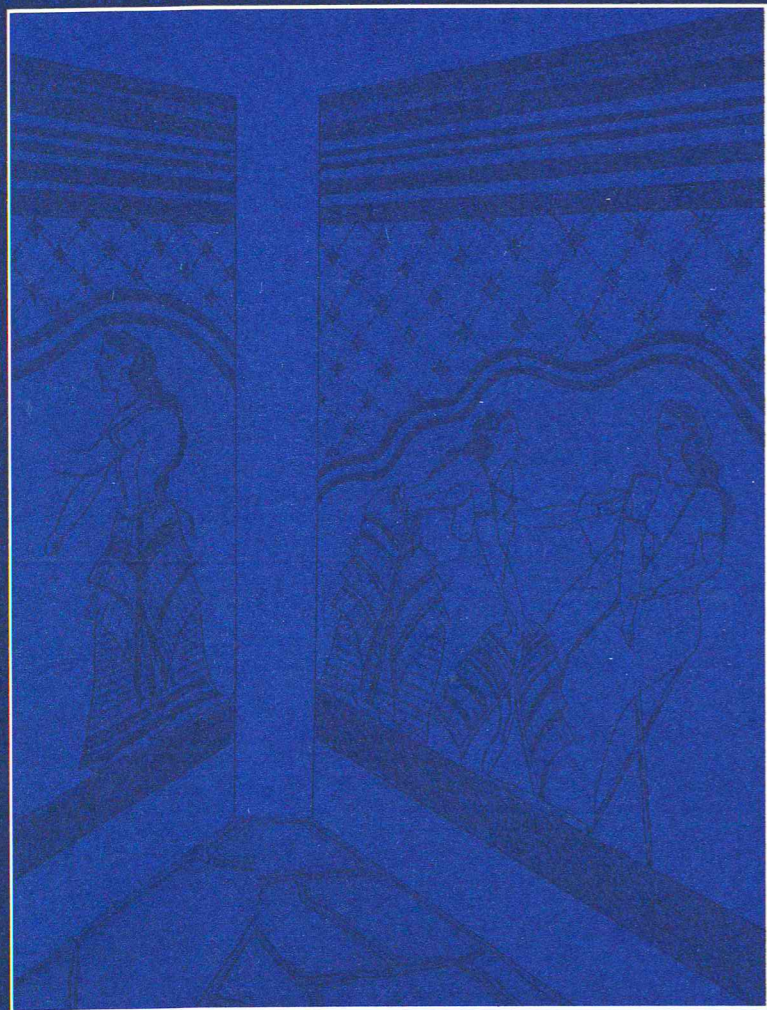
nuorodos

- <sup>1</sup>N. Vlassa, "Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the Light of the Tartaria Settlement's Stratigraphy", *Dacia*, N. S., vol. VII, 1963: 485–494; A. Falkenstein, "Zu den Tontafeln aus Tartaria", *Germania*, 43,2, 1965: 269–273; C. Milojević, "Die Tontafeln von Tartaria (Siebenburgen) und die absolute Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums", *Germania*, 43, Heft 2, 1966: 261–268; M.S.F. Hood, "The Tartaria tablets", *Antiquity*, LI, 1967: 99–113; Idem, "The Tartaria tablets", *Scientific American*, May 1968: 30–37; J. Makkay, "The Late Neolithic Tordoş Group Sogns", *Alba Regia (Annales Musei Stephani Regis)*, X, 1969: 9–49; D. Whipp, "The Tartaria tablets", *Antiquity*, XLVII, June 1973: 147–149.
- <sup>2</sup>Shan M. M. Winn, *Pre-writing in Southeastern Europe: the Sign System of the Vinča Culture, ca. 4000 B. C.*, Calgary: Western Publishers, 1981.
- <sup>3</sup>Harald Haarmann, *Universalgeschichte der Schrift*, Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1990; Idem, "Writing from Old Europe to Ancient Crete – A Case of Cultural Continuity", *The Journal of Indo-European Studies*, vol. 17, 3–4, 1989: 251–277.



# visuomenės struktūra

---



Gyvenvietės

235

Kapinynų medžiaga

240

Senosios Europos matrilinejinės sistemos tąsa žalvario amžiuje  
ir istoriniais laikais

247

Senosios Europos visuomenės struktūros atspindžiai  
religiniuose įvaizdžiuose ir mituose

251

Nuorodos

253



Senijoje Europoje nerasta duomenų, rodančių ten buvus patriarchalinę indoeuropietinio tipo sistemą, kur valdžia priklausė genties vadui. Neaptikta nei vyrų valdovų kapų, nei piliakalnių. Visiškas Deivės vyravimas atspindi matrilinijinę struktūrą, o įkapės rodo buvus egalitarinę kultūrą, kurioje vyro ir moters padėtis vienoda, išskyrus religijos sferą; čia persvėrė moters vaidmuo.

Senovės pasaulio visuomenės tyrinėjimai, atsispindintys XIX a. ir XX a. pradžios J. J. Bachofen'o (1815–1887) ir R. Briffault (1873–1948) darbuose, pagrįsti kruopščiu ankstyvųjų istorinių metraščių, archeologijos, mitų ir etnografinių paralelių nagrinėjimu<sup>1</sup>. Šie mokslininkai priėjo išvadą, kad Senosios Europos visuomenė buvo matrilinijinė (struktūra, kur paveldima motinos linija) ir matriarchalinė. XX a. tokio lygio mokslinių veikalų nebuvo, išskyrus kai kuriuos Vidurio ir Vakarų Europos bendro pobūdžio darbus bei keletą regioninių studijų<sup>2</sup>. Teorinėje literatūroje savo nuomonę apie Senosios Europos visuomenę kartais dėsto žmonės, labai mažai išmanantys archeologiją ar ankstyvąją Europos istoriją. Klasikinis tokio visiškai neteisingo senojo pasaulio matriachato supratimo pavyzdys yra antropologo Marvino Harris'o teiginys: „Tarp neantropologų tai (matriachato samprata) leido atgaivinti mistiškas teorijas apie matriachato aukso amžių, kai moterys viešpatavo, ir vyrai buvo jų valdžioje. O patys antropologai *nerado nieko*, kas pateisintų šio XIX a. lavono ekshumaciją“ (išskirta autorės)<sup>3</sup>. Reikia pasakyti, kad dėl „mistiškų teorijų“ autorius klydo. Tyrinėti senovės visuomenės nuolat trukdo paviršutiniškas įsivaizdavimas, kad jos turėjo būti panašios į mūsų visuomenę. Jau 1859 m. Bachofen'as įspėjo, kad „mokslininkas turi sugebėti atmesti savo meto idėjas ir persikelti į visiškai kitokio mąstymo pasaulio sukurį“<sup>4</sup>.

Ir Bachofen'as, ir Briffault vartojo matriachato terminą, norėdami apibūdinti matricentrinę, matrilinijinę, ne ginekokratinę kultūrą. Iš tiesų nei Senijoje Europoje, nei visame senajame pasaulyje nerasime autokratinės sistemos, kur moterys būtų valdžiusios, o vyrai beteisiai. Kaip tik aptinkama tokia struktūra, kur abiejų lyčių padėtis vienoda, tokia visuomenė, kurią galėtume pavadinti lygių partnerių visuomene, arba „gilanija“. Šį terminą sudarė Riane Eisler iš *gynė* ir *andros*, sujungtų raide „I“, paimta iš žodžio *lyein*, reiškiančio „spręsti“, arba *lyo* – „išsilaisvinti“<sup>5</sup>. Norėdama išvengti termino „matriachatas“, autorė vartoja terminą „matristinė“ ir mano, kad jis apima sąvokas „matrilinijinė“ ir „matricentrinė“.

Remdamasi sukaupta tirtų kapinynų, gyvenviečių medžiaga ir religija, atspindinčia Senosios Europos visuomenės moterų padėtį, autorė nesutinka su Simone de Beauvoir teiginiu knygoje „Antroji lytis“ (1961), kad „vyrai visada buvo reikšmingi, o moterys – nereikšmingos ir, tiesą sakant, jie niekada nesidalijo pasaulio po lygiai“<sup>6</sup>. Jos teiginys pagrįstas paskutinių 5000 metų istorija, kai dominavo vyrai, ir neatsižvelgiama į ankstesnius tūkstantmečius. Iki patriachato įsigalėjimo priešistorinės visuomenės buvo subalansuotos, sveikos ir tvirtos. Moterys užėmė aukštą padėtį, tačiau klestėjo abipusė pagarba. Visos ankstyviausios pasaulio civilizacijos (Kinijoje, Tibete, Egipte, Artimuosiuose Rytuose ir Europoje) iš pradžių buvo matristinės deivių civilizacijos. Kadangi žemdirbystę išplėtojo moterys, neolite susidarė palankios sąlygos iš paleolito laikų perimtomis matristinėms sistemoms išlikti.

## 1 Gyvenvietės

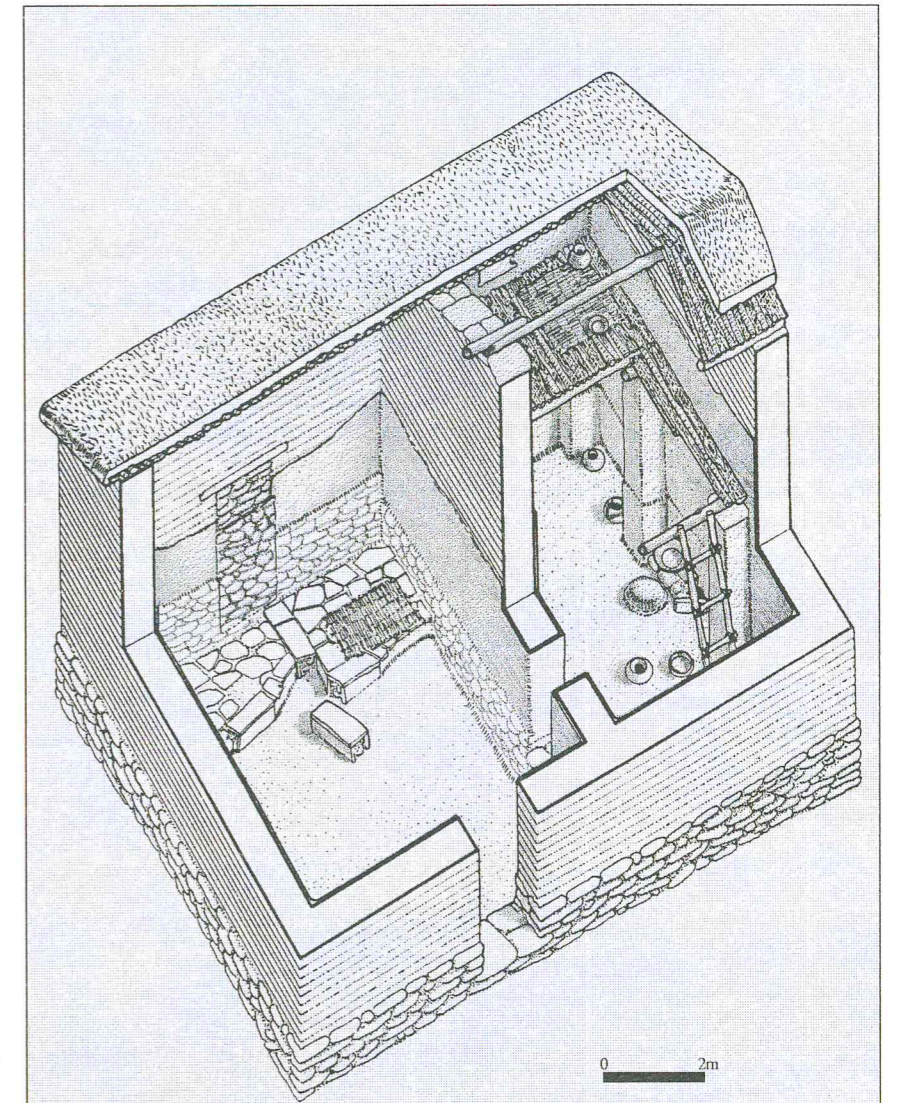
Kelias tūkstančius metų gyvavusio Pietryčių Europos gyvenviečių modelio šaknis siekia senąjį neolitą – VII tūkstantmetį pr. Kr. Iš šio laikotarpio randama mažų segmentiškų maždaug 200–300 žmonių bendruomenių. Didesnių daugiasluoksnių gyvenviečių radiniai rodo, kad čia buvo nuolat gyvenama šimtus ar net tūkstančius metų. Kaimai tvarkėsi savarankiškai, nėra įrodymų, jog jie būtų priklausoma didesnio politinio darinio dalis. Kiekviena kaimo bendruomenė, plėtodama žemdirbystę, gyvulininkystę ir prekybą, pati turėjo tvarkyti savo gamybinius išteklius ir rūpintis gyvenimo lygiu. Tikriausiai gyvavo vietos tarybos. VI tūkstantmetyje pr. Kr. ir V pradžioje gyventojų sparčiai daugėjo. Ir toliau vieni žmonių gyveno senosiose gyvenvietėse, o dalis atsiskirdavo ir už 5–20 km kurdavo naujas gyvenvietes.

Kai kurie autoriai tam tikrus VI tūkstantmečio pr. Kr. pradžios Sesklo kultūros bruožus interpretavo kaip hierarchijos požymius<sup>7</sup>. Ilgalaikė Sesklo gyvenvietė ant kalvelės prie griovos (žr. II sk. 2 pav.) buvo pavadinta akropoliu, o kitapus griovos – miestu. Demetrios Theochario manymu, „miestas“ užėmė nuo 20 iki 25 akrų, jame gyveno apie 3000 žmonių. Tačiau tikslus gyventojų skaičius kol kas neaiškus, nes ištirta tik nedidelė gyvenvietės dalis. 1973 m. jis rašė: „Dabar mes jau beveik neabejojame, jog aukščiausia gyvenvietės dalis iš tikrųjų buvo mažo vidurinio neolito „miesto“ akropolis“<sup>8</sup>. Vartodamas terminus „akropolis“ ir „miestas“, tyrinėtojas, atrodo, kiek perdėjo. Akivaizdu, kad Sesklo gyvenvietę turėjo juosti akmenų siena, nes kalvelės šlaitai buvo gana statūs. Be to, kasinėtojai (Tsountas šio amžiaus pradžioje ir Theocharis septintajame dešimtmetyje) kalba apie „megaronus“, dviejų kambarių namus, skirtus gyventi valdovams. Archeologams visada buvo sunku įsivaizduoti pažengusią visuomenę, kurios nevaldytų vyrai. Tačiau nė vienoje kitoje iš kasinėtų Sesklo gyvenviečių neaptikta kuo nors išsiskiriančių pastatų, rodančių buvus hierarchinę struktūrą. Sesklo „megaronai“ tikrai nebuvo centriniai

žalvario amžiaus tipo pastatai, skirti gyventi valdovams.

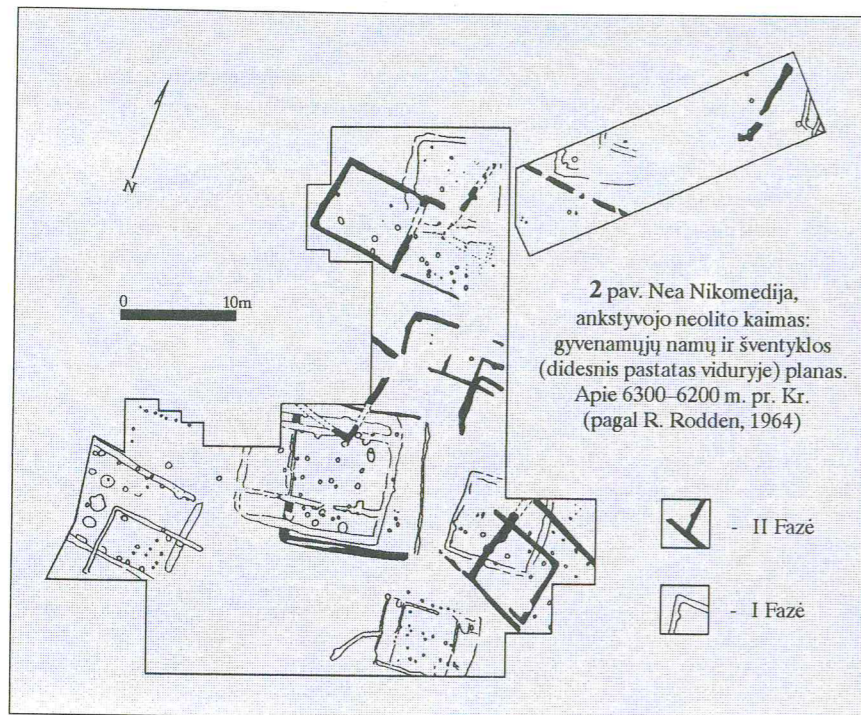
Namai, datuojami apie 6000 m. pr. Kr. ir susidedantys iš dviejų patalpų, didesnės ir mažesnės, kuriuos Sesklo tyrinėtojai laikė megaronais, iš tiesų buvo šventyklos. Tai parodė mūsų kasinėjimai Achilėjone (žr. VII sk. 28 pav.), datuojamame apie 6000–5800 m. pr. Kr., t. y. tuo pačiu laikotarpiu kaip ir Sesklo namai. Didelių ir mažų kaimų šventyklų architektūra nedaug kuo skyrėsi nuo įprastų namų,

nebent tuo, kad jos dažniausiai būdavo dviejų patalpų: šventyklos ir dirbtuvėlės. Seskle daugiausia keramikos dirbinių, tarp jų ir nepaprastai gražių vazų, rasta dviejų patalpų name (I pav.). Didesniame kambaryje įrengta akmeninė pakyla (altorius), o viduryje aptikta dviejų medinių kolonų pėdsakų. Šventykla paprastai statė ne centre, bet prie kitų pastatų. Išimtinis atvejis – Makedonijos senojo neolito kaimelis Nea Nikomedija, datuojamas apie 6300–6200 m. pr. Kr.



1 pav. Namai-šventykla iš Sesklo, Tesalija, Graikija, kurį sudaro dvi patalpos: dirbtuvėlė (dešinėje) su patalpa pastogėje keramikai džiovinti ir maldos kambarys (kairėje) su moliniu altoriumi, apdengtu plokščiais akmenimis. Šio kambario viduryje rasta dviejų medinių kolonų pėdsakų. Vidurinis neolito laikotarpis. Sesklas. Apie 5900–5800 m. pr. Kr. (pagal Chr. Tsountas, 1908; rekonstrukciją nupiešė M. Korrés)





2 pav. Nea Nikomedija, ankstyvojo neolito kaimas: gyvenamųjų namų ir šventyklos (didesnis pastatas viduryje) planas. Apie 6300–6200 m. pr. Kr. (pagal R. Rodden, 1964)

Ten aptiktas didesnis, maždaug 12 m pločio, pastatas, kurį juosė 6 maždaug 8 m pločio namai, sustatyti kas 2–5 m vienas nuo kito<sup>9</sup> (2 pav.). Viduje rasta Deivės Paukštės skulptūrėlių, paukščio pavidalo vazų, vaza su Deivės veidu ant kaklelio, nevirtotų žaliojo akmens kirvių ir kitų Deivei paaukotų daiktų.

Egėjo jūros salų kaimuose, mažose miesteliuose ir dabar gyvuojančioje tradicija nedidelės, neišsiskiriančios architektūros bažnytelės statyti šalia gyvenamųjų namų. Šeima ar 4–6 susijusių šeimų grupelė turi bažnytelę,

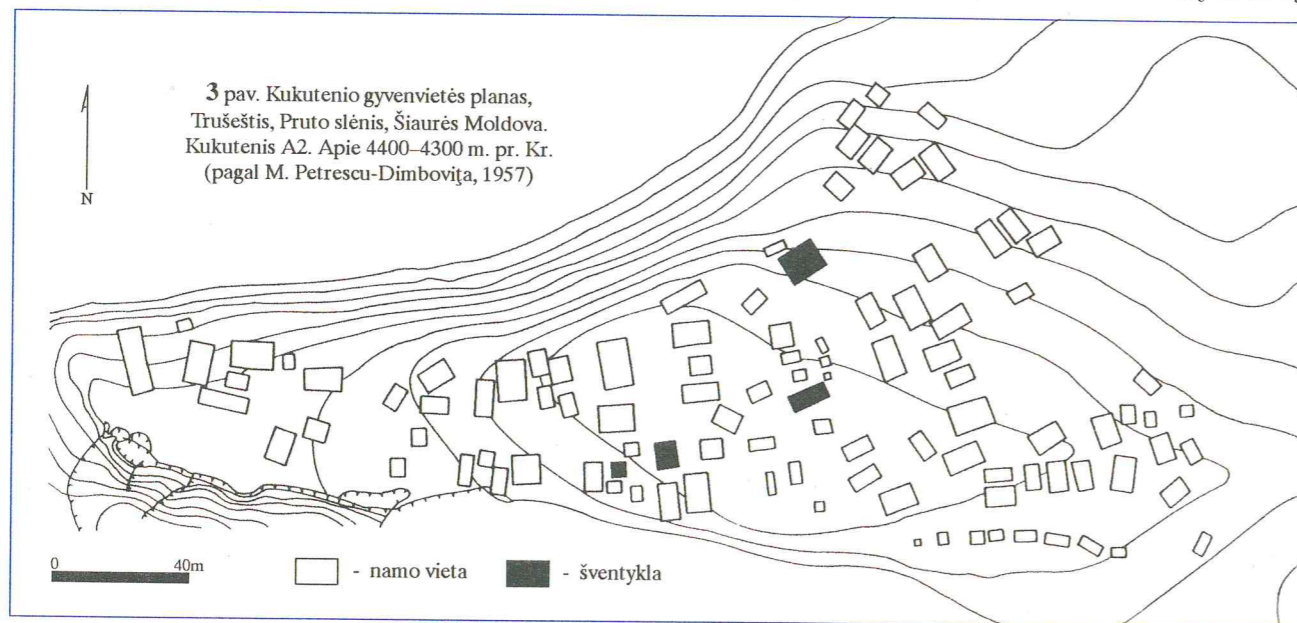
kuria rūpinasi moterys. Šiuolaikinės ortodoksų bažnyčios kunigai vyrai čia tik svečiai, atliekantys apeigas tam tikromis progomis. Paskutinius kelis dešimtmečius šią tradiciją autorė matė Skyro, Paro, Nakso, Kitno, Milo, Mikono ir kitose salose.

Didesnių gyvenviečių ir jas juosiančių kaimų, taip pat eilinių kaimelių namų ir šventyklų tarpusavio ryšiai ne visuomet smulkiai žinomi, nes retai kada ištiriama visa gyvenvietė. Tačiau galima pastebėti aiškų tūkstantmečiais besikartojantį modelį. Jam nebūdingi nei akropoliai,

nei stiprūs įtvirtinimai, nei ryškiai išsiskiriantys centriniai pastatai, o šventyklos – neatskiriama kaimo kasdienio gyvenimo dalis.

Iš 5500–4500 m. pr. Kr. datuojamų kaimų arba mažų miestų gerai iširti Vinčos, Tisos, Butmiro ir Karanovo kultūrų ilgalaikiai (gyventa daugelį amžių) kultūros centrai. Šios gyvenvietės užima nuo 2 iki 6 ha, o Tisos kultūros – net iki 11 ha (didžiausia Segvaro-Tiuškevešas Pietryčių Vengrijoje). Be daugiasluoksnių, būta ir vieno sluoksnio gyvenviečių, kurios užima daugiau kaip 25–30 ha plotą. Čia tikriausiai glausdavosi gyventojų perteklius. Didžiosios gyvenvietės buvo religiniai centrai, panašūs į Kretos rūmus-šventoves; tuo ir galima paaiškinti jų ilgą amžiumą. Jose atkasta labai daug apeiginių daiktų, pavyzdžiui, Vinčos gyvenvietėje rasta ne mažiau kaip 2000 skulptūrėlių, zoomorfinių ir ornomorfinių vazų. Didžiulėse Tisos kultūros gyvenvietėse, pavyzdžiui, Segvare-Tiuškeveše ir Kiokendombe, rasta didelių antropomorfinių vazų, skulptūrų ir altorių. Šventyklos dažniausiai būdavo dviejų aukštų pastatai iš vidaus ir išorės dažytomis sienomis; jų vidinės sienos ir frontonai dekoruoti jaučių galvų skulptūromis. Viduje buvo dubenų, altorių, aukojimo indų, didžiulių stačiakampių vazų ir krosnių.

Dviejų, penkių kambarių namai stovėjo grupelėmis. Vinčos kultūros gyvenvietėse greta buvo po du ar tris namus, Tisos – nuo keturių iki šešių;



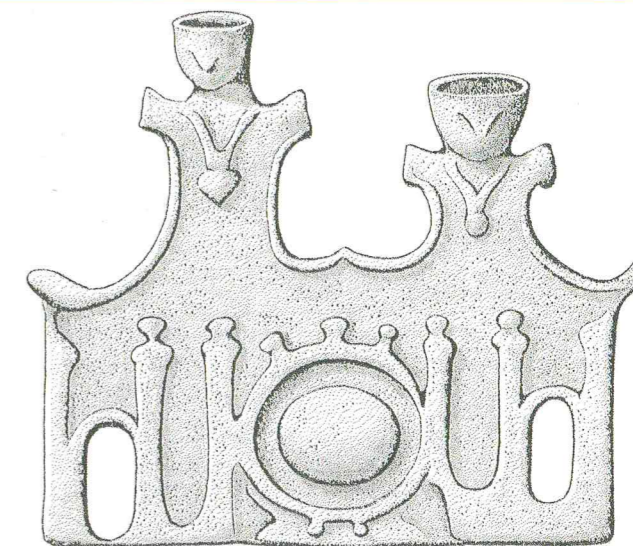
3 pav. Kukutenio gyvenvietės planas, Trušeštis, Pruto slėnis, Šiaurės Moldova. Kukutenis A2. Apie 4400–4300 m. pr. Kr. (pagal M. Petrescu-Dimbovița, 1957)

didžiausias grupes sudarė dešimt ar daugiau namų. Tisos ir Karanovo kultūrų gyvenvietėse vienas grupelės namas būtinai buvo šventykla (žr. III skyrių). Tokiomis grupelėmis gyveno turbūt giminytės ryšiais susiję žmonės, o kiekvienos namų grupės šventykla rūpinosi tikriausiai tos grupės moterys.

Kaip jau kalbėjome III skyriuje, maždaug 4800–3500 m. pr. Kr. Kukutenio gyvenvietės išaugo iš ankstyvojo Kukutenio apie 30 namų kaimelių į klasikinio Kukutenio kaimus ir miestelius, kuriuose stovėjo iki 200 namų (III sk. 61 pav.), o vėlyvojo Kukutenio laikotarpiu, IV tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje, tapo dideliais miestais, užimančiais 250–400 ha (III sk. 62, 63 pav.). Didieji miestai su maždaug 10 000 žmonių buvo įsikūrę per 10–15 km vienas nuo kito. Tuo laiku jie jau tikrai buvo tapę apylinkės centrais, o tarp jų įsikūrę gerokai mažesnių miestų ir kaimų. Tai vienintelė Europos vieta su tokiomis didelėmis gyvenvietėmis. Nemažą įtaką gyventojų daugėjimui darė ir turtingos Ukrainos bei Moldovos žemės.

Daugelį klasikinės Kukutenio kultūros (4500–4300 m. pr. Kr.) kaimų, iš kurių keletas visiškai iširti, sudarė 100–200 namų. Jie nebuvo statyti pagal išankstinį planą kaip vėlyvosios Kukutenio kultūros miestai, o išdėstyti koncentriniais apskritimais. Įvairaus dydžio namai, susidedantys iš mažų, vidutinių ir didelių patalpų, buvo statyti grupelėmis arba netvarkingomis eilėmis (III sk. 61 pav.). Tokiomis grupelėmis galėjo gyventi giminytės ryšiais susijusios šeimos.

Panagrinėkime didelį visiškai iširtą Šiaurės Moldovoje, Pruto slėnyje esantį Trušeščio kaimą (3 pav.), kurį XX a. šeštajame dešimtmetyje kasinėjo M. Petrescu-Dimbovița. Aptikta beveik 100 namų, didžioji jų dalis priklauso Kukutenio kultūros A 2 periodui ir datuojama apie 4400–4300 m. pr. Kr. Tik 5 namai skirtini Kukutenio B kultūrai ir datuojami IV tūkstantmečio pr. Kr. pradžia. Atkastų statinių grindų pėdsakai rodo, kad namai statyti grupelėmis arba eilėmis po 5–8 ir buvo įvairaus dydžio: dideli (nuo 12 iki 20 m ilgio), vidutiniai (nuo 8 iki 12 m ilgio) ir maži (nuo 5 iki 8 m ilgio). Didieji atskirti nuo kitų, aiškiomis didelių ir vidutinių namų



4 pav. Keraminė altoriaus skulptūra arba šventyklos fasado kopija su apskritu įėjimu ir dviem antropomorfėmis figūromis viršuje. Trušeštis, Šiaurės rytų Rumunija (šventykla arba namas-šventovė Nr. XXIV). Kukutenis A2. Apie 4400–4300 m. pr. Kr. (pagal M. Petrescu-Dimbovița, 1957)

ribos nebuvo, centrinių pastatų kaimelyje neaptikta.

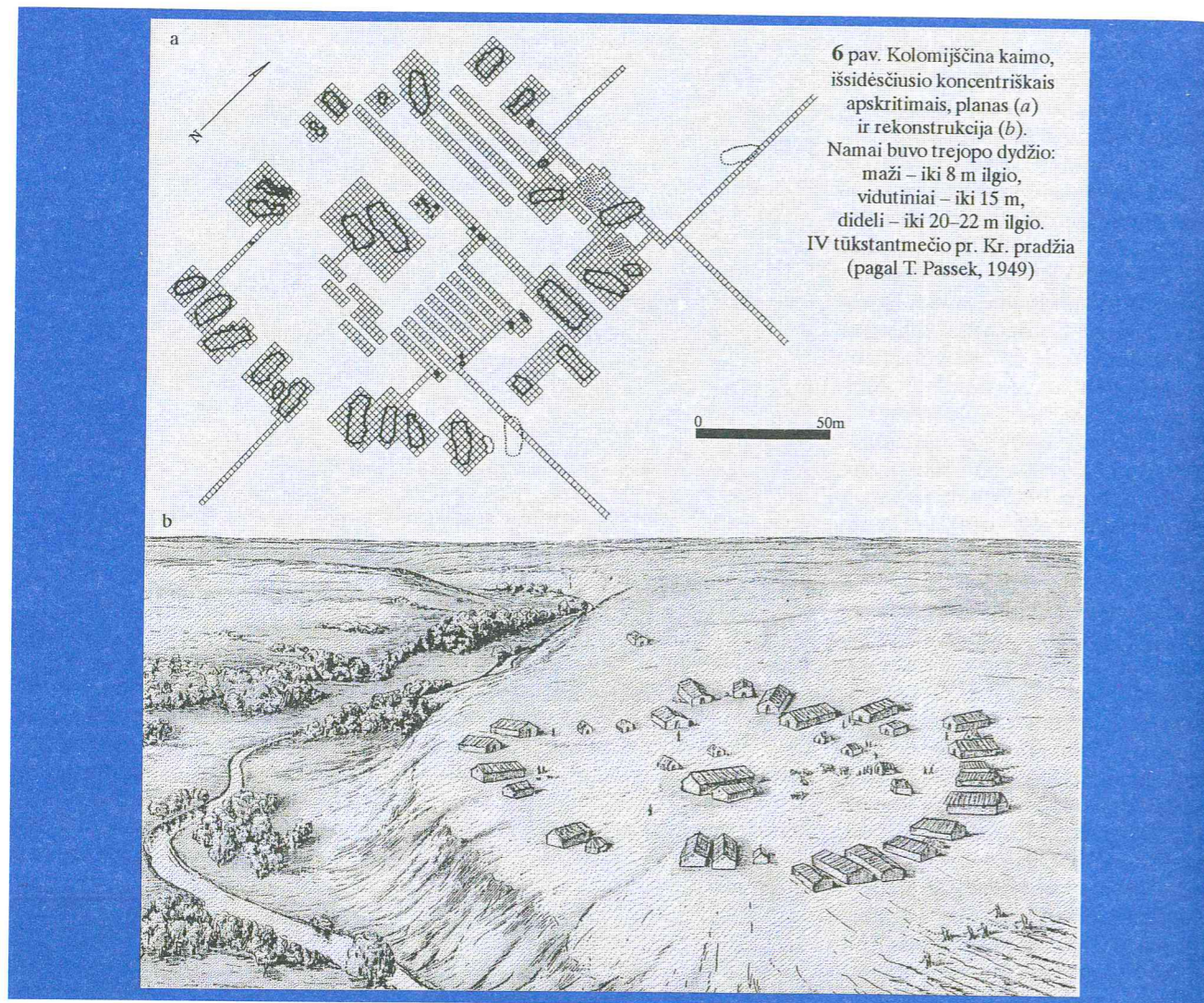
Šventyklos identifikuotos pagal jose rastus altorius, didžiules altoriaus Deivės statulas ar reljefinius jos paveikslus (4 pav.). Vienoje aptikta Deivės, iškėlusios rankas, skulptūra-

reljefas iš plono molio sluoksnio. Ji tikriausiai buvo pritvirtinta prie sienos (5 pav.). Šventyklose rasta didžiulių vazų, kai kurios iš jų dekoruotos reljefiniais Deivės atvaizdais. Šventyklų būta įvairiose gyvenvietės vietose ir nebūtinai didžiausiose pastatuose (3 pav.).



5 pav. Altoriaus skulptūra, vaizduojanti Deivę iškeltomis rankomis. Trušeštis, Šiaurės rytų Rumunija (šventykla Nr. XXXVII). 4400–4300 m. pr. Kr. (pagal M. Petrescu-Dimbovița, 1957)





6 pav. Kolomijščina kaimo, išsidėsčiusio koncentriškais apskritimais, planas (a) ir rekonstrukcija (b). Namai buvo trejojo dydžio: maži – iki 8 m ilgio, vidutiniai – iki 15 m, dideli – iki 20–22 m ilgio. IV tūkstantmečio pr. Kr. pradžia (pagal T. Passek, 1949)

Trušėsčio, Habašėsčio (Habašėti) ir kituose klasikinės Kukutenio kultūros kaimuose nepamatysime namų, kurie atspindėtų hierarchines pakopas. Didesniuose namuose gyveno pagrindinės šeimos, o mažesniuose, reikia manyti, kūrėsi jaunimas arba šeimos vyrai.

Vėlyvosios Kukutenio kultūros laikotarpiu, kai kaimai ir miestai įgavo koncentrinį apskritimų formą, namai ir toliau buvo statomi grupelėmis ir įvairaus dydžio. Viena iš tokių visiškai ištirtų gyvenviečių yra Kolomijščina Dniepro vidurupio baseine prie Kijevo. Ją 1934–1939 m. kasinėjo T. Passek (6 pav.). Kolomijščina bendro pobūdžio knygoje apie Europos priešistorę dažnai pateikiama kaip neolitinio kaimo pavyzdys, nes ji tyrinėta anksti, be to, T. Passek paskelbė viso kaimo rekonstrukciją. Deja, jo struktūra dažnai netiksliai interpretuojama, nes remiamasi ne tyrinėtojos

ataskaita, o dailininko piešiniu. Pavyzdžiui, B. Brentjes taip interpretuoja Kolomijščiną: „Du didieji namai vidury yra vado būstas, mažesniuose namuose gyveno jo palyda, o išoriniai namai priklausė laisviesiems valstiečiams“<sup>10</sup>. Ši interpretacija kartojama ir visai neseniai išleistose knygose apie Europos visuomenės evoliuciją<sup>11</sup>. T. Passek nuomone, kaimo bendruomenę sudarė išorinis 31 namo ir vidinis 8 namų ratas. Vidurys buvo neužstatytas ir skirtas įvairioms apeigoms, šventėms, o gal gyvuliams laikyti. Namai įvairaus dydžio: 10 didelių (16–23 m ilgio), 13 vidutinių (10–15 m ilgio) ir 5 maži – po kambarį (4–8 m ilgio). Didžiuosiuose namuose, kurie laikomi pagrindiniais, aptiktos kelių sluoksnių tvirtos molinių plytų grindys. Juose buvo po tris ar net keturis kambarius, kiekviename stovėjo krosnis (III sk. 71 pav.). Aiškiai matyti, kad didžiuosiuose namuose nuolatos

gyveno kelios kartos. Vidutiniai namai panašūs į didžiuosius, tik ne tokie prašmatnūs ir su mažiau grindų sluoksniais. Mažuosiuose buvo tik vienas grindų sluoksnis ir nedidelė krosnis. T. Passek nuomone, iš mažųjų namų vidiniame rate matyti, kad kaimo bendruomenė augo nuo didelės matrilinijinės šeimos atsiskiriant naujoms atšakoms, kurios apsigyvendavo kituose namuose. Išorinis ratas yra pirminis, o vidinis – antrinis, tad gyventojai plėtėsi centro link. Dviejų didesnių vidinio rato namų (Nr. 1 ir 2) raudiniai neįspūdingi, niekuo nesiskyrė nuo aptiktųjų kituose didesniuose namuose (name Nr. 2 buvo tik virtuvės rakandų), nerasta nė menkausio įrodymo, kad juose būtų gyvenę valdovai. Taigi šitoks apibūdinimas yra nepagrįstas ir išgalvotas. Dideliuose namuose galėjo gyventi apie 20–30 šeimos narių, o iš viso Kolomijščinoje – maždaug 500 gyventojų<sup>12</sup>.

Dabar pakalbėsime apie Juostinės keramikos kultūrą Vidurio Europoje tarp Olandijos ir Rumunijos, kur ištirtinėti ištisi kaimeliai ir išnagrinėtos gyvenviečių sistemos. Čia kaimai gerokai mažesni, vieno ūkio teritorijoje rasta nuo 2 iki 6 namų. Individualius namus naudojo vidutiniškai 30 metų<sup>13</sup>. Iš namų konstrukcijos analizės matyti, kad jie skirtingo dydžio ir nevienodos paskirties. Kaip ir Kukutenio kultūros kaimuose, čia buvo didelių, vidutinių ir mažų namų. Kai kuriose gyvenvietėse aptikta nuo vieno iki kelių labai ilgų namų (Bylanai prie Prahos, Olšanica Pietų Lenkijoje, Aldenhovenas plynaukštėje prie Kelno). Jie skyrėsi ne tik ilgiu, bet ir tvirta konstrukcija: stulpavietės didelės ir gilios, šiaurės vakarų sienos rėtos iš perkirstų rąstų, o kitos pintos iš šakų ir glaistytos moliu (7 pav.). Taigi atrodo, jog ilgųjų namų šiaurės vakarų dalis buvo išskirtinė vieta, vidurinėje galbūt gyveno ir dirbo žmonės, o namo priekyje įrengta klėtis ir sandėlis<sup>14</sup>. Iš tirtų ilgųjų namų radinių paaiškėjo, kad jie, ypač dekoruota keramika, buvo turtingesni nei kituose pastatuose. Ilgąjį privilegijuotą namą archeologai laiko arba „klubu“, kur vykdavo apylinkės susirinkimas<sup>15</sup>, arba apylinkės „svarbiausio žmogaus“, vado arba dvasininko buveinė<sup>16</sup>. Vis dėlto ilgųjų namo paskirtis tebėra neaiški,

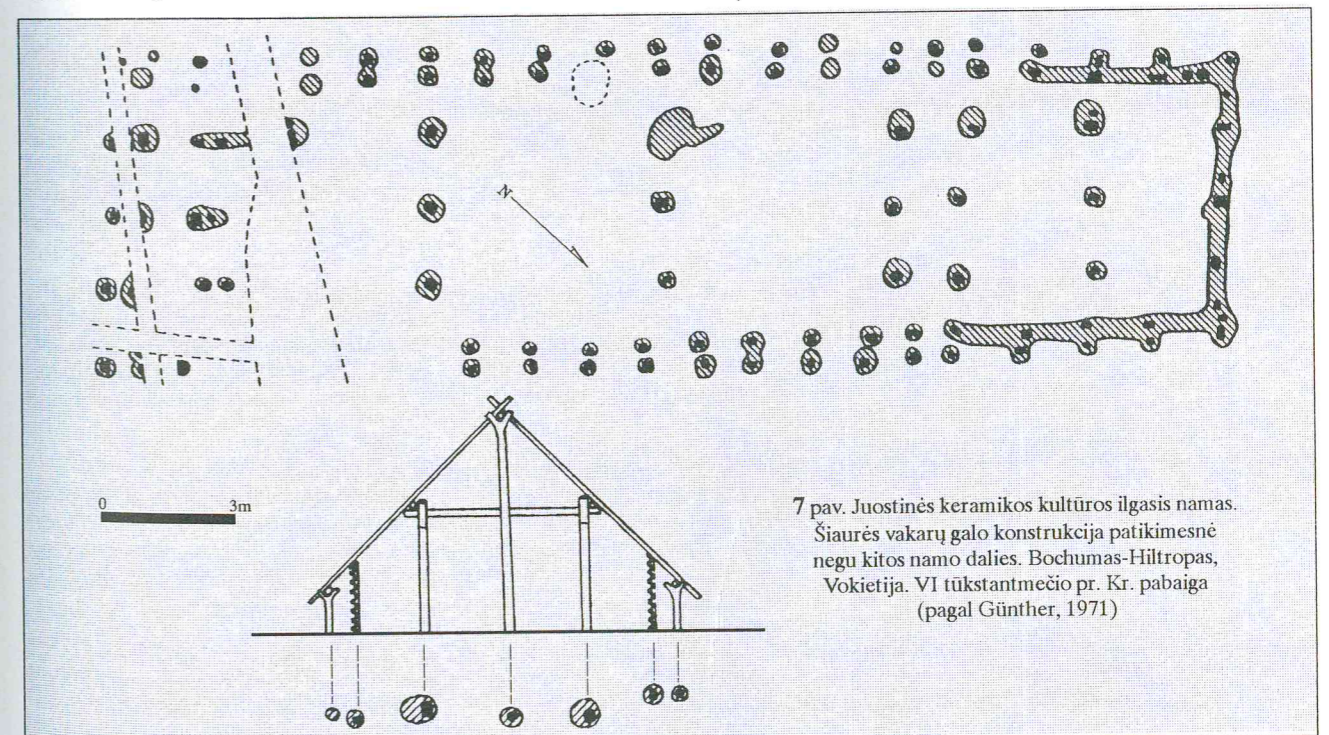
nes čia neaptikta iš tiesų išsiskiriančių, ryškių radinių. Orgáninės medžiagos miškingame rajone yra labai prastai išlikusios, nelikę medinių skulptūrų ir reljefų. Juostinės keramikos kultūra į Vidurio Europą atėjo iš Balkanų–Dunojaus regiono, todėl galima būtų tikėtis čia rasti artimą visuomenės struktūrą ir panašių namų paskirtį. Iš tikrųjų ši sistema labai artima Starčevo, Vinčos ir tik ką aprašytos Kukutenio kultūros kaimų sistemai. Šioje kultūroje, kaip ir visame neolito laikotarpiu Senosios Europos regione, nerasta jokių duomenų, jog čia būta vado ar „svarbiausio žmogaus“ namų. Iš kapynų analizės matyti, kad būta įžymių amatininkų ir prekiautojų, bet ne valdovų. Labiau tikėtina, jog ilgojo namo privilegijuotasis galas buvo naudojamas arba kaip šventykla, kita jo dalis – kaip keramikos, tekstilės ar kitų amatų dirbtuvės, arba galėjo būti buveinė pagrindinės šeimos, kuri vadovavo religiniam, socialiniam ir ekonominiam kaimo arba kelių gretimų kaimelių gyvenimui.

Įdomių rezultatų gavo olandų mokslininkas Van de Velde, išstudijavęs individualiuose namuose rastą keramiką. Manoma, kad puodžiaus amatu vertėsi moterys, todėl tikėtasi, jog iš vieno kamieno išaugusi šeima gamintų pačios rūšies keramikos dirbinius.

Ir iš tiesų, ištyrus individualiuose namuose per trisdešimt jų eksploatavimo metų susikaupusius keramikos dirbinius, paaiškėjo, kad jų raštai nesikeitė. O tai reiškia, jog vyravo matrilinijinio kamieno šeima<sup>17</sup>.

Taigi iš Pietryčių ir Vidurio Europos gyvenviečių gauti duomenys rodo buvus centrinių namų. Jie didesni ir geriau pastatyti už kitus, čia, mūsų manymu, gyveno pagrindinė iš motinos linijos kilusi šeima. Šiuose namuose taip pat galėjo rinktis susirinkimai arba sprendžiamąjį balsą turinti taryba, kuri tvarkė aplinkinių namų, viso kaimo, o gal net kelių kaimų ar apylinkės gyvenimą. Didelės šeimos gyveno dideliuose arba vidutiniuose namuose, ir visų žmonių padėtis buvo vienoda. Mažieji namai priklausė išaugusių šeimų atšakoms, ir pagal juos galima spręsti apie gyventojų daugėjimą. Įvairaus dydžio namai buvo sustatyti eilėmis ar grupelėmis, kuriose tikriausiai gyveno viena giminė. Šventyklos įrengtos tarp namų ir nebūtinai didžiuosiuose pastatuose. Tačiau jos išsiskiria sienų taptyba, reljefais ir išpūdinga apeigine keramika.

Du tūkstantmečius, t. y. apie 6500–4500 m. pr. Kr., nebuvo nei ginklų, nei gyvenviečių gynybinių įtvirtinimų, ir šis faktas rodo, kad žemės nebuvo puldinėjamos.



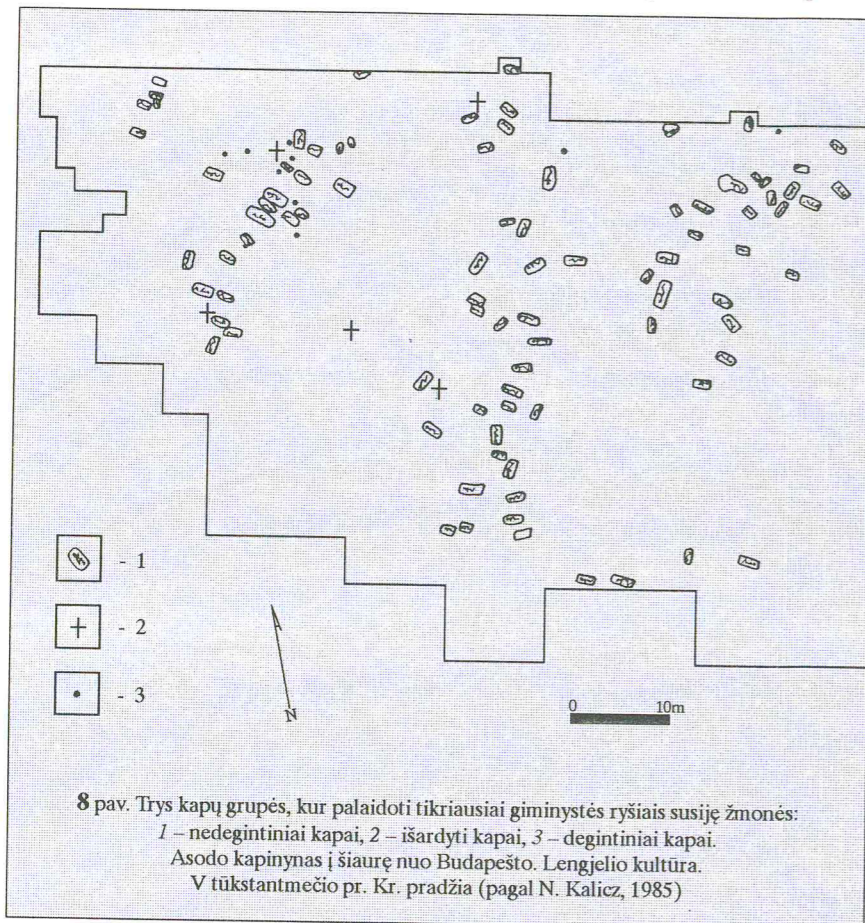
7 pav. Juostinės keramikos kultūros ilgasis namas. Šiaurės vakarų galo konstrukcija patikimesnė negu kitos namo dalies. Bochumas-Hiltropas, Vokietija. VI tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga (pagal Günther, 1971)



**2 Kapinynų medžiaga Pietryčių ir Vidurio Europa 6500–4500 m. pr. Kr.**

VII ir VI tūkstantmetyje pr. Kr. neolitinėse Pietryčių Europos kultūrose – Sesklo, Starčevo ir Karanovo – buvo praktikuojamas laidojimas po gyvenamaisiais namais: vaikus ir moteris laidojo po grindimis<sup>18</sup>. Iš to galime spręsti, koks stiprus ryšys siejo su namais. Krinta į akis, kad nėra vyrų palaidojimų.

VI tūkstantmečio pr. Kr. antroje pusėje kai kuriose Balkanų srityse vaikus laidojo ne po namų grindimis, bet kiemuose prie namų ir specialiose akmenimis grįstose vietose (tai matyti iš kasinėjimų Obrė I, vėlyvojoje Starčevo kultūros gyvenvietėje Bosnijoje)<sup>19</sup>. Suaugusiųjų palaidojimų nerasta, ir jų laidosena tebėra mįslė. Į rytus nuo Belgrado esančios Vinčos gyvenvietės apatiniame sluoksnyje, kuris datuojamas apie 5400–5300 m. pr. Kr., rasta palaidota 10 suaugusių žmonių: 8 vyrai ir 2 moterys. Ir tai vienintelis toks palaidojimas visuose Vidurio Europos rytuose<sup>20</sup>.



8 pav. Trys kapų grupės, kur palaidoti tikriausiai giminystės ryšiais susiję žmonės: 1 – nedegintiniai kapai, 2 – išardyti kapai, 3 – degintiniai kapai. Asodo kapinynas į šiaurę nuo Budapešto. Lengjelio kultūra. V tūkstantmečio pr. Kr. pradžia (pagal N. Kalicz, 1985)

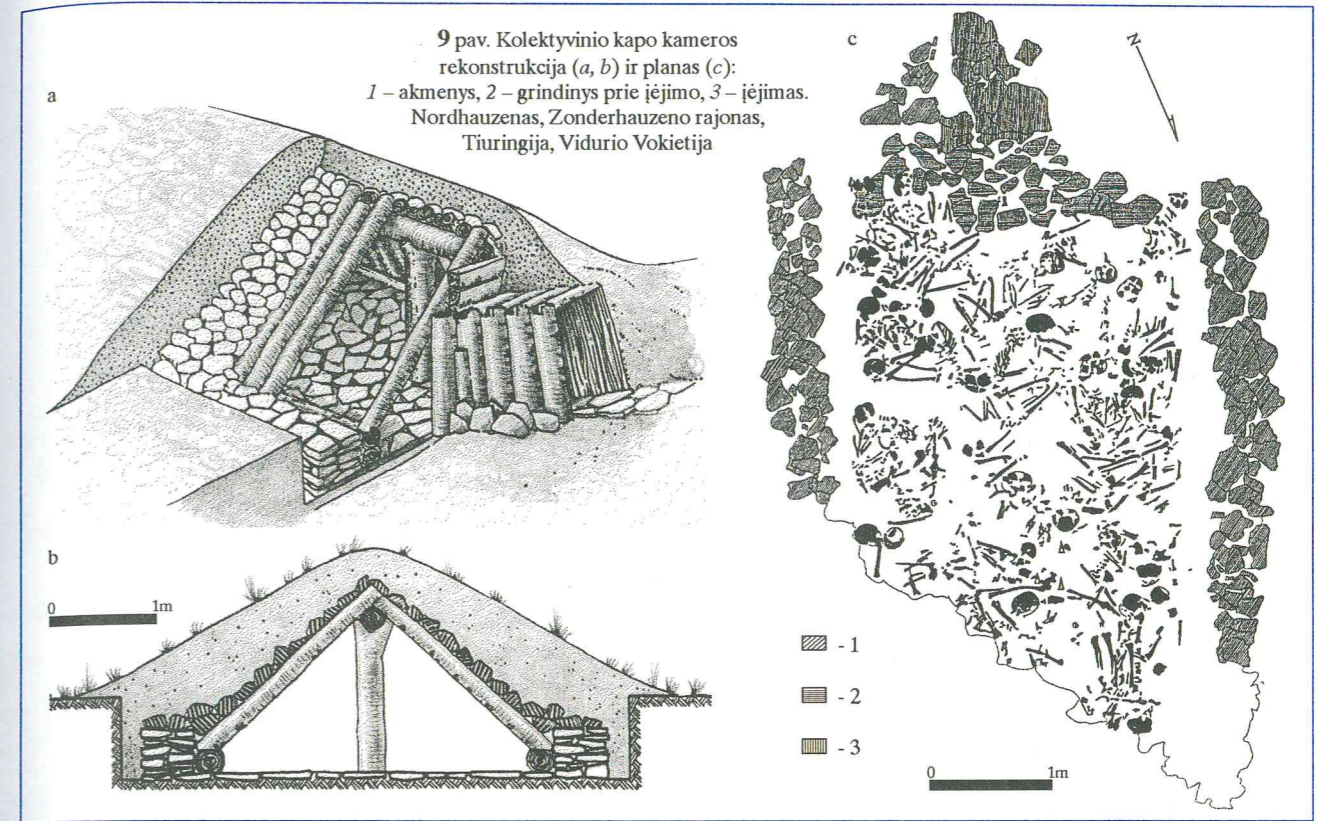
Franchčio urve ir atviroje vidurinio neolito gyvenvietėje, Peloponeze, buvo aptikta 17 kapų, iš kurių tik 5 moterų kapai turėjo įkapių. Daugiausia jų (vienuolika – puodų bei kaulo ir obsidiano dirbinių) rasta seniausios moters kape<sup>21</sup>.

Atskirai nuo gyvenviečių kapinynų atsirado apie 5000 m. pr. Kr. Tyrinėta nemaža įvairių kultūros grupių (Juostinės keramikos, Butmiro, Tisos, Lengjelio ir Bojano) V tūkstantmečio pr. Kr. pirmosios pusės kapinynų<sup>22</sup>. Dažniausiai pastebėta nuo 5 iki 10 kapų grupių. Aszodo kapinyne, į šiaurę nuo Budapešto, kapai buvo išsidėstę trimis grupėmis maždaug po 30 kapų (8 pav.). Tokios grupės galėjo priklausyti vienai giminei. Panašios informacijos gauta iš Dniepro–Doneco kultūros kolektyvinių kapų. Čia kapų duobėse palaidota po 8, 10 ir daugiau skirtingų lyčių ir amžiaus žmonių – greičiausiai vienos šeimos narių (žr. III skyrių). Tokių kapų eilės viename griovyje gali reikšti vienos giminės palaidojimus. Po 20–30 palaidotų žmonių grupelių pastebėta Vidurio ir Vakarų Europos žemės ir megalitiniuose kapuose.

Įdomios informacijos davė bendrai palaidotųjų griaučių antropologinė analizė. Tyrinėjęs Vidurio Vokietijos Valterninburgo (Walternienburg) grupės kolektyvinių kapų griaučius Herbertas Ullrich'as pastebėjo, kad kiekviename kape buvo 2 arba 3 jų grupės po 20 ar 30 individų, kurie tarp savęs genetiškai susiję<sup>23</sup> (9, 10 pav.).

Daugiausia kapinynų, skiriamų Juostinės keramikos kultūrai, kasinėta Vidurio Europoje. Prancūzijoje, Olandijoje, Vokietijoje, Lenkijoje, Čekijoje ir Slovakijoje sistemingai tyrinėti apie 20 kapinynų<sup>24</sup>. Jų aptikta maždaug per 100–500 m nuo gyvenvietės. Kapinyne būna maždaug nuo 20 iki daugiau kaip 200 kapų. Didžiausi yra šie: Elsloo Limburge, Olandijoje – 113 nedegintinių ir degintinių kapų, Flombornas, Alcai Vormso srityje, Vakarų Vokietijoje – 85 degintiniai kapai, Aiterhofene Bavarijoje – 160 nedegintinių ir 69 degintiniai kapai, Nitra Slovakijoje – 72 nedegintiniai kapai. Keliuose kapinyuose aiškiai pastebėta kapų grupių. Pavyzdžiui, Nitroje aptikta 10 grupių po 5–10 kapų<sup>25</sup>, o 160 Aiterhofeno nedegintinių kapų buvo išskirstyti grupelėmis, kuriose palaidota tikriausiai vienos šeimos ar giminės mirusieji<sup>26</sup>. Degintiniai kapai buvo išsidėstę pusapskritimi vienoje kapinyno dalyje. Kai kur pastebėta tendencija vienos lyties žmones laidoti kartu; ten rasta nemaža grupių po 2 arba 3 vyrus ar moteris. Šiuose palaidojimuose niekur nematyti hierarchijos požymių.

Įdomių rezultatų gauta išanalizavus kapų inventorių. Įkapių aptikta ne daugiau kaip 30% visų kapų. Kai kuriuose buvo viena ar dvi vazos, *Spondylus* sraigų kriauklelių vėrinų ar apyrankių, akmeninių įrankių, pavyzdžiui, akmeninių skaptų, titnaginių gremžtukų, strėlių antgalių, girnų, palečių dažams maišyti. Nagrinėjant įkapes pagal mirusiojo lytį, nustatyta, kad į vyrų kapus dažniausiai dėjo akmeninių skaptų, papuošalų iš *Spondylus* sraigų, kartais ir titnaginių gremžtukų bei strėlių antgalių. Daugelyje gyvenviečių apie 20% kapų aptikta akmeninių skaptų, ir šie kapai dažnai sudarė dviejų ar trijų kapų grupes. Dunojaus regione, Bavarijoje, vyrų kapuose daugiausia buvo ne akmeninių įrankių, bet *Spondylus* kriauklelių papuošalų. Tai rodo, kad nagingi meistrai,



9 pav. Kolektyvinio kabo kameros rekonstrukcija (a, b) ir planas (c): 1 – akmenys, 2 – grindinys prie įėjimo, 3 – įėjimas. Nordhauzenas, Zonderhauzeno rajonas, Tiuringija, Vidurio Vokietija

ypač dailidės, taip pat ir prekyautojai *Spondylus* kriauklelėmis buvo itin gerbiami. Nitroje, Slovakijoje, pastebėta, jog titnaginių medžio apdirbimo įrankių randama kapuose vyresnio amžiaus vyrų<sup>27</sup>, meistriskumu, matyt, pralenkusių kitus statybininkus. Vyrų ir moterų kapų inventorių ne visada skyrėsi.

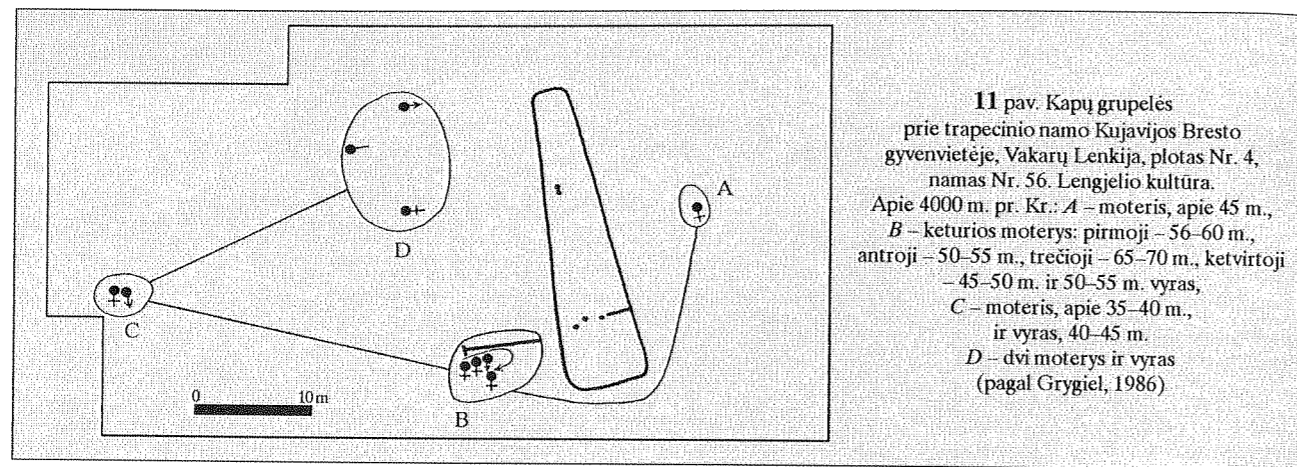
Antai girnų pasitaiko ir vyrų kapuose, o akmeninių skaptų įdėta į moterų kapus. Apskritai moterų kapuose rasta dekoruotos keramikos, ochros, girnų, palečių, papuošalų ir įvairių simbolinės paskirties daiktų. Manoma, kad *Spondylus* kriauklių dirbinius į vyrų kapus dėjo ne kaip papuošalus,

o kaip prekybos kriauklėmis simbolį; moterų kapuose jų paskirtis aiškiai dekoratyvinė. Riksheimio kapinyne, Rytų Prancūzijoje, *Spondylus* kriauklelių papuošalų daugiausia moterų kapuose: keturiuose iš penkių aptikta arba antkaklių, apyrankių, žiedų, arba galvos papuošalų<sup>28</sup>.

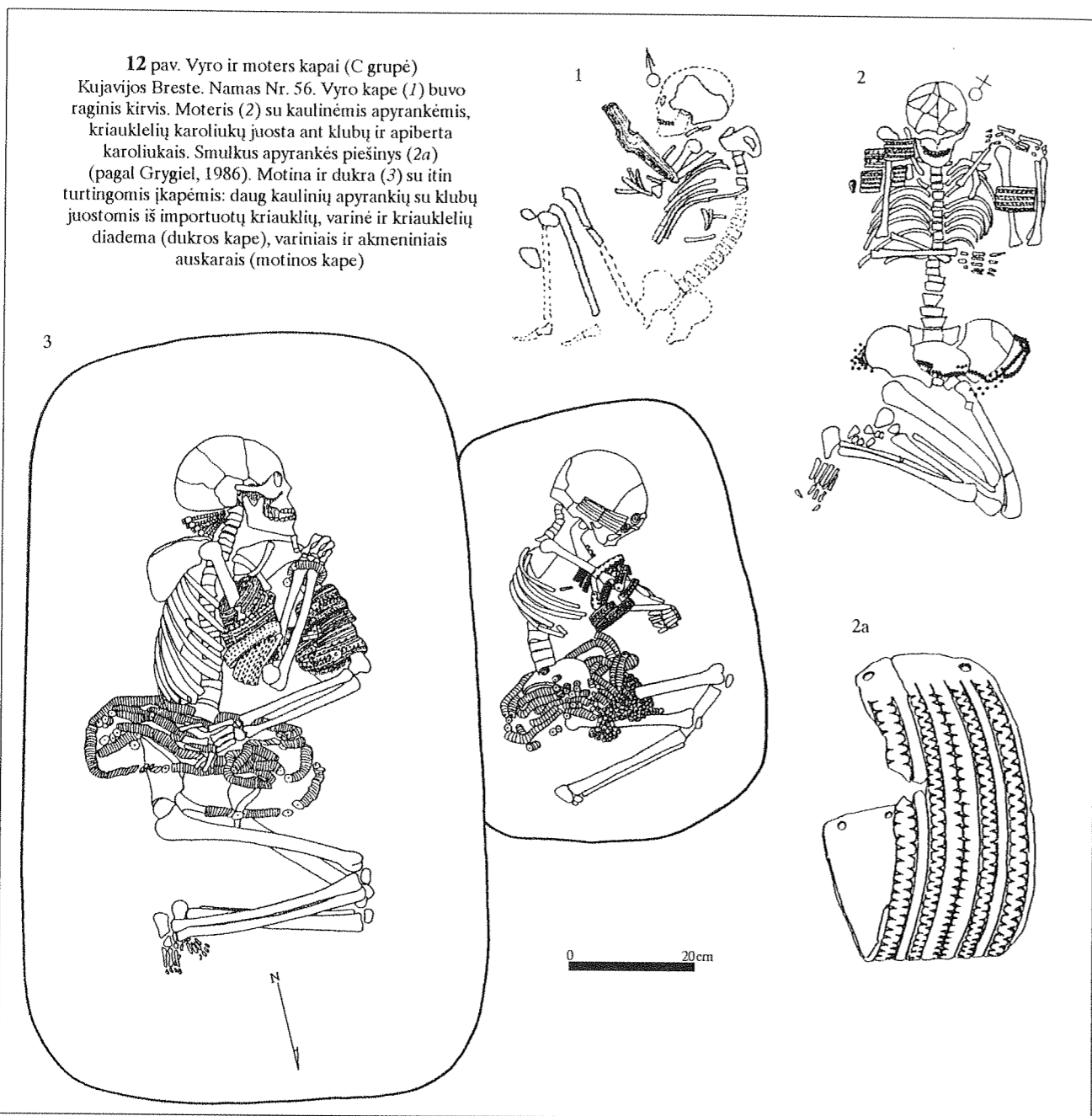


10 pav. Trys griautinių kapų grupės, remiantis fizinės žmonių giminystės analize (I). Antrasis brėžinys rodo fizinę Nyderbiosos (Niederbössa) kape, Zonderhauzeno rajone, Vidurio Vokietija, palaidotų žmonių giminystę. Remiantis studija, palaidotos grupės maždaug po 30 žmonių (pagal Feustel ir Ullrich, 1965)





**11 pav. Kapų grupelės**  
 prie trapecinio namo Kujavijos Bresto  
 gyvenvietėje, Vakarų Lenkija, plotas Nr. 4,  
 namas Nr. 56. Lengjelio kultūra.  
 Apie 4000 m. pr. Kr.: A – moteris, apie 45 m.,  
 B – keturios moterys: pirmoji – 56–60 m.,  
 antroji – 50–55 m., trečioji – 65–70 m., ketvirtoji  
 – 45–50 m. ir 50–55 m. vyras,  
 C – moteris, apie 35–40 m.,  
 ir vyras, 40–45 m.  
 D – dvi moterys ir vyras  
 (pagal Grygiel, 1986)



**12 pav. Vyro ir moters kapai (C grupė)**  
 Kujavijos Breste. Namas Nr. 56. Vyro kape (1) buvo  
 raginis kirvis. Moteris (2) su kaulinėmis apyrankėmis,  
 kriauklelių karoliukų juosta ant klubų ir apiberta  
 karoliukais. Smulkus apyrankės piešinys (2a)  
 (pagal Grygiel, 1986). Motina ir dukra (3) su itin  
 turtingomis įkapėmis: daug kaulinių apyrankių su klubų  
 juostomis iš importuotų kriauklių, varinė ir kriauklelių  
 diadema (dukros kape), variniais ir akmeniniais  
 auskarais (motinos kape)

Vyresnių moterų kapai pagerbti simboliniais daiktais – dažnai turtingai dekoruotomis vazomis. Kaip pavyzdį galima paminėti 50–60 m. moterį iš Sambožeco (Samborzec) kapinyno, Lenkijoje. Jos dešinėje rankoje prie veido buvo puodas, pilnas raudonos ochros<sup>29</sup>.

Taigi iš Juostinės keramikos kultūros kapinytų analizės matyti, kad buvo dvi kapų kategorijos: vyrų prekiautojų ir amatininkų bei įžymių moterų. Nė viename vyro kape nerasta valdančiajai aristokratijai būdingų simbolių. Tarp lyčių iš esmės gyvavo socialinė lygybė.

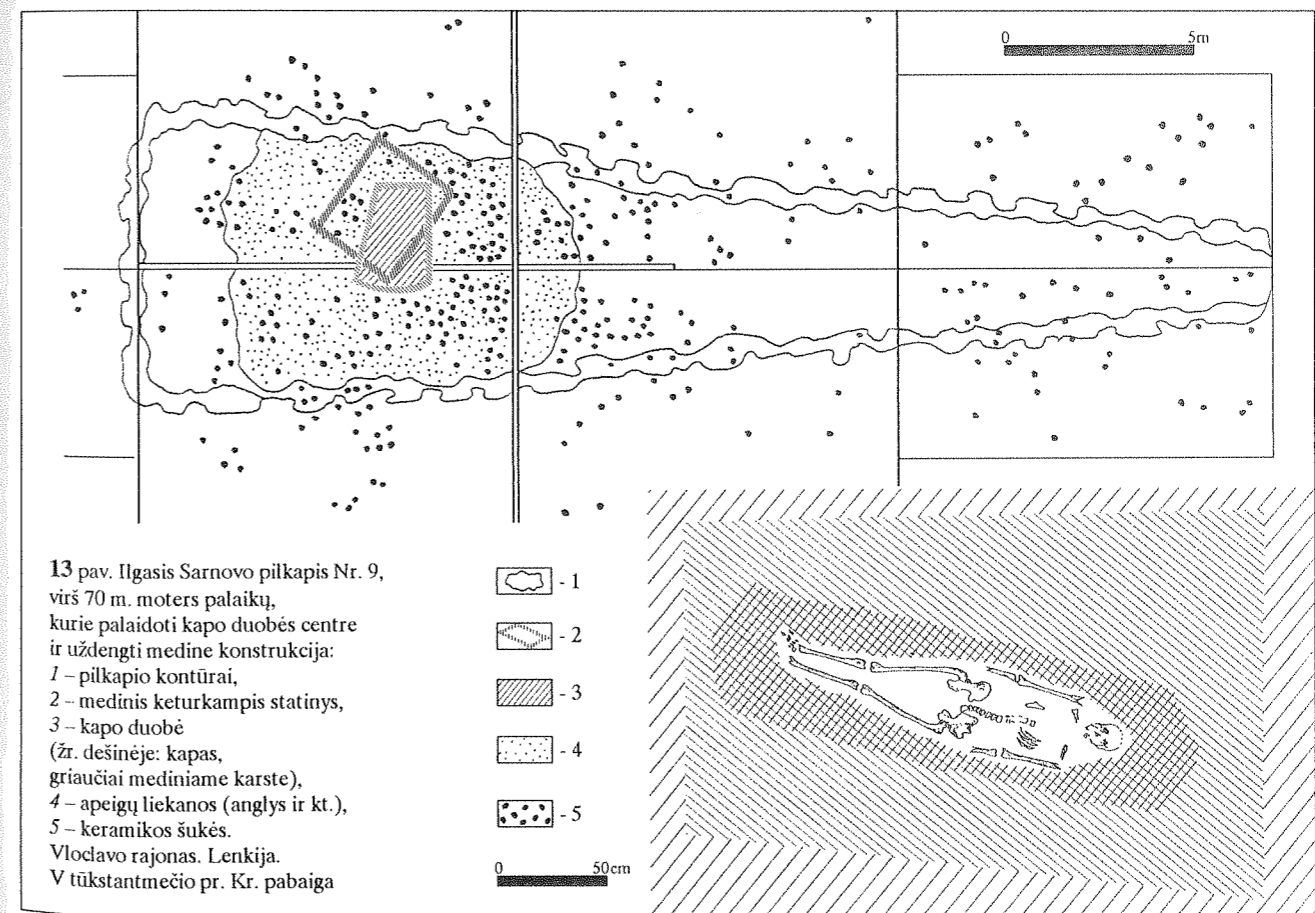
Panašios ir kitų kultūros grupių tradicijos. Lengjelio kapinyno vyrų kapuose buvo akmeninių ir raginių kirvių, moterų kapuose – daugybė kriauklelių arba kaulinių apyrankių, gyvulių dantų vėrinių, kriauklelių ir varinių karolių, kriauklelių juostų ir akmeninių karoliukų. Aszodo kapinyne netoli Budapešto labiausiai išsiskyrė paauglės kapas: jame aptiktas didelis molinis šventyklos modelis ant žmogaus kojos ir su paukščio galva<sup>30</sup>. Mergaitė tikriausiai buvo artimai susijusi su šventykla,

galbūt kilusi iš pagrindinės moterų dvasininkų šeimos. Šiame ir kituose Lengjelio kultūros kapinytų moterų kapuose randama įvairiausių vazų, puoštų įvijomis ir meandromis. Vakarų Vengrijos moterų kapai išsiskiria tuo, kad juose labai daug didžiulių vazų.

Kujavijos Breste (Brześć Kujawski), Lengjelio kultūros gyvenvietėje Vakarų Lenkijoje, greta trapecinių namų rasta vyresnio amžiaus žmonių kapų<sup>31</sup>. Prie vieno namo aptiktos kelios kapų duobių grupės (11 pav.), kuriose griaučiai labai gerai išlikę ir buvo galima padaryti antropologinę analizę. Rytų pusėje, arčiausiai namo, palaidota 40–45 m. moteris (11:A pav.); prie jos galvos padėti variniai karoliai. Į vakarus nuo namo palaidoti 4 žmonės: 3 moterys ir vyras. Visi vyresnio amžiaus – nuo 50 iki 70 m.; vyriausiai moteriai buvo 65–70 m., vyrui – 50–55 m. (11:B pav.). Moterų kapuose rasta variniai karoliai, gyvulio dantų vėrinys, kriauklių karoliukų diržas ir vaza, o vyro kapas buvo be įkapių. Truputėlį toliau nuo namo aptiktos dar dvi kapų grupės (11:C, D pav.).

C plote rasti moters ir vyro kapai. Į vyro kapą įdėtas raginis kirvis, o 30–35 m. moters kape priberta karoliukų, ant rankų uždėta 3 kaulinės apyrankės, puoštos smulkiu geometriiniu ornamentu, ant klubų – kriauklelių karoliukų juosta (12 pav.). Prie namų aptiktos kapų grupelės reiškia, kad buvo gerbiamas žmonių amžius, o vyresnės moteris, šeimos galvą (senelę, motiną) laidojo labai arti namų ir su daug papuošalų. Vaikus ir jaunesnius žmones laidojo tikriausiai kitur.

Apie moterims rodomą pagarbą galima spręsti iš Piltuvėlinės keramikos kultūros kapų. Čia rasta didžiulių pilkapių, dengiančių vienos moters kapą. Sarnove, Kujavijoje, Vakarų Lenkijoje, po trikampiu 30 m ilgio pilkapiu aptikta centrinė kapo duobė ir maždaug 70 m. moters kaulai. Ji palaidota su mediniu karstu, griaučiai gulėjo ant plono baltų klinčių dulkių sluoksnio. Virš kapo buvo stačiakampė 300×240 m dydžio lentų konstrukcija. Tai greičiausiai ritualinis statinys, skirtas tam tikroms apeigoms<sup>32</sup> (13 pav.).



**13 pav. Ilgasis Sarnovo pilkapis Nr. 9,**  
 virš 70 m. moters palaikų,  
 kurie palaidoti kapo duobės centre  
 ir uždengti medine konstrukcija:  
 1 – pilkapijo kontūrai,  
 2 – medinis keturkampis statinys,  
 3 – kapo duobė  
 (žr. dešinėje: kapas,  
 griaučiai mediniame karste),  
 4 – apeigų liekanos (anglys ir kt.),  
 5 – keramikos šukės.  
 Vloclavo rajonas, Lenkija.  
 V tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga

- 1 – kontūrai
- 2 – keturkampis statinys
- 3 – kapo duobė
- 4 – apeigų liekanos
- 5 – keramikos šukės

0 50cm



Nesame tikri, kad visi milžiniškų proporcijų trikampiai ar trapeciniai pilkapiai yra skirti įžymioms moterims, nes daugelis griaučių pirmi- niuose kapuose, kuriems ir buvo pil- tas pilkapis, deja, neišlikę. Tačiau to- kia nuomonę patvirtina įspūdingi Se- nosios Europos moterų kapai. Kai ku- riuose didžiuliuose Piltuvėlinės kera- mikos kultūros kapuose už pirminio kapo rasti antriniai palaidojimai, kur buvo pavienių žmonių – daugiausia vyrų – kaulų. Per osteologinius tyri- mus aptikta ilgųjų kaulų pažeidimų ir įpjovimų, siekiančių net kaulų čiulpų ertmes<sup>33</sup>. Tai rodo, jog, prieš laidoda- mi antriniuose kapuose, nuo kaulų pašalindavo audinius ir ištraukdavo čiulpus (tai ne kanibalizmas, kaip iš pradžių manė tyrinėtojai, bet tikėji- mas, kad mirtis paskutinę stadiją pa- siekia tada, kai kaulas yra švarus, be gyvybės ženklų; tik tuomet jį galima galutinai palaidoti). Senoji moteris, kurios garbei supiltas trikampis pilka- pis, galbūt buvo giminės galva. Kituo- se antriniuose kapuose rastos suardy- tų ar apdegintų griaučių liekanos, ro- do, matyt, sąsajas su prosenele arba tai, kad kaulus gražindavo į centrinę šventą protėvių ar prosenelės vietą.

Senosios Europos kapinyuose nėra „turtingų“ ir „neturtingų“ ka- pų<sup>34</sup>, nes įkapės neatspindi mirusio- jo turtingumo, jos daugiausia sim- bolinės, reiškiančios asmenines sa- vybes arba religinius simbolius. Ka- pai su gausiomis įkapėmis, įsimaisę tarp kapų su nedaug įkapių, neat- skirti nuo kitos kapinyno dalies. Ka- puose rastų simbolių ir darbo įran- kių tipai kartojasi lobiuose, kurių ap- tikta šventyklose arba prie namų pa- matų, kartais sudėtų į puikiai deko- ruotas vazas. Daugelyje lobių rasta niekad darbui nevertotų akmeninių kirvių. Jie pagaminti iš žalios ar juo- dos uolienos, marmuro, molio ar gin- taro ir turėjo simbolinę prasmę – ne- buvo skirti darbui pomirtiniame gyve- nime. Kirvius į moterų ir vyrų kapus dėjo kaip atgimimo simbolius, nes jų trikampė forma asocijavosi su gene- ratyvine Deivės vulva<sup>35</sup>. Kirvio at- vaizdai, išraižyti ant menhyrų ir me- galitų sienų, rodo, jog Vakarų Euro- poje visą neolito laikotarpį kirvis tu- rėjo simbolinę reikšmę. Įdomu pa- stebėti, kad lobiuose ir kapinyuose jų rasta daugiau negu gyvenvietėse.

Kitas tik Senajai Europai būdingas reiškinys – namuose papuošalų dau- giau negu kapuose. Jeigu nelygintume namuose ir kapuose aptiktų radinių, galima būtų manyti, kad kapai atspin- di skurdžią visuomenę. Šiuo atžvilgiu kapinyų duomenys yra apgaulingi<sup>36</sup>.

Apibendrinant galima pasakyti, kad iš V tūkstantmečio pr. Kr. Vidu- rio Europos ir Vidurio Europos rytų kapinyų medžiagos matyti, kad gy- vavo giminytės ryšiais grindžiama visuomenė. Tačiau, atrodo, nebuvo hierarchinės sistemos, paremtos kil- me ar lyčių skirtumu. Kapai išsidėstę eilėmis arba grupėmis po 25–30, ir šios grupės atspindi greičiausiai gim- inystės ryšiais susijusius junginius. Se- nosios Europos visuomenė labiausiai gerbė senas moteris – giminės galvą, šeimos motinas ir seneles. Šios mote- rys nesukauptė asmeninių turtų, į jų kapus dėta simbolių daiktų, o ant kapų pilti milžiniški pilkapiai ir sta- tyti mediniai statiniai.

**Rytų Bulgarija po 4500 m. pr. Kr.** Ryškių visuomenės struktūros pasi- keitimų pastebėta tik Juodosios jū- ros pakrantėje – Bulgarijoje. Kai ku- riuose kapinyuose vyrų kapai išsi- skyrė ryškiau negu bet kur kitur Vi- durio Europos rytuose. Tyrinėtojai įžiūri čia „patriarchalinių tendenci- jų atsiradimą“<sup>37</sup>, tačiau, autorės nuo- mone, šie pakitimai atspindi sparčiai besiplečiančius Juodosios jūros pa- krantės gyventojų prekybos ryšius su Dniepro–Volgos stepių žmonėmis, kurie veržėsi į vakarines Juodosios jūros sritis. Netoli nuo Juodosios jū- ros yra 3 kapinyai – Varna, Devnja ir Durankulakas, kuriuose pastebima nukrypimų nuo tradicinės egalitari- nės Senosios Europos socialinės struk- tūros. Kiekviename kapinyne buvo bent trys suaugusių vyrų kapai, išsi- skiriantys ypač turtingomis įkapė- mis. Nors Varne greta turtingų vy- rų kapų rasta ir turtingų moterų bei simbolių (be griaučių pėdsakų) ka- pų, negalima neigti, kad vyrų kapai pranašesni už moterų, nes juose su- kaupta itin daug juvelyrinių aukso dirbinių. Vyro griaučiai kape Nr. 3 buvo tiesiog apipilti auksu: ten rasta 3 antkaklės, po 3 masyvias apyrankes ant abiejų rankų, po 2 auskarus ausy- se, 6 plaukų žiedai, 3 dideli diskai su dviem skylutėmis, 2 pailgos plokštelės ir keletas kitokių, kurios tikriausiai

buvo prisiūtos prie drabužių, didelis diskas bei dvigubo kūgio formos ka- rolių – visi suminėti dirbiniai auksin- iai. Taip pat aptikta auksinių vinių ir auksinių plokštelių apkalams. Be to, į šį kapą įdėta varinė ietis, titnaginis ietigalis, 55 cm ilgio titnaginis peilis, didelių varinių kirvių su skylė kotui, akmeninis kirvis su skylė kotui ir auk- siniais vamzdelio pavidalo apkalais, akmeninis kirvis ir masyvus varinis kaltas. Iš viso kape aptikta 28 kate- gorijų radiniai – 1011 auksinių daiktų. Mirusysis buvo apie 40–50 metų. Iš 190 Varnos kapinyne atkastų kapų dar dviejuose rasta turtingų įkapių<sup>38</sup>. Dev- nja kapinyne ne toks turtingas, ta- čiau jame taip pat aptikti 3 suaugusių vyrų kapai su varinėmis ir auksinėmis įkapėmis, o moterų kapuose aukso dirbinių nepasitaikė<sup>39</sup>. Akivaizdu, kad dėl socialinių pokyčių keitėsi laidoji- mo papročiai. Daugybė įrankių, gin- klų ir papuošalų šiuose vyrų kapuose yra išraiška asmeninio statuso ir val- džios, kurios pėdsakų nerasta nė vienoje kitoje Senosios Europos visu- menėje. Tokia turtų sankaupa domina dar ir todėl, kad tie vyrai nebuvo atėju- nai iš rytų. Visa tai, kas aptikta šiuose kapinyuose, atspindi vietos tradicijas.

Šiaurės Bulgarijos vidurio kapi- nynai rodo, kad ten ir toliau gyvavo egalitarinė visuomenė. Pavyzdžiui, Vinicos kapinyne, kur buvo 53 kapai, vyrų ir moterų kapai įkapių turtingu- mu labai mažai skyrėsi. Iš 4 turtin- giausių kapų dviejuose palaidoti vy- rai, dviejuose – moterys, ir visi miru- sieji daugiau nei 50 metų. Į vienos maždaug 50 m. moters kapą buvo įdė- tos 5 nuostabios puikios darbo vazos, varinis kaltas ir dubuo, o jame – srai- gių kriauklelių karoliai. Vieno iš vy- rų, kuriam apie 65 m., kape, be du- bens ir vazos su dangteliu, aptiktas akmeninis kirvis su skylė kotui, cilin- dro formos kriauklelių karoliai ir auk- siniai auskarai<sup>40</sup>.

Bašatanios kapinyne, Šiaurės ry- tų Vengrijoje, tarp Tisos upės ir Polgaro miestelio, buvo ištirtas vyrų ir moterų kapų inventorių, nustatyti jo skirtumai. Iš šių vietų Dunojumi arba per Transil- vaniją driekėsi prekybos keliai į Rytus, į Karpatuose esančias obsidiano ir vario kasyklas. Tisos–Polgaro periodas šiame kapinyne ryškiai skyrėsi nuo ankstes- nių ir vėlyvesnių laikotarpių. Vyrų įka- pės gerokai įvairesnės ir turtingesnės.

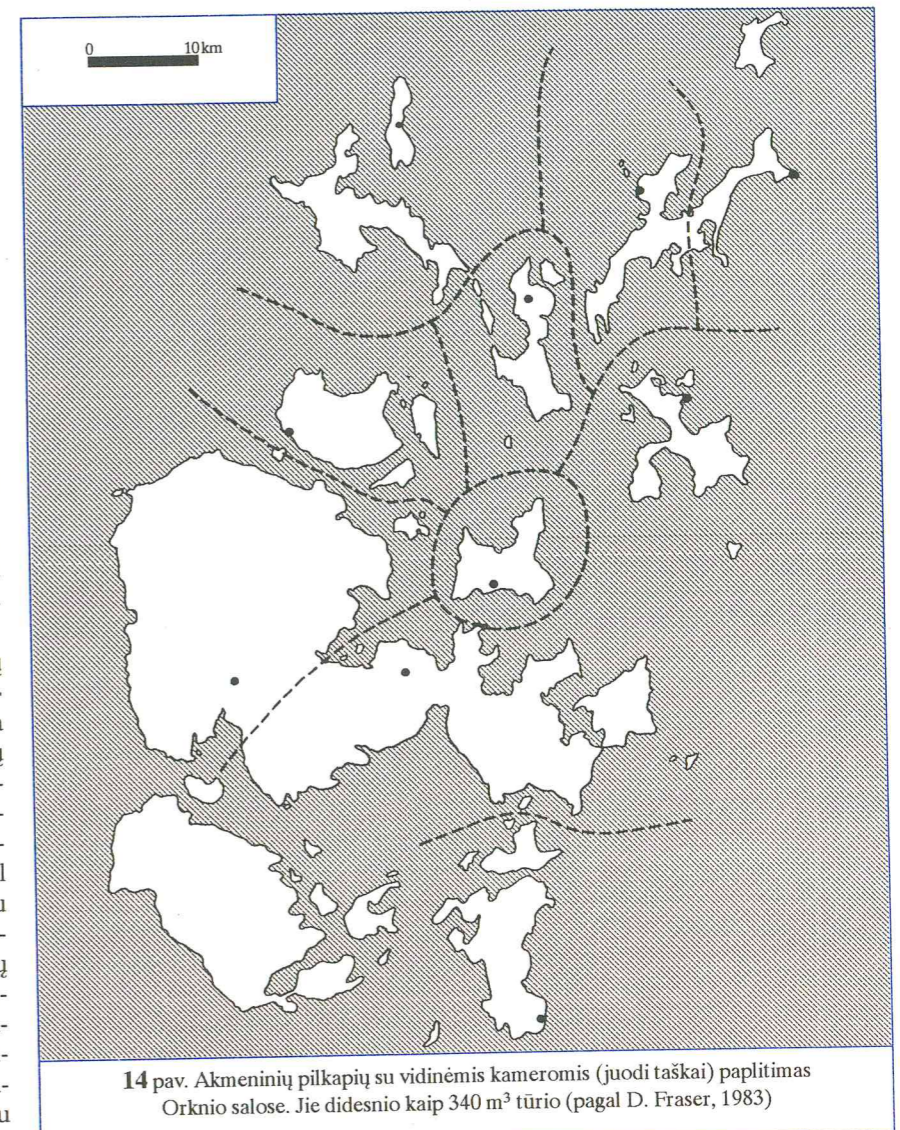
Tai rodo, jog vyrų ir moterų padėtis aiškiai skyrėsi, ir materialinės gėry- bės buvo vyrų žinioje<sup>41</sup>. Po Tisos–Pol- garo periodo, dar vadinamo Bodrog- kerešturu, sugrįžta prie įprastinių Se- nosios Europos laidojimo papročių, kuriems nebūdingas išskirtinis dėme- sys turtingiems žmonėms. Nėra jokių įrodymų, kad šios visuomenės žmo- nės būtų diferencijuojami pagal so- cialinę padėtį<sup>42</sup>.

Įžymūs Varnos ir Tisos–Polgaro visuomenės vyrai nepanašūs į indoeu- ropiečių genčių vadus, jų nelaidojo at- skirai, ypač iškilmingai ir su žmonių ar gyvulių aukomis. Turtingieji Senosios Europos vyrai tikriausiai vadovavo prekybai ir per ją susikrovė turtus. Ta- čiau jų turtingumas nereiškia, kad jie vaidino svarbų vadovaujantį ir auto- kratinį politinį vaidmenį.

**Vakarų Europos megalitinių kapų, ilgųjų pilkapių ir hendžų me- džiaga.** Vakarų Europoje žinoma daugiau kaip 10 000 megalitinių kapų ir ilgųjų pilkapių. Tačiau esminiai da- lykai, kurie padėtų atskleisti visuome- nės struktūrą, yra dingę dėl paties lai- dojimo papročio pobūdžio arba dėl to, kad kapai buvo apiplėšti. Kaip jau kalbėta, megalitai – tai laidojimo vie- ta ir apeigų centrai, kaimo ar kelių kaimų centrinė vieta. Šiuose kapuo- se laidojo ekskarnuotų mirusiųjų kau- lus. Mirusiųjų, kuriuos ilgai laikė sau- lėje ir leido paukščiams lesti, randa- ma tik griaučių fragmentų, daugeliu atvejų tėra pavienių kaulų – kaukolių arba ilgųjų kaulų. Mirusiųjų ir de- gino, todėl beveik neįmanoma ap- skaičiuoti, kiek žmonių palaidota ku- riame kape, ir nors apytiksliai nusta- tyti, kiek ir kokios lyties žmonių gyve- no tam tikroje teritorijoje, kol buvo naudojamas paminklas.

Sunku nustatyti megalitinių ka- pų bei ilgųjų pilkapių ir gyvenviečių ryšį, nes namai jau seniai sunykę, o tvirti akmenų sampilai ir milžiniški hendžai (apeiginės vietos, apjuostos koncentriniais grioviais ir statinių tvo- ra) dingingai tebestovi, ir iš išsidėsty- mo bei architektūros galima gauti dau- giausia informacijos apie juos stačiu- sius žmones. Didžiausias neolitinės vi- suomenės rekonstrukcijos darbas at- liekamas Britų salose, ypač Orknio salose Škotijos šiaurėje.

1976 m. Colinas Renfrew paži- mėjo, kad megalitinę kultūrą sudaro



14 pav. Akmeninių pilkapių su vidinėmis kameromis (juodi taškai) paplitimas Orknio salose. Jie didesnio kaip 340 m<sup>3</sup> tūrio (pagal D. Fraser, 1983)

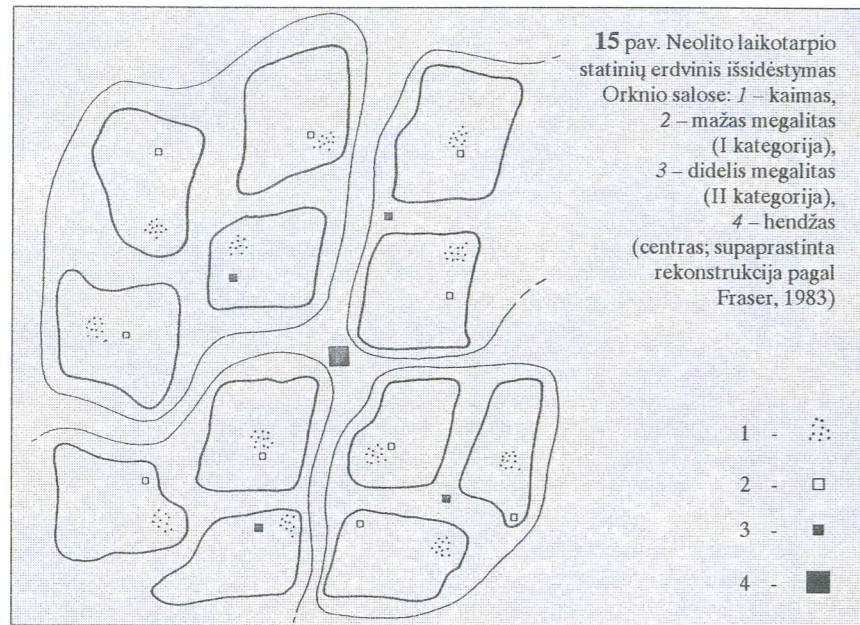
mažos segmentinės bendruomenės, neturėjusios gentinės ar valstybinės hierarchinės sistemos, jungiančios ma- žus vienetus<sup>43</sup>. Manoma, kad didėjan- tis gyventojų skaičius ir būtinų pragy- venimo šaltinių poreikis ypač vertė saugoti savo teritoriją<sup>44</sup>. Nors mega- litų architektūra iš tiesų įspūdinga ir jiems sukonstruoti reikėjo milžiniškų jėgų ir laiko, per visą jų statymo lai- kotarpį neaptikta hierarchinės struk- tūros pėdsakų.

Autonominių kaimų bendruo- menės, sudarytos iš panašaus gyven- tojų skaičiaus, galėjo gyvuoti anks- tyvojoje pakopoje – iki IV tūkstant- mečio pr. Kr. vidurio. Maždaug nuo 3500 m. pr. Kr., daugėjant gyventojų, atsirado archeologinių paminklų gru- pių, išdėstytų pagal tam tikrą planą. Tai buvo didžiuliai megalitiniai stati- niai, akmenų pilkapiai su vidinėmis

kameromis ir dideli hendžai, rodantys, kad atskiri visuomenės vienetai jun- gėsi į bendrą darinį.

Erdvinių didesnių ir mažesnių lai- dojimo paminklų išdėstymą šiek tiek paaikšina Orknio salų medžiaga. Ten paskutiniaisiais dešimtmečiais vyksta intensyvūs archeologiniai tyrinėjimai. Salose aptikta 10 akmenų pilka- pių, kurių tūris didesnis kaip 340 m<sup>3</sup> (14 pav.). Jie išsiskleidę, niekur ne- rasta dviejų didesnių arti vienas kito. Kiekvienas didelis akmenų sampilas priklauso tam tikrai salų grupei arba atskiram topografiniam vienetai<sup>45</sup>. Šalia gyvenviečių išsidėstę maži ak- menų pilkapiai, todėl manoma, kad jie buvo pavienių kaimų bendruome- nių centrai. Didelius akmenų pilka- pius statė ir naudojo kelių vietos ben- druomenių nariai, o didieji hendžai buvo visų Orknio gyventojų centrai.





Didelio visuomeninio komplekso rekonstrukcija duota Davido Fraser'io piešinyje (15 pav.). Jo nuomone, mažieji akmenų pilkapiai šalia gyvenamųjų namų sudaro neatskiriamą kasdienio kaimo gyvenimo dalį, o didžiuosius pilkapius naudojo tik tam tikras vietinės teritorijos gyventojų skaičius. Hendžuose kas metai ar rečiau vykdavo dideli susirinkimai; paminklus bendrai (talkomis) statė kiekvieno Orknio kaimo gyventojai. Hendžai yra milžiniški statiniai, ir juos patatyti galėjo tik žmonių grupės. Suprantama, milžiniškas darbas rėmėsi socialine ir religine visuomenės sistema. Gebėjimas organizuoti tokios apimties darbą yra vienas iš būdingiausių megalitinės kultūros žmonių bruožų. Tačiau, pasak Fraser'io, Orknio salose nerasta duomenų, jog valdžia priklausė vienam žmogui<sup>46</sup>. Sprendžiant iš radiokarbono datų, ši sistema salose gyvavo daugiau negu tūkstantį metų – susiformavo IV tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje ir truko visą III tūkstantmetį pr. Kr.

Analogiška padėtis yra ir Pietų Anglijoje, kur rasta įvairių paminklų: nuo ilgųjų pilkapių iki hendžų. Didžiuoliams griovių juosiamiems hendžams įrengti reikėjo gerokai daugiau pastangų negu megalitiniams kapams pastatyti. Pavyzdžiui, apskaičiuota, kad Windmill Hill'o įrengimams reikėjo 120 000 valandų darbo, Avebury monumentui – 1,5 milijono, o Durrington'o Walls'o – 0,9 milijono valandų darbo. Remdamasis šiais

apskaičiavimais, Renfrew manė, kad neolito laikotarpiu Vesekse (Wessex) gyvavo stipraus genties valdovo vadovaujama santvarka<sup>47</sup>. Šis teiginys prieštarauja tam, kas tik ką kalbėta apie visuomenės vienetų junginius Orknio salose, nes abiejų vietovių paminklai išsidėstę panašiai. Megalitinė Britų salų ir visos Vakarų Europos kultūra yra glaudžiai susijusios, ir labai abejotina, jog Veseksas būtų neatitikęs bendro modelio ir ten būtų gyvavusi patriarchalinė gentinė visuomenė. Nereikėtų pamiršti, kad išpūdingieji pietų Anglijos ir Airijos monumentai – Avebury, Silbury, Durrington'as Walls'as, Newgrange'as, Knowth'as – yra religiniai paminklai ir visos bendruomenės nuosavybė, bendro darbo, meilės ir pasišventimo vaisius. Tai toli gražu ne valdovų kapai arba administraciniai pastatai, statyti valdovo arba genties valdovo nurodymu jo galybei šlovinti. Valdovams ir vadams nėra vietos Senosios Europos tikėjimo sistemoje.

Hendžai, kuriuos juosia nuo dviejų iki šešių koncentrinė griovių ir medinių stulpų tvora, būdingi ne vien tik Anglijai ir Airijai. Jų aptikta ir Juostinės keramikos kultūroje Vidurio Europoje, Lengjelio kultūroje Rytų Austrijoje, Čekijoje, Moravijoje ir Slovakijoje bei Piltuvėlinės keramikos kultūroje Vokietijoje. Galimas daiktas, hendžų bus rasta ir kitose Senosios Europos kultūros grupėse<sup>48</sup>. Štai visai neseniai Elbės vidurupio, Zalės (Saale) regione Vokietijoje, Quenstedt'e buvo atkastas hendžas, kurį

juosė penki apskriti grioviai ir aštriatvorės. Quenstedt'o hendžas panašus į Pietų Anglijos Woodhenge'o, kurį juosė šeši stulpų žiedai<sup>49</sup>. Woodhenge'as ir daug kitų Anglijos hendžų priklauso III tūkstantmečio pr. Kr. pradžiai. Lengjelio kultūros hendžai datuojami V tūkstantmečiu pr. Kr. Taigi matyti, kad šių monumentų tradicija Senojoje Europoje gyvavo bent keletą tūkstantčių metų. Jie nebuvo, kaip anksčiau manyta, skirti žmonėms ir jų turtui apsaugoti. Hendžai buvo centrai, kur vykdavo susirinkimai ir didelės kalendorinės šventės<sup>50</sup>. Woodhenge'o ir Durrington'o Walls'o viduje buvo medinių pastatų, statytų iš koncentriškai įkastų medinių stulpų, kurie laikė kūgio formos stogą<sup>51</sup>. Galbūt ir Stonehenge'o I statinio centre stovėjo toks apvalus pastatas<sup>52</sup>. Deginti kaulai Stonehenge'o I statinio duobėse rodo, kad centrinis pastatas tikriausiai buvo šventykla ir čia vykdavo atgimimo apeigos.

Dabar grįžkime prie kapaviečių medžiagos ir pažiūrėkime, ką žinome apie žmones, kurių kaulai ilsisi megalitiniuose kapuose ir ilguosiuose trapeciniuose pilkapiuose. Per ankstesnius kasinėjimus tik nedaugelyje kapaviečių rasta kaulų ir jie ištirti, todėl didesnė informacijos dalis paimta iš paskutinių tyrinėjimų. Tiriant Bretanės, Normandijos, Pietų Anglijos ir Orknio salų mirusiųjų lytį, nustatyta, kad vyrų ir moterų skaičius yra vienodas. Ankstyvuosiuose koridoriuose kapuose La Hoguette, Normandijoje, rasta 18 vyrų, 19 moterų ir 19 vaikų griaučių. Trapeciniame 50 m ilgio pilkapyje, esančiame Askote prie Vičvudo (Ascott-under-Wychwood), tarp Oksfordo ir Čeltnamo (Cheltenham), kuriame yra dvi kameros ir kiekviena padalyta į tris skyrius, iškasta 4311 kaulų ir 236 dantys. Pagal kaulus ir dantis identifikuoti 49 žmonės – vienodai vyrų ir moterų<sup>53</sup>. Chesterman'o atlikta kaulų analizė parodė, kad buvo praktikuojama ekskarnacija: kaulai laikomi atvirame lauke ir saulėje. Ne visi perkeliama į kapą, daugelio rasta tik fragmentų, labai mažai buvo neiširusių kaulų<sup>54</sup>. Iš 76 Orknio salose kasinėtų megalitinių kapų žmonių kaulų rasta 26-juose (28% visų žinomų kapų). Patikima kaulų analizė, kuria remiantis galima susidaryti to meto visuomenės vaizdą, atlikta Quanterness'o<sup>55</sup> ir Isbiter'io<sup>56</sup> kapuose. Pirmajame identifikuoti 157 žmonės,

antrajame – 341. Abiejų megalitinių kapų tyrimų rezultatai parodė, kad abiejų lyčių žmonių būta maždaug po lygiai, kūdikių mirtingumas didelis (nors Quanterness'e jaunesnių kaip 8 mėn. nerasta), vidutinis mirusiųjų amžius nedidelis, kapinyne galėjo būti

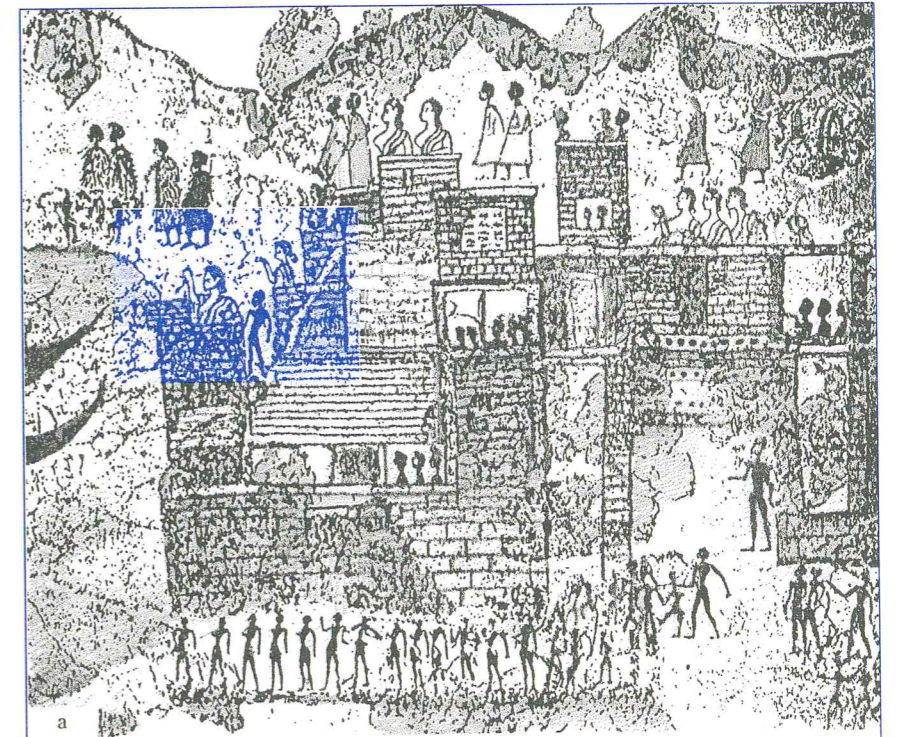
### 3 Senosios Europos matrilinijinės sistemos tąsa žalvario amžiuje ir istoriniais laikais

Prielaidą, jog Senojoje Europoje gyvavo matrilinijinė sistema, patvirtina ir tai, kad, amžiams slenkant, paveldėjimas motinos linija išliko neindoeuropietiškoje Europos ir Mažosios Azijos visuomenėse Kretoje, Etrūrijoje, Pelazge, Lydijoje, Likijoje, Karijoje Vakarų Turkijoje, Baskų žemėse Šiaurės Ispanijoje ir Pietvakarių Prancūzijoje, Škotijoje. Šios įtakos galima pastebėti ir indoeuropiečių kalbomis šnekančiose visuomenėse, ypač keltų, germanų ir baltų, kurios matrilinijinės ir matrilinijinės tradicijas perėmė iš Senosios Europos gyventojų substrato. Matrilinijinių papročių pėdsakų paskutiniaisiais šimtmečiais aptikta periferinėse Vakarų ir Šiaurės Europos srityse bei Egėjo jūros salose. Daugelyje salų, tarp jų ir Lesbo, Lemno, Nakso ir Koso, dar XVIII a. nekilnojamas turtas paprastai buvo paveldimas motinos linija. Šie faktai paimti iš anglų keliautojo Johno Hawkins'o, kuris rašė: „Daugelyje salų vyriausioji dukra paveldi tėvų namo dalį kartu su baldais, taip pat trečdali motinos turto, ir tai daugeliu atvejų iš tikrųjų yra pagrindinės pragyvenimo lėšos. Kai viena po kitos išteka kitos dukros, jos irgi turi teisę į tėvų namą (jo dalį) ir lygią likusio turto dalį. Tai pastebėta Mitilėnės, Lemno, Skopelo, Skyro, Syro, Zea Ipseros, Mikono, Paro, Nakso, Sifno, Santorinio ir Koso salose, kur aš pats surinkau informaciją arba gavau ją iš kitų“<sup>58</sup>.

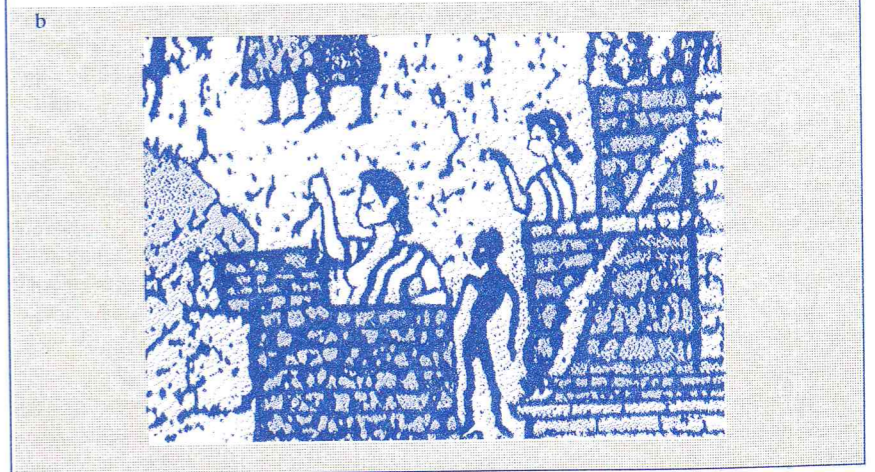
Matrilinijinė sistema, gyvavusi dar XVIII a., o kai kuriose salose ir iki XX a., aišku, atsirado ne vėlyvais laikais, o nenutrūkstamai tęsėsi nuo priešistorinių laikų. Ji išliko tose srityse, kur nebuvo indoeuropiečių, kur indoeuropizacija buvo silpna arba Senosios Europos kultūros substratas labai stiprus, kaip Graikijoje ir Etrūrijoje. Tose vietose, kur išliko matrilinijinė sistema, dar istoriniais laikais šnekėta neindoeuropiečių kalba.

laidojami visi bendruomenės mirusieji. Įdomios paleopatologinių tyrimų išvados. Chesterman'ui pavyko nustatyti daug sugijusių kaulų lūžių ir stuburo diskų trūkumų. Aptikta ir skersinės šonkaulių ataugos jungties osteoartrito atvejų. Manoma, kad šia liga

žmonės susirgavo dėl sunkumų nešiojimo ant nugaros prisirišus virvėmis. Chesterman'as abiejuose kapinyuose aptiko griaučių su reta įgimta griaučių anomalija; tai įrodo mirusiųjų giminytės ryšį. Nė viename kapinyne nepastebėta smurtinės mirties atvejų<sup>57</sup>.

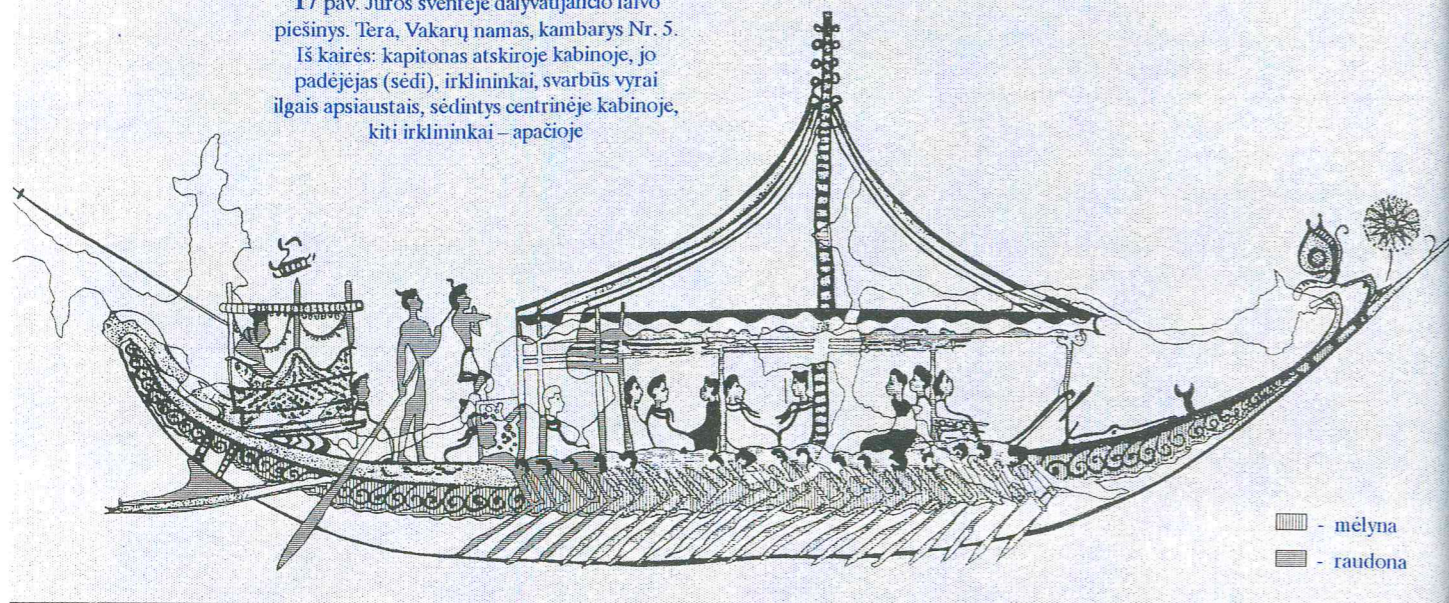


16 pav. Miniatiūrinė freska iš Teros (a): žmonės žiūri pro langus ir iš balkonų. Išskirtinėje vietoje stovi moterys, taip pat yra vyrų ir mažiausiai vienas vaikas. Moterų atvaizdai didesni. Vyrų, bėgiojantys tarp miesto ir stebėjimo bokšto, įrengto aukštai ant uolos, atrodo jaunatviškai. Jie arba nuogi, arba su juosmens raiščiais. Taip pat apsirengęs ir žvejys, nešantis lazda su pakabintomis pintinėmis ar tinklais. Jis eina nuo kranto į miesto pusę. Pro miesto vartus uosto link eina oficiali procesija jaunuolių, nešančių aukoti skirtą gyvulį. Nedaugelis, kuriuos galima įžiūrėti, su sijonėliais. Tokius sijonėlius dėvėjo, atrodo, ypatingomis progomis – per apeigines šventes. Įžymi moteris, galbūt valdovė, pavaizduota stovinti balkone, stebinti ir pakelta dešine ranka laiminanti jūros šventę. Jos atvaizdas didesnis nei vyrų figūros. Už valdovės matyti berniukas. Miniatiūrinės freskos iš Teros detalė (b) (Vakarų namas, kambarys Nr. 5, pietinės sienos frizas). 1600 m. pr. Kr.





17 pav. Jūros šventėje dalyvaujančio laivo piešinys. Tera, Vakarų namas, kambarys Nr. 5. Iš kairės: kapitonas atskiroje kabinoje, jo padėjėjas (sėdi), irklininkai, svarbūs vyrai ilgais apsiaustais, sėdintys centrinėje kabinoje, kiti irklininkai – apačioje



Pavyzdžiui, net IV a. pr. Kr. kai kuriose Kretos dalyse ir Egėjo jūros salose kalbėta negraikiškai<sup>59</sup>. Dabar pereisime prie Kretos kultūros, keliausime į Mažosios Azijos vakarus ir Egėjo jūros salas, paskui į Etrūriją ir Romą, galiausiai persikelsime į Vakarų Europą.

**Kreta.** Kretos saloje Senosios Europos kultūra gyvavo keliais tūkstantmečiais ilgiau negu žemyne ir ypač suklestėjo II tūkstantmečio pr. Kr. pirmojoje pusėje. Leonardas Wooley rašė, kad Kretos Mino kultūra yra „pati dvasiškiausia visame Senajame pasaulyje“, „kerinti pasakų šalis“ ir „nuostabiausias gyvenimo džiaugsmų įsikūnijimas“<sup>60</sup>. Mino bendruomenės buvo nedidelės, egalitarinės, nors ankstyvuojų periodu Knose (Knossos) gyveno apie 18 000 žmonių. Šalyje buvo teokratinė (*tea* – deivė) santvarka, egzistavo tik religinė hierarchija, karų pėdsakų neaptikta. Ši kultūra žlugo II tūkstantmečio pr. Kr. antrojoje pusėje. Tai įvyko ne dėl vidinės nesantikos, bet dėl gamtinės katastrofos ir laipsniško indoeuropiečių kalba šnekančių patriarchalinių mikėniečių skverbimosi į salą iš Graikijos.

Kai XX a. pradžioje Knose buvo aptikta ši kultūra, dėmesį patraukė savimi pasitikinčios jos moterys. Mokslo pasaulį nustebino freskose vaizduojamos gražios, elegantiškos moterys prabangiais drabužiais, dažnai apnuoginta krūtine. Moterys lygiai su vyrais dalyvavo šventėse, vaizduojamos važnyčiojančios kovos vežimus ir tarp atletų apeiginėse bulių varžybose.

Teros (Thera, 60 km į šiaurę nuo Kretos) freskose moterys vadovauja didžiulėms jūrų šventėms, stovi balkonuose ir stebi procesiją jaunų vyrų, nešančių aukoti skirtą gyvulį (16 pav.). Daugelis jų pavaizduotos kaip dvasininkės ir deivės, todėl nekyla abejonių, kad religinėje sferoje iki Mikėnų kultūros laikų viešpatavo moterys. Garbės sostas Sosto kambarielyje Knose buvo skirtas vyriausiajai Deivės atstovei. Jis papuoštas apskritimu ir pusmėnuliu, o abiejose pusėse ant sienų nupiešti grifai – Deivės sargybiniai, palmės ir lelijos.

Kretos meno kūriniuose vaizduojami ir vyrai, tačiau nepamatysime jų dvasininkų ar valdovų. Vyrai dažniausiai užsiėmę ne tokiais reikšmingais darbais: jie vynininkai, pažai, muzikantai, derliaus nuėmėjai, amatininkai ir jūreiviai. Miniatiūrinėje Teros freskoje, vaizduojančioje jūros šventę, matyti bent kelių kategorijų jūreivių – paprastų irkluočių, kapitonas, kapitono padėjėjų – ir įžymių vyrų, apsiengusių mantijomis ir sėdinčių laivo kabinoje (17 pav.). Yra ir kaimietiškos išvaizdos žmonių kailiniais arba odiniais apsiaustais, o apeigose dalyvaujantys jauni vyrai nuogi arba tik su juostomis ant klubų. Matyt, ilgas vyrų apdaras atspindi garbingą amžių arba socialinę padėtį. Visos įžymios moterys ir dvasininkės dėvi ilgus sijonus su apvadais (18 pav.).

Santuoka Kretoje buvo matrilo kalinė; šios tradicijos dar ilgai laikytasi ir istoriniais laikais. Matrilo kalinė santuoką I a. pr. Kr. aprašo Strabonas,

apie ją kalba ir Gortynos šventyklos sienose išraižyti įstatymai. Iš jų sužinojome, kad ištekėjusios moters turtas likdavo visiškoje jos žinioje, panorėjusi ji turėjo teisę išsiskirti, be to, motinos brolis užėmė svarbią vietą ir buvo atsakingas už vaikų auklėjimą.

Peloponeso centre, Spartoje, moters padėtis buvo panaši kaip ir Kretoje. Pasak R. Briffault'o, „Spartos moterų socialinių ir seksualinių ryšių nevaržė jokie apribojimai. Nuotakai neprivaroma saugoti skaisybę. Ne santuokoje gimę vaikai buvo vadinami „mergautiniais“ ir laikomi lygiais su santuokiniais. Spartiečiai praktikavo poliandriją – moterys tuokdavosi su keliais vyrais – broliais, jų santuoka buvo matrilo kalinė“<sup>61</sup>. Pasak Herodoto, Korinto apylinkėse gyvavo tradicija „tuoktis ar vesti tik savo klanu narius“, taigi gyvavo endogaminė sistema. Minėta gentis vadinasi bakchidai, t. y. matrilo kalinė gentis<sup>62</sup>. Tipiškas graikų genties pavadinimas turi patroniminę galūnę *-idas, -ides*, su darybiniu elementu *-id-*, kuris graikų kalboje yra moteriškos giminės. Vadinasi, ankstyvaisiais laikais ne vyrai, o moterys buvo laikomos genties atstovėmis.

Matrilo kalinės sistemos pėdsakų galima aptikti pačioje graikų kalboje ir teisinėse tradicijose. Homeras aiškiai skyrė vienos motinos brolius ir brolių iš tėvo pusės. Paprastai brolis buvo vadinamas *adelphos*, kas reiškia „iš iščių“. Taigi šis žodis yra reliktas tų laikų, kai broliu laikė tik brolių iš motinos pusės<sup>63</sup>. Graikų *adelphos* „brolis“

ir *adelphē* „sesuo“ neturi paralelių kitose indoeuropiečių kalbose<sup>64</sup>.

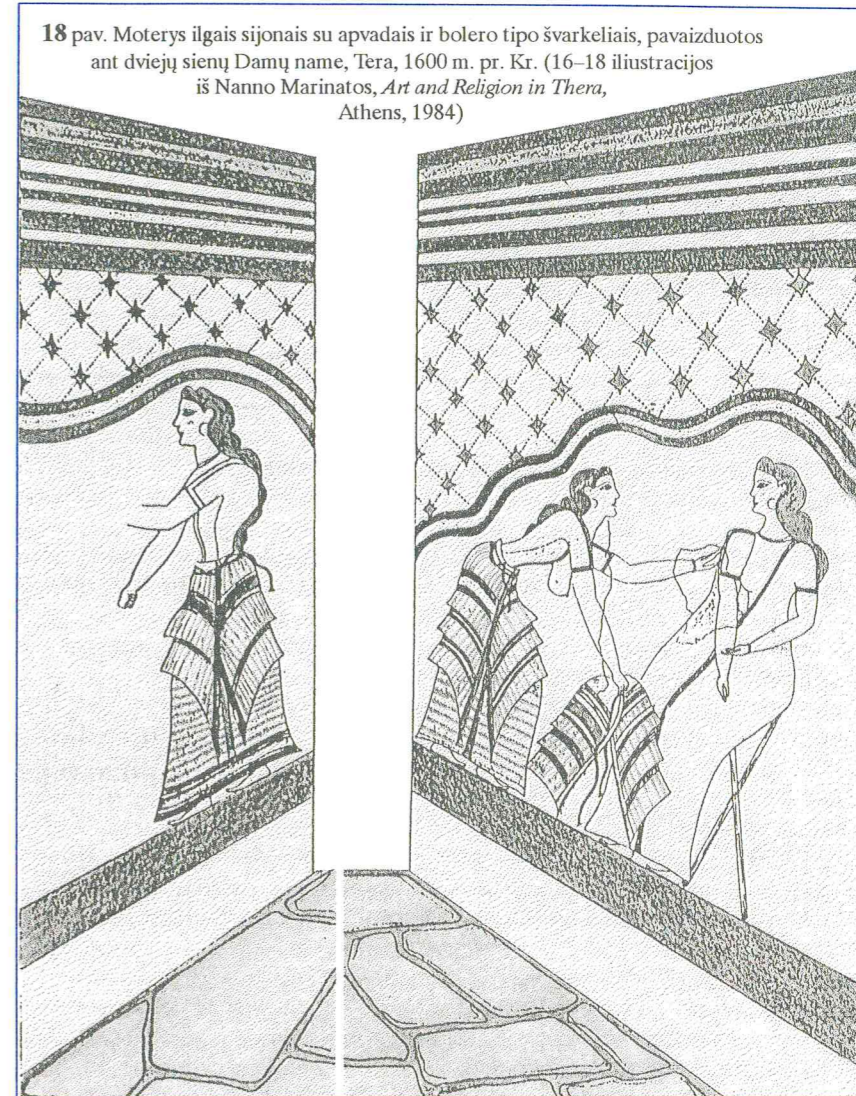
**Mažosios Azijos vakarinė dalis ir Egėjo jūros salos.** Herodotas rašo, kad Vakarų Turkijos likiečiai giminei kildina iš motinos linijos. Toliau jis sako: „Kai kurie jų papročiai būdingi Kretai, kai kurie – Karijai. Bet vienas priklauso tik jiems, jo nepastebėsime tarp kitų žmonių; vardus jie perima ne iš tėvo, bet iš motinos; ir kai žmogus paklausia ką, kas jis toks, šis atsako, kad jis yra tokios (nurodo vardą) motinos sūnus ir dar įvardija motinos motiną“<sup>65</sup>. Minėdamas likiečių gentį *Ioxidai*, Plutarchas vadino juos „Ioxidai arba Ioxides“, duodamas suprasti, kad vartotina moteriškoji forma (Ioxidai)<sup>66</sup>. Įpėdinystės teisė taip pat buvo matrilo kalinė, nes dukros turėjo paveldėjimo pirmenybę. Laidojimo paminklų įrašai patvirtina, kad pagrindinis visuomenės vienetas buvo matrilo kalinė šeima. Kai kuriuose iš šių įrašų yra tipiška matrilo kalinė formulotė: „Niketas, Partenos sūnus... Niketas, Lalos sūnus... Eutechas, tėvas nežinomas...“<sup>67</sup>

Ir karijiečiai, ir lelegai gyveno Anatolijos pajūryje ir labai nedaug skyrėsi. Iš Herodoto sužinojome, kad per Graikų–Persų karą jo gimtąjį Halikarnasą valdė karijietė Artemisija, kurios motina kilusi iš Kretos. Ir, nors sūnus jau buvo suaugęs, Artemisija savo rankose išlaikė valdžią. Ji valdė ir gretimas Koso, Kalimno ir Nisiro salas, o kai Kserksas puolė Graikiją, valdovė parūpino jam 5 karo laivus, kuriems pati ir vadovavo. Salamino mūšyje, kai graikai ėmė laimėti ir atėniečiai pradėjo įnirtingai persekioti jos flagmaną, ji staiga apsisuko, taranavo laivą ir išsigelbėjo<sup>68</sup>.

Užkariavę Miletą jonėnai į žmonas ėmė karijiečių moteris, kurios, pasipiktinusios dėl savo tautiečių vyrų išžudymo, atsisakė valgyti su naujaisiais vyrais ir vadinti juos vardais<sup>69</sup>. Kitoje jonėnų gyvenvietėje, Teos, buvo rastas kasmet renkamų teisėjų sąrašas. Vienaolikoje iš dvidešimt penkių atvejų gentis ir kaimas vadinosi tuo pačiu vardu. Tai rodo, kad abudu vienetai iš esmės tebebuvo tapatūs, taigi jų gimtųjų papročiai, matyt, buvo išsaugoti.

Pelazgai išlaikė savo kalbą keiliose Egėjo jūros šiaurinės dalies vietose – Aktėje Makedonijos pakrantėje, Krestone, kuris buvo kažkur toje

18 pav. Moterys ilgais sijonais su apvadais ir bolero tipo švarkeliais, pavaizduotos ant dviejų sienų Damų name, Tera, 1600 m. pr. Kr. (16–18 iliustracijos iš Nanno Marinatos, *Art and Religion in Thera*, Athens, 1984)



pačioje zonoje, ir Lemno saloje Propontidėje. Jų pėdsakų taip pat galima rasti Samotrakės, Troados, Lydijos, Lesbo ir Chijo salose<sup>70</sup>. Lemno salos pelazgai minimi ir vienoje graikų legendoje. Pakėlę bures Tesalijoje, argonautai leidosi ieškoti aukso vilnos ir išmetė inkarą Lemne, kurį tada „valdė moterys“ ir viešpatavo valdovė Hipsipilė (Hipsipyle).

**Matrilo kalinis paveldėjimas Etrūrijoje ir Romos monarchijoje.** Etrūrijoje gyvavo matrilo kalinė sistema. Dvikalbiuose įrašuose tėvo vardas nurodomas tik lotyniškame variante, o motinos vardas, kuris visada būna etruskų kalba rašytame įrašė, lotyniškame kartais praleidžiamas. XIX a. viduryje mokslininkas J. Bachofenas pirmasis pastebėjo, kad etruskų moterų visuomeninė padėtis bent jau archajiškuoju laikotarpiu – VII–V a. pr. Kr. – buvo nepaprastai aukšta, paly-

ginti su graikų ir romėnų moterų padėtimi<sup>71</sup>.

Apie prabangų etruskų gyvenimo būdą ir reikšmingą moterų vaidmenį pasakoja ir antkapiniai įrašai bei piešiniai<sup>72</sup>. Graikų ir romėnų autorių darbuose pateikta daug duomenų, patvirtinančių tai, o svarbiausia iš jų matyti, kaip aukšta moterų padėtis baugino autorius. Raštuose atspindi nuomonę, kad vyrų ir moterų santykiai bei skirtingas požiūris į jų vaidmenį civilizuotoje visuomenėje skatina konfliktus, aukšta moterų padėtis yra reali grėsmė valstybės stiprumui. Larissos Bonfante nuomone, pirmasis „kultūrinis šokas“ Romą ištiko dėl to, kad ji tapo per daug panaši į kitoje Tiberio pusėje esantį etruskų miestą, iš kurio perėmė tiek daug išorinės kultūros: raides, meną ir valdžios simbolius. Romėnams etruskai visada buvo „anie“<sup>73</sup>.



Tai, ką žinome apie etruskus, yra iš jų meno ir literatūros, kur atsispindi moterų turėta laisvė ir galia, taip apstulbinusi Theopompus – IV a. pr. Kr. graikų istoriką. Jis rašo, jog etruskų moterys itin rūpinosi kūnu, dažnai nuogos mankštindavosi kartu su vyrais, ir niekas nemanė, kad tai gėdinga. Jos buvo labai gražios ir dažnai per pietus visų akivaizdoje patogiai įsitaisydavo šalia vyrų. Šios moterys mėgo išgerti ir net sakydavo tostus, o graikų pokyliuose tai buvo vyrų privilegija. Tačiau graikų istoriką labiausiai sukrėtė tai, kad jos vienodai augino visus savo vaikus, nesvarbu, ar jų tėvas buvo žinomas, ar ne. Tai, kad vyrui nereikėjo formaliai pripažinti vaikų, matyt, buvo susiję su moterų teise į turtingą nuosavybę.

Vyrų ir moterų drabužiai taip pat labai mažai skyrėsi. Pašaliečiui galėjo atrodyti, kad etruskų moterys rengiasi visai kaip vyrai. VI a. pr. Kr. pabaigoje, pavyzdžiui, jos nešiojo apsiaustus ir aukštauilius batus, o tai buvo piliečio, aukštuomenės nario simboliai. Visi šie lygiateisiškumo požymiai šokiravo graikus, kurie juos laikė tiesiog amoralumo apraiškomis.

Trys paskutiniai etruskų valdovai Romoje į sostą pateko moterų dėka. Asmeniniai etruskių vardai rodo jų teisinę visuomeninę padėtį, kuri buvo kitokia nei Romoje. Ten moteris neturėjo savo vardo. Iš pradžių įvardijama kaip tėvo dukra, vėliau – kaip vyro žmona. Pripažinta matrilinijinio paveldėjimo norma buvo įpėdinystės teisės perdavimas iš uošvio žentui, o valdovės sostas pereinavo iš motinos dukrai. Be to, iš graikų istorikų sužinome, kad etruskų ir priešistorinių atėniečių „žmonos buvo bendros“, o „vaikai nežinojo, kas jų tėvas“. Tokioje sistemoje moteris gali laisvai ištekėti už to vyro, kurį išsirinko, tekėti tiek sykių, kiek tik jai patinka, ir pati auginti savo vaikus, nesvarbu, kas jų tėvas. Remdamasis šiais duomenimis, darbe apie senovės Graikijos visuomenę George'as Thomson'as (1949 m.) teigė, kad priešistorinėse Egėjo jūros sritys visuomenėse buvo grupinės vedybos ir bendra turto nuosavybė<sup>74</sup>.

**Vakarų Europa.** Vakarų Europoje Senosios Europos tradicijas tūkstantmečiais išsaugojo kelios kaip tvirtovės išlikusios kultūrinės salės: baskai vakarinėje Pirėnų dalyje,

Šiaurės Ispanijoje ir Pietvakarių Prancūzijoje, iberai Pietryčių ir Rytų Ispanijoje ir piktai Škotijos kalnuose. Keltų, germanų ir baltų visuomenės struktūra taip pat paveldėjo daugelį Senosios Europos bruožų.

Baskų kalba yra senųjų Vakarų Europos kalbų reliktas, ji senesnė nei tik už lotynų, bet ir už indoeuropiečių kalbas Europoje. Tai vienintelė vietos gyventojų kalba, kuri nežuvo dėl svetimšalių antplūdžių ir jų kultūrinės įtakos per paskutinius 3000 metų<sup>75</sup>. Baskų tauta pademonstravo nuostabų gebėjimą sugerti jai daromą įtaką ir kartu neprarasti kultūrinės savasties. Iš tiesų baskai yra didelė visų Europos politinės ir kultūros istorijos dėsnų išimtis<sup>76</sup>. Be abejonės, tai gyvi Senosios Europos gyventojai, o jų šaknų ieškoma dar anksčiau. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad baskų protėviai gyveno vėlyvajame paleolite, ir atkreipia dėmesį į kromanjoniečių tipui būdingas rasines ypatybes ir taip pat tradicinių mitologinių temų tęstinumą<sup>77</sup>. Iki pat XX a. pradžios čia gyvavo Deivės religija, buvo vartojamas Mėnulio kalendorius, laikomasi matrilinijinio paveldėjimo įstatymų, o žemės ūkio darbus dirbo moterys<sup>78</sup>. Jau daugiau kaip šimtmetį nemaža kalbama apie aukštą įstatymų kodeksų suteiktą baskų moterims statusą, taip pat ir apie vaidmenį, kurį jos atliko kaip paveldėtojos, teisėjos ir arbitrės iki romėnų laikų, viduramžiais ir naujaisiais amžiais<sup>79</sup>. Prancūzijos baskų srities kodekse atsispindi tokia paveldėjimą reguliuojančių įstatymų sistema, kur abiejų lyčių asmenys absoliučiai lygiateisiai. Išimčių pasitaikė tik nedidelėje Labourd kilmingųjų klasėje ir šiek tiek kai kuriuose Soule miestiečių namuose. Nukrypimas nuo griežtos pirmagimystės teisės normos tėra dabartinė juridinė naujovė, tačiau senesnėje, pirmą kartą, baskų sistemoje vyras neturėjo pirmenybės prieš moterį. Iki pat Prancūzų revoliucijos išvakarių baskų moteris iš tiesų buvo namų šeimininkė, palikimo sergėtoja ir giminės galva<sup>80</sup>. I a. pr. Kr. Strabonas rašė: „Iberų vyrai neša kraitį moterims. Turtą paveldi vien tik jų dukros. Seserys apvesdina brolius. Visi papročiai rodo, kad čia gyvuoja ginekokratinė visuomenės struktūra“<sup>81</sup>.

Dar viena indoeuropietiška šnekančių žmonių apsupta Senosios Europos grupė, išsaugojusi matrilinijinius įstatymus, Deivės religiją ir jos simbolius, yra piktai. Turtas čia perduodamas tik moteriškąja linija; jei vyras turi sūnų ir dukterį, jo turtas perėina dukters vaikams. Ištekėjusios moterys nepalikdavo namų, o šis paprotys Škotijos kalnuose buvo išlikęs net XX a. pradžioje<sup>82</sup>.

Pietų Prancūzijoje ir Reino baseine archeologai aptiko neįtikėtinai turtingų keltų valdovių ir jų dukterų kapų, kurie datuojami Halštato ir La Teno periodais – VII–IV a. pr. Kr. Indoeuropiečių laikų Europoje tokia pagarba moterims nebūdinga, jos šaknis slepia ankstesnės vietos tradicijos, visose keltų teritorijose išlikęs Deivės garbinimas ir matrilinijinis paveldėjimas. Ankstyvųjų laikų istorikai taip pat paliko begalę pastebėjimų dėl aukšto galų diduomenės moterų statuso. I a. pr. Kr. sen. graikų istorikas Diodoras Sicilietis, apibūdindamas galų moteris, rašė, kad jos „ne tik lygios su vyrais stotu, bet nenusileidžia ir jėga“<sup>83</sup>. Mes taip pat žinome, kad I m. e. a. britų valdovės buvo labai stiprios. Viena iš pačių įspūdingiausių asmenybių, kurias aprašė Gajus Kasijus (Dio Kasijus) yra Boudicca, Prasutagus našlė, kuri priešinosi romėnams ir, šiems užgrobęs jos turtą, sukėlė maištą: „Ji stambaus kūno sudėjimo, siaubą keliančios išvaizdos [...] Didžiulė kupeta skaisčiai rudų plaukų krito iki kelių, ji nešiojo didžiulę auksinę vytinę antkaklę ir spalvingą tuniką, o ant jos – storą apsiaustą, susegtą sege“<sup>84</sup>. Vėlesni Britanijos ir Airijos duomenys patvirtina, kad galų didikės, nepaisydamos patriarchalinės indoeuropiečių įstatymų sistemos, išlaikė asmeninį prestižą ir teisę į savo turtą. Legendinis pasakojimas apie Marselio įkūrimą rodo, jog galų moterys pačios galėjo rinktis sutuoktinį<sup>85</sup>.

Iš tradicinių airių pasakojimų aišku, kad santuoka iš esmės buvo matrilokalinė, žmona ar šeiminkė pranašesnė už vyrą. Airių ir Britanijos keltų literatūroje, kaip ir archajiškose graikų sagose, vaizduojami herojai palieka namus ir išvyksta ieškoti svetimos genties įpėdinės, kurią galėtų vesti ir kartu valdyti jos žemes. Senieji Airijos ir Velso įstatymai atskleidžia svarbų vaidmenį motinos,

brolio, kuris atstovavo motinos giminei, taip pat sesers sūnaus, kuris paveldėdavo žemes<sup>86</sup>. Nėra jokios abejonės, kad keltų kalba šnekantiems žmonėms matrilinijinis paveldėjimas buvo iš neatmenamų laikų atėjusi tradicija.

Senajai Europai būdingų matrilinijinės sistemos pėdsakų aiškiai pastebima ir Skandinavijos bei Vokietijos srityje. I m. e. a. Tacitas savo „Germanijoje“ rašo, kad „sesers sūnūs dėdės atžvilgiu užima lygiai tokią pat padėtį kaip ir savo tėvo“. Tūkstančių metų giminytė motinos linija buvo laikoma svarbesne už tėvo. Pagal Tiuringijos įstatymus, jeigu mirdamas vyras nepalikdavo vaikų, jo turtas pereinavo seseriai arba motinai. Panašiai buvo ir Burgundijoje. Gausybė įrodymų patvirtina, kad valdovų namų turtai ir titulai buvo perduodami per moteris. Saksų pretendentai į sostą tik tada laikydavo pasiekę savo tikslą, kai vesdavo karalienę. Briffault knygoje

#### 4 Senosios Europos visuomenės struktūros atspindžiai religiniuose įvaizdžiuose ir mituose

Deivių įvaizdžiai ir simboliai yra patys patvariausi senovės pasaulio praeities paminklai, atsiradę maždaug prieš 35 tūkstančių metų, gyvavę iki neolito laikų ir rutuliojęsi toliau. Remdamiesi deivių tipų ir jų simbolių tęstinumu, galime pasekti ir visuomenės sistemos tęstinumą.

Deivės religijos atsiradimas paleolite tikriausiai atitiko iki tol gyvusių visuomenės struktūrą. Moteriškų dievybių garbinimas susijęs su giminytės motinos linija ir protėvių garbinimu, kai sutapo šeimos, giminės galvos ir aukščiausios dievybės lytis. Motinos linija grindžiamos giminytės sistemoje moteris-motina yra visuomenės centre. Ji gerbiama ir garbinama kaip šeimos ir giminės pramotė. Kaip anksčiau kalbėta, pagarba moteriai dvasininkei ir šeimos galvai neginčijamai patvirtina ir laidojimo apeigos.

Priešistorinė religija yra vienas iš svarbiausių šaltinių vėlyvojo paleolito ir neolito visuomenės struktūrai atkurti. Iš tikrųjų deivių tipų ir funkcijų, jų apdarų, garbinimo šventyklose, namuose ar kapavietėse, deivių ir jų palydovų, jų atvaizdų bei santykių su

„Motinos“ nurodoma nemaža įvairių germanų genčių matrilinijinio paveldėjimo pavyzdžių – buvo įprasta paveldėti karalystę vedus karalienę arba karalaitę. Skandinavijoje iki pat VI–II a. karalystę perimdavo dukros ir jų vyrai<sup>87</sup>. Seniausiuose šiauriečių ir germanų dokumentuose vyrai dažnai vadinami pagal motiną, o tėvo vardas net neminimas, kaip ir neindoeuropietiškos Egėjo jūros gentyse.

Baltų – prūsų, lietuvių ir latvių, – gyvenančių į rytus nuo Baltijos jūros, kultūra yra tikras Senosios Europos ir Indoeuropos socialinių sistemų bei religijų mišinys. Čia į indoeuropiečių patriarchatą įsiskverbė Senosios Europos matrilinijinės, matrilokalinės, matricentrinės sistemos elementai. Giminytės ryšių terminijoje lietuviai bent jau iki XIX a. išsaugojo neindoeuropietiško terminų. Senąja prūsų kalba močiūtė buvo vadinama *ane* (plg. su senovės airių *anu* arba *ana*, reiškusiais „sena ragana“ ir „mirusių-

jų globėja“). Latvių ir lietuvių folklore labai aiškiai atsispindi svarbus motinos ir žmonos brolio vaidmuo, taip pat endogamijos ir bandomųjų vedybų pėdsakai<sup>88</sup>. Baltai, kaip ir baskai, tvirtai išsaugojo matricentrinį moteriškųjų deivių panteoną. Slavų kultūroje taip pat gausu matricentrių elementų, o folklore ir liaudies mene, kaip ir baltų bei baskų kultūrose, išlikusios deivės<sup>89</sup>.

Taigi įvairūs šaltiniai – nuo Herodoto V a. pr. Kr. iki Strabono I m. e. a. – rodo, kad gyvavo: 1) matrilinijinė struktūra, paveldėjimas moteriškąja linija (valdžia pereinavo iš motinos dukrai); 2) endogamija, matrilokalinės vedybos ir grupinės vedybos su bendra nuosavybe; 3) metronimija (vardas duodamas pagal motiną, tėvas neįvardijamas); 4) valdovės brolio reikšmė, vyro nebuvo (tik palydovas); 5) aukštas moterų statusas apskritai, ypač Kretos ir etruskų visuomenėse.

dievais vyrais tyrinėjimas duoda informacijos ne kiek ne mažiau, o kai kuriais požiūriais net ir daugiau negu gyvenviečių tipai ir kapinynai. Be to, išlikęs deivių garbinimas istoriniais laikais ir jo atspindžiai mituose yra dar vienas vertingas šaltinis, padedantis užpildyti baltas archeologinių tyrimų metraščio dėmes. Tradicinė archeologija mažai dėmesio skyrė kitų mokslo šakų duomenims, o įvairių disciplinų derinimas gali geriau nušviesti ir išplėsti mūsų praeities supratimą. Daug informacijos duoda ne tik senovės graikų ir romėnų religija, mitologija, bet ir baskų, senovės airių, velsų, galų, skandinavų, vokiečių, lietuvių ir latvių mitologija bei folkloras.

Paleolito laikų Deivė yra tipiškas makrokosminis moters kūno atspindys. Svarbiausios jo kūno dalys – vulva, krūtys, sėdmenys, pilvas – turėjo stebuklingą gyvybės davimo galią. Šių simbolių išliko ir neolite, ir jie gali būti aiškinami kaip matrilinijinės sistemos atspindys ar palikimas, kur tėvystei nebuvo teikiama reikšmė (ji apskritai greičiausiai nebuvo žinoma). Deivė buvo Visatos gimdytoja, davė gyvybę, o tėvo įvaizdžio paleolito ar neolito mene nėra.

Toliau aptarsime tris svarbiausius Deivės įvaizdžius ir jų išraišką,

kurių tęstinumą iš paleolito į neolitą galima pasekti:

1. *Deivė Paukštė* (vandens paukštė paleolite ir neolite) ir *Deivė Gyvatė* (karūnuota Deivė, sėdinti jogos poza su gyvatės kojomis). Namų židinio ir šventyklų Deivės, šeimos globėjos, gyvenimo energijos išsikūnijimas, duodančios ir atimančios deivės.

2. *Gamtos Valdovė*. Simbolizuoja gamtos gyvybę duodančią ir naikinančią galią. Jos modelis yra kosminis – gimimo, mirties ir atgimimo kartojimosi ciklas, kuris atitinka Mėnulio fazes ir pavasario, vasaros bei žiemos kaitą. Vizualūs jos atvaizdai yra antropomorfiniai (moteris gimdytoja), zoomorfiniai (elnė, lokė) ir Mirties Valdovės (grifas, pelėda, varna) įvaizdžiai. Ji taip pat Atgimimo Deivė, atspindima antropomorfiniais (trikampis) ir zoomorfiniais (žuvis, varlė, ežys, vėžlys, kiškis, bitė, peteliškė, kandis) įvaizdžiais. Ji išliko kaip graikų Artemidė ir Hekatė, baltų Laima ir Ragana, airių Brigita ir Anu, Morrigan.

3. *Derlingumo Deivė*. Nėščia deivė, bundanti ir mirštanti kartu su gamta, augalų mirimo ir atgimimo metafora.

Paleolite pusiau žmogaus, pusiau gyvulio figūros, randamos uolų piešiniuose ir paprastai laikomos šamanais,



galėjo būti ir Žvėrių, Miškų valdovo atvaizdai, nes Europos mitologijoje yra daug duomenų, rodančių buvus tokių mitinių įvaizdį. Tačiau šis Dievas neturi nieko bendra su žmogaus gimimu, gyvybe ir mirtimi. Gimstanti ir mirštanti neolito Žemės derlingumo Deivė turėjo palydovą – Metų Dievą, kuris pavasarį pasirodydavo, vasarą subręsdavo ir rudenį mirdavo kartu su augalija. Jo paleolite nebuvo. Jis sietinas su žemdirbystės atsiradimu. Neolito mene vaizduojamas stiprus ir jaunatviškas, aistringa poza arba sielvartingas, sėdintis ant kėdės ar soste, rankas pasidėjęs ant kelių ar pasirėmęs smakrą. Hamangijos pora, rasta viename kape, gali būti Augalijos Deivė ir Dievas (VII sk. 27 pav.), nebūtinai sutuoktinių pora, o greičiau brolis ir sesuo. Europos mitologijoje Žemės Motina turi brolių. Lietuvių Žemynos brodis yra Žemininkas, o mitologinė skandinavų Freya turi brolių Freyr.

Poravimosi vaizdavimas neolito mene sietinas su šventąja santuoka. Vidurio Anatolijoje, Čatal Chiujuke rasta skulptūrėlė, vaizduojanti moterį, apsikabinusią vyrą, datuojama VII tūkstantmečiu pr. Kr.<sup>90</sup> Rumunijoje Gmelnicioje aptikta panaši V tūkstantmečio pr. Kr. skulptūrėlė<sup>91</sup>. Artimuosiuose Rytuose, Ain Sakhri vietovėje rasta „erotinė“ skulptūrėlė, priklausanti Natufo kultūrai, rodo, jog tokių atvaizdų atsirado maždaug 10 000 m. pr. Kr. Šventosios santuokos – *hierogamos* – ritualo pėdsakų išlikę net XX a. mituose ir apeigose. XIX a. ir XX a. pradžioje Britų salose būdavo švenčiama Laužų šventė (*Beltane*), o Vokietijoje – Gegužės Karalienės ir Karaliaus jungtuvės.

Visos vyriausios deivės vadinamos Valdovėmis, Poniomis, Karalienėmis. Nuo senojo neolito Deivė Gyvatė vaizduojama su karūna – galybės ir žinojimo simboliu, kuris išliko ir XX a. folklore (tas, kas gauna Deivės Gyvatės karūną, gali sužinoti, kur paslėpti lobiai, ir suprasti gyvulių kalbą). Kitų neolito deivių, ypač Deivės Paukštės, galvas puošia gražios šukuosenos, turbanai, kaspiniai. Deivė Paukštė pasidabinusi vėriniais ir apsiengusi kaip valdovė (plg. VII sk. 79, 87 pav.).

Deivė išreiškia gamtos jėgą ir augalų, gyvūnų bei žmogaus gyvenimo įvairovę. Graikų ir visos Europos

mitologijoje vaizduojama kaip įstatymų saugotoja, užtikrinanti aukštą jos garbintojų moralę, smerkia melą, pažadų laužymą, šventų dalykų ir žmonių negerbimą. Deivės negalima apgauti. Baltų mitologijoje Žemė Motina baudžia žmones juos sunaikindama ar nepriimdama po mirties. Baskų krašte Deivė buvo įstatymų kodekso saugotoja, šventai ginanti papročius. Kaip įstatymų leidėja ji tvarkė bendruomenės gyvenimą ir atidžiai stebėjo, kad būtų laikomasi jos nurodymų<sup>92</sup>.

Archeologiniuose radiniuose ir mituose Deivė vaizduojama su taryba ar palyda. Šventyklose ir jų maketuose, kur randama daug figūrėlių, viena iš jų dažnai pavaizduota kaip svarbiausias asmuo, su išraižytais ar tapytais pačios Deivės simboliais, o kitos figūrėlės mažesnės, ne taip rūpestingai atliktos (žr. VII skyrių). Šiaurės rytų Rumunijoje Podurio vietovėje rastoje vazoje, datuojamoje apie 4800–4600 m. pr. Kr., buvo 21 figūrėlė. Jos be rankų, galvos gyvatės pavidalo, todėl galima manyti, jog vaizduoja Deivę Gyvatę arba jos palydą. Tik viena pakėlus ranką prie veido, o tai tam tikrą galią reiškiantis gestas. Tarp 20 kitų figūrėlių yra didelių, vidutinių ir mažų; tai rodo jų rangą ir pareigų taryboje gradaciją. Šis modelis kartojasi neolite, vario ir Kretos bronzos amžiais ir rodo tai, kad Deivės karalystėje visą laiką gyvavo dvasininkių taryba arba kolegija. Kretos mene, Graikijoje ir Romoje bei dabartiniame folklore Deivė turi daug dvasininkių. Baskų Deivė Grifas pasirodo ne viena, o tik kitų grifų lydima, baltų Ragana skrenda, pasiverčiusi varna, su didele palyda ne tokių svarbių raganų. Milžiniška balta karūnuota Deivė Gyvatė pasakose vaizduojama apsupta šimto kitų gyvačių.

Tai, kad deivės tradiciškai visą laiką siejamos su grupe dvasininkių, leidžia manyti, jog pasaulietiniame gyvenime valdovė ir giminės motina turėjo patarėjų tarybą. Kretoje, Knose, prie Sosto salės buvo mažesnė patalpa su žemais suolais pasieniuose, kur galėjo susėsti devyni žmonės. Turint omeny, kad šis skaičius laikomas šventu, galima manyti, jog kaip tik čia tardavosi moterų taryba ir priimdavo sprendimus. Ši tradicija išliko istoriniuose Atėnuose, kur žemės ūkio darbus dirbo tik moterys, kur „karalienei archontei“, piliečių valdytojai,

padėdavo moterų taryba<sup>93</sup>. Net ir XX a. pradžioje baskų dvasininkė *serora* ir jos pagalbininkės gyveno olose ir grotose, kur į jas, kaip žynes ir pranašes, žmonės kreipdavosi patarimo. Jų statusas buvo aukštesnis negu katalikų kunigų. *Seroros* su padėjėjomis ir Deivės bei jos padėjėjų struktūrinis ryšys yra akivaizdus<sup>94</sup>.

Ankstyvieji istorijos metraščiai pasakoja apie moterų kerėtojų bendrijas. Burdamos, dainuodamos ir šokamos moterys iššaukdavo didelę galią. Labai įdomūs du neseniai rasti galų įrašai. Viename, vadinamame *brixia anderson*, kalbama apie moteris, kurios įgydavusios kerėjimo galią, kitame rašoma apie tenykštę seserų kerėtojų bendriją<sup>95</sup>. Mela Pomponius I m. e. a. aprašo devynių moterų bendriją, gyvenusią Senos (Sein) saloje prie Bretanės krantų. Jos turėjusios stebuklingą jėgą: galėjusios dainomis sukelti jūros bangavimą, paversti gyvulus kuo panorėdavo, išgydyti nepagydomas ligas, atspėti ateitį. I m. e. a. pradžioje Strabonas, cituodamas Poseidoniją (135–50 m. pr. Kr.), užsimeina apie kolegiją dvasininkių, gyvenusių Samnitae teritorijoje, saloje, kurios, kaip ir graikų menadės, ekstaziškai garbino Dievą, panašų į Dionisą (Dionysos). Vyrai į salą nebuvo įleidžiami<sup>96</sup>. Dvasininkių ir kerėtojų bendrijoje vėl atsiranda viduramžių literatūroje: velsietiškoje Peredur'o pasakoje minimos devynios Glosterio raganos, o airių Immram Brain'e triskart devynios moterys pasitinka klajūnus<sup>97</sup>. Iki šiol tikima, kad būriai fėjų, šokančių ratelį apie akmenų vainiką, sužadina milžinišką energiją. Vyrai į ratelius neįleidžiami, o jei netyčia užklysta, baudžiami staigia mirtimi. Amžiams slenkant, išlikę dvasininkių ir fėjų kolektyvinės jėgos pėdsakai (jos vaizduojamos kaip stipresnė lytis), be abejonės, sietini su priešistorinėmis tradicijomis.

Kalbant apie Senosios Europos socialinės struktūros atspindžius religijoje ir mituose, galima pasakyti, kad priešistoriniai ir istoriniai duomenys patvirtina gyvavus matrilinijinę struktūrą. Aukščiausios Deivės ir jos tarybos, kuri valdė bendruomenės gyvenimą, įvaizdis atspindi išmintingos moters ar valdovės, talkinamos moterų tarybos, vaidmenį. Nors šioms draugijoms ar bendruomenėms buvo suteikta

didelė valdžia, jos, matyt, veikė kaip kolektyvinis, o ne autokratinis darinys.

Sprendžiant iš mitologijos ir išlikusios giminystės ryšių terminijos, reikšmingą vaidmenį vaidino valdovės brolis, o ne vyras. Neolite jos brolis galėjo tvarkyti prekybą ir visokią kitokią vyrų veiklą, o valdovė – žemės ūkį ir religinį gyvenimą.

Apibendrinę archeologijos, istorijos, kalbos ir religijos duomenis,

Senosios Europos visuomenę įsivaizduojame kaip visuomenę, kurios pagrindas – teakratinė (*tea*, ne *teo*, Deivės, ne Dievo) bendruomenė. Tai endogaminė, lyčių lygybe paremta visuomenė, kuriai vadovavo didžiai gerbiama valdovė ir jos brolis ar dėdė ir dalyvavo moterų taryba. Visuomenės struktūra buvo matrilinijinė, sostas ir turtas paveldimas moteriškąja linija.

#### nuorodos

- J. J. Bachofen, *Versuch über die Gräbersymbolik der Alten*, Basel, 1859, Reprinted with a Foreword by C. A. Bernoulli and an Appreciation by Ludwig Klages, Basel, 1925; *Das Mutterrecht: Eine Untersuchung über die Gynäkokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, Stuttgart, 1861, reprinted, Basel, 1897; *Die Sage von Tanaquil*, Heidelberg, 1870; *Myth, Religion, and Mother's Right*, Selected Writings. Translated by Ralph Manheim, Bollinger: Princeton University Press, 1973, Series 84. Robert Briffault, *The Mothers. A Study of the Origins of Sentiment and Institutions*. Three volumes, first published in 1927; *The Mothers*. Abridged, with an Introduction by Gordon Rattray Taylor, London: George Allen and Unwin, 1959, and New York: Atheneum, 1977.
- George Thomson, *The Prehistoric Aegean. Studies in Ancient Greek Society*, London: Lawrence and Wishart, 1949; David Fraser, *Land and Society in Neolithic Orkney*, BAR British Series 117, 1983; John Bintliff, *European Social Evolution. Archaeological Perspectives*, Bradford: University of Bradford, 1984; Colin Renfrew, *Approaches to Social Archaeology*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984; Pieter van de Velde, "The Social Anthropology... a Neolithic Cemetery in the Netherlands", *Current Anthropology*, 5, 1979: 37–58; S. Skomal, *Wealth Distribution as a Measure of Prehistoric Change: Chalcolithic to Copper Age Cultures in Hungary*, Ann Arbor: University Microfilms International, 1983.
- Marvin Harris, *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*, New York: Random House, 1977.
- J. J. Bachofen, *Myth, Religion and Mother Right*, 1973: 81.
- Riane Eisler, *Chalice and the Blade*, San Francisco: Harper and Row, 1987.
- Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, New York: Vintage Books, 1974.
- Demetrios R. Theocharis, "Development and Diversification: The Middle Neolithic of Thessaly and the Southern Region", *Neolithic Greece*, Athens, National Bank of Greece: 65.
- Ibidem*.
- R. J. Rodden, "Recent Discoveries from

#### nuorodos

- Prehistoric Macedonia", *Balkan Studies*, 5, 1964: 109–124.
- S. Tabaczyński, *Neolit środkowo Europejski. Podstawy gospodarcze*, Warsaw–Cracow–Wrocław, Ossolineum, 1970: 242.
- John Bintliff, *European Social Evolution, Archaeological Perspectives*, Bradford: University of Bradford, 1984: 101.
- T. S. Passek, *Periodizacija Tripolskich poseleńi*. Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, 10, 1949: 149–150.
- J. Lüning, "Research into the Bandkeramik Settlement of the Aldenhovener Platte in the Rhineland", *Analecta Praehistorica Leidensia*, XV, 1982: 19.
- Ibidem*: 16–19.
- Bintliff, *Ibidem*: 86.
- S. Milisauskas, "Olszanica, an early farming village in Poland", *Archaeology*, vol. 29: 30–41.
- Pieter van de Velde, "On Bandkeramik Social Structure: Analysis of Pot Decoration and Hut Distribution from the Central European Neolithic Communities of Elsloo and Hienheim", *Analecta Praehistorica Leidensia*, XII, 1979. Pakartota: *Current Anthropology*, 20, 1979: 37–58.
- J. Nemeskéri and L. Lengyel, "Neolithic Skeletal Finds", M. Gimbutas (ed.), *Neolithic Macedonia*, Los Angeles: Institute of Archaeology, Monumenta Archaeologica, I, 1976: 375–410.
- A. Benac, "Obre I", *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*, III, A, Sarajevo, 1973: 347–359. J. Nemeskéri, "Outline of the anthropological finds of a neolithic site", M. Gimbutas (ed.) Obre I & II, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinisch Landesmuseums*, IV, A, Sarajevo, 1974: 37–46.
- J. C. Chapman, "Meaning and illusion in the Study of Burial", *Balkan Prehistory. Ancient Bulgaria*, Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham: 8.
- T. W. Jacobsen and T. Cullen, "A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Franchthi Cave", *Mortality and Immortality. The Anthropology and Archaeology of Death*, S. C. Humphreys and K. King, eds.: 88.

#### nuorodos

- Iš viso yra apie 80 kapinynų, datuojamų V tūkstantmečiu pr. Kr. Buvo kasinėti šie didesni kapinynai: Cernica prie Bukarešto, kur rasti 362 Bojano (Boian) grupės kapai (Gh. Cantacuzino, "The prehistoric necropolis of Cernica and its place in the neolithic cultures of Romania and of Europe in the light of recent discoveries", *Dacia*, XIII, Bucharest, 1969: 45–59; Černavodė prie Konstanos (Constanța), Hamangijos kultūra, apie 600 kapų (iširta 400), D. Berciu and S. Morintz, "Santierul archeologic Cernavoda", *Materiale și Cercetari Archeologice*, III, Bucharest, 1957: 83–92; taip pat: (D. Berciu, *Cultura Hamangia*, Bucharest, 1966); Lengjelo kultūros Zengiovarkonio (Zengövarkony) kapinynas, atkasti 368 kapai: (J. Dombay, *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengövarkony*, Budapest, 1960), Tisos Polgare-Basatanijos (Tiszapolgár-Basatany) kapinynas, priklausantis Lengjelo kultūrai, Šiaurės rytų Vengrija, 200 kapų (I. Bognár-Kutzián, *Tiszapolgár-Basatany*, Budapest, 1963; N. Kalicz, *Kökori Falu Aszódon*, Aszód: Petöfi Múzeum, 1985).
- Rudolf Feustel and Herbert Ullrich, "Totenhütten der neolithischen Walternienburger Gruppe", *Alt-Thüringen*, 1965: 105–202.
- Olaf Höckmann, "Zur Verteilung von Männer- und Frauengräbern auf Gräberfeldern des Frühneolithikums und des älteren Mittelneolithikums", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 29, 1982: 13–74.
- J. Pavúk, "Zur Problem der Gräberfelder mit der Linienbandkeramik", *Actuelle Fragen der Bandkeramik*, Székesfehérvár, 1972: 23–129.
- Höckmann, *Ibidem*: 33.
- Pavúk, *Ibidem*; Höckmann, *Ibidem*: 18.
- G. Gallay and R. Schweizer, "Das bandkeramische Gräberfeld von Rixheim", *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, Mainz, 1971: 15–22.
- A. Kulczycka-Leciejewiczowa, "The Linear and Stroked Pottery Cultures", *The Neolithic of Poland*, T. Wisłański (ed.), Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1970.
- N. Kalicz, *Kökori falu Aszódon*, Aszód, 1985: 103.



<sup>31</sup> Gyvenvietę ir kapus kasinėjo K. Jażdżewskis 1930 m. bei R. Grygiel ir P. Boguckis 1970 m. žr. R. Grygiel "The household cluster as a fundamental social unit of the Lengyel Culture in the Polish Lowlands", *Prace i Materiały Muzeum Archeologii i Etnografii w Łodzi*, 31, 1986: 43–271.

<sup>32</sup> H. Wiklak, "Podsumowanie wyników badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 9 w Sarnowie, województwo wrocławskie", *Prace i Materiały Muzeum Archeologii i Etnografii w Łodzi*, 33, 1986: 5–19.

<sup>33</sup> M. S. Midgley, *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*, BAR International Series 259, 1985: 192.

<sup>34</sup> Chapman, *Ibidem*, 20 nuoroda: 16.

<sup>35</sup> Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, Harper and Row, San Francisco, 1989.

<sup>36</sup> Chapman, *Ibidem*: 32.

<sup>37</sup> H. Todorova, *The Neolithic in Bulgaria*, BAR International Series 49, 1978: 77.

<sup>38</sup> M. Gimbutas, "Gold Treasure at Varna", *Archaeology*, 30, 1977: 44–51; I. Ivanov, "Les fouilles archéologiques de la necropole chalcolithique de Varna, 1972–1975, 13–26; „Varnenski nekropol i problemi chalkolita“, *Studia Praehistorica*, 1–2, Sofia, 1978.

<sup>39</sup> H. Todorova, *Kusnoeneolitnyat nekropol kraj gr. Devnja*, Izvestija Nac. Mus. Varna, VII, 1971: 3–40.

<sup>40</sup> A. Raduncheva, *Vinica-eneolitno selište i nekropol*, Sofia, 1976, RP, VI.

<sup>41</sup> S. Skomal, *Wealth Distribution as a Measure of Prehistoric Change: Chalcolithic to Copper Age Cultures in Hungary*, UCLA Ph. D., 1983, University Microfilms International: 94 ff., 201 ff.

<sup>42</sup> *Ibidem*; I. Bognár Kutzián, *Tiszapolgár Basatanya*, Budapest, 1963: 391.

<sup>43</sup> A. Colin Renfrew, "Megalith, territories and populations", *Acculturation and Continuity in Atlantic Europe*, ed. by S. J. De Laet., Diss. Arch. Gandenses, Brugge: De Tempel, 1976: 200, 206; Colin Renfrew, *Approaches to Social Archaeology*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1984: 160.

<sup>44</sup> Robert Chapman, "The emergence of formal disposal areas and the problem of megalithic tombs in prehistoric Europe", *The Archaeology of Death*, 1979: 72, 80.

<sup>45</sup> David Fraser, *Land and Society in Neolithic Orkney*, II, BAR British Series, 117, 1983: 356.

<sup>46</sup> *Ibidem*: 431–2.

<sup>47</sup> Renfrew, 1984, žr. 43 nuoroda: 182, 234.

<sup>48</sup> Hermann Behrens, "The first Woodhenge in Middle Europe", *Antiquity*, LV, 1981: 172–177.

<sup>49</sup> G. Wainright, "Durrington Walls: A Ceremonial Enclosure of the 2nd millennium B. C.", *Antiquity*, 42, 1968: 20–26; *Idem*, "Woodhenge", *Scientific American* 233, 1970: 30–38.

<sup>50</sup> R. A. Maier, "Fragen zur neolithischen Erdwerken Südbayerns", *Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege*, 1962, 5–21.

<sup>51</sup> G. Wainright, *Ibidem*.

<sup>52</sup> R. J. C. Atkinson, *Stonehenge*, Rev. ed. 1979, Harmondsworth: Penguin Books.

<sup>53</sup> R. Joassau, *Dolmen for the Dead*, 1987, Batsford: Hatchette.

<sup>54</sup> David Fraser, *Ibidem*: 329.

<sup>55</sup> Colin Renfrew, *Investigations in Orkney*, Society of Antiquaries, London, 1979, žr. report 6, Chesterman: 97–111, 162–172.

<sup>56</sup> David Fraser, *Ibidem*: 338–339. Information from J. W. Hedges, "Isbister: a chambered tomb in Orkney", *British Arch. Reports* (spausdinama).

<sup>57</sup> David Fraser, *Ibidem*: 345.

<sup>58</sup> John Hawkins cituota George Thomson, *The Prehistoric Aegean. Studies in Ancient Greek Society*, London: Lawrence and Wishart, 1949: 202–203.

<sup>59</sup> Jacquetta Hawkes, *Dawn of the Gods: Minoan and Mycenaean Origins of Greece*, New York: Random House, 1968: 73–74.

<sup>60</sup> Keith Branigan, "Early Minoan Society – The evidence of the Mesara Tholoi reviewed", C. Nicolet, ed. *Aux Origines de L'Hellenisme*, Paris, 1984: 29–37; J. Coles, "Social ranking in prepalatial cemeteries", E. French and K. Wardle, eds. *Problems in Greek Prehistory*, Bristol, 1988: 49–61.

<sup>61</sup> Robert Briffault, *The Mothers*, Abridged by G. R. Taylor, New York: Atheneum, 1977: 86.

<sup>62</sup> Thomson, *Ibidem*: 199.

<sup>63</sup> Briffault, *Ibidem*: 88.

<sup>64</sup> Thomson, *Ibidem*: 145.

<sup>65</sup> Herodotus, *The Histories*, I, 173.

<sup>66</sup> Thomson, *Ibidem*: 122.

<sup>67</sup> Thomson, *Ibidem*: 164.

<sup>68</sup> Herodotus, *The Histories*, I, 146, 3.

<sup>69</sup> Thomson, *Ibidem*: 171.

<sup>70</sup> *Ibidem*.

<sup>71</sup> J. J. Bachofen, *Myth, Religion and Mother Right*, Selected Writings, Bollingen Series, 84 (1973): Žr. "The Myth of Tanaquil": 211–246.

<sup>72</sup> J. Heurgon, *Daily Life of the Etruscans*, London, 1964: 95–122.

<sup>73</sup> Larissa Bonfante Warren, "The Women of Etruria", *Arethusa*, vol. 6, 1, Spring, 1973: 91 ff.

<sup>74</sup> Thomson, *Ibidem*: 98.

<sup>75</sup> A. Tovar, *The Ancient Languages of Spain and Portugal*, New York: Vanni, 1961: 127.

<sup>76</sup> Y. Wilbur, "Indo-Europeanization of the Western Pyrenees", *The Journal of Indo-European Studies*, vol. 8, 1–2, 1980: 4.

<sup>77</sup> José Miguel de Barandiarán, *Mitología Vasca*, I, 1960.

<sup>78</sup> Julio Caro Baroja, *Los pueblos del norte de la península hispánica*, Madrid Burgos: Imprenta Aldecoa, 1943; Angel Montenegro Duque, "Les origines de los vascos", *Hispania Antiqua*, 1: 271 ff.

<sup>79</sup> Julio Caro Baroja, *Ibidem*.

<sup>80</sup> Jacques Poumarède, *Les Successions dans le sud-ouest de la France au Moyen Age*, Presses Universitaires de France, 1972: 243–249; 257–261, M. Frank Roslyn, Monique Laxalt and Nancy Vosburg, "Inheritance, Marriage and Dowry Rights in the Navarrese and French Basque Law Codes", *IV Proceedings of the Western Society of French Historians*, ABC-Clío Press, 1977: 22–42; M. Frank Roslyn and Shelley Lowenberg, "The Role of the Basque Woman as Exteko-Andrea, the Mistress of the House", *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Western Society for French History*, 1977, Santa Barbara, California: 14–16.

<sup>81</sup> Briffault, *Ibidem*: 1977: 86.

<sup>82</sup> Robert Briffault, *The Mothers*, New York: Atheneum, 1977: 92; H. Zimmer, "Das Mutterrecht der Pikten und seine Bedeutung für die arische Altertumswissenschaft", *Zeitschrift für Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, Band XV, Weimar: Hermann Böhlman, 1894: 209–240.

<sup>83</sup> Marjorie Anderson, *Kings and Kingship in Early Scotland*, Edinburgh: Scottish Acad. Press, 1973; J. J. Tierney, "The Celtic Ethnography of Posidonius", *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 1960, 60C2: 252.

<sup>84</sup> Pamineta: *Roman History*, LXII, 2, 6; Cituota: James E. Doan, "Women and Goddesses in Early Celtic History, Myth and Legend", *Working Papers in Irish Studies*, Boston: Northeastern University, 1987: 28.

<sup>85</sup> Doan, *Ibidem*: 92.

<sup>86</sup> Doan, *Ibidem*.

<sup>87</sup> H. M. Chadwick, *Origin of the English Nation*, 1907, Cambridge University Press: 328–340; Bertha Philpotts, *Kindred and Clan in the Middle Ages and After*, Cambridge University Press: 270; E. A. Thompson, *The Early Germans*, Oxford: Clarendon Press: 17; Briffault, *Ibidem*: 90 ff.

<sup>88</sup> Herbert Schutz, *The Prehistory of Germanic Europe*, New Haven: Yale University Press, 1983: 320.

<sup>89</sup> Aija Veldre Beldavs, "Goddesses in a Man's World: Latvian Matricentricity in Culture and Spheres of Influence in Society", *Journal of Baltic Studies*, VIII, 2, 1977: 105–129; E. Gasparini, *Il matriarcato slavo. Antropologia culturale dei protoslavi*, Florence: Sansoni, 1973: 597–630.

<sup>90</sup> James Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, New York: McGraw-Hill, 1967: Pl. 83.

<sup>91</sup> Francis J. Byrne, *Irish Kings and High Kings*, London, Batsford, 1973: 7–27; Myles Dillon, *The Cycles of the Kings*, London: Oxford University Press, 1946: 38–41; Proinsias Mac Cana, "Aspects of the Theme of King and Goddess in Irish Literature", *Études Celtiques*, 7, 1955–1956: 76–114 and 8, 1957: 59–65; Ulrike Roeder, "The Celtic Myth of Sacral Kingship", *The Journal of Indo-European Studies*, XVIII, 1990.

<sup>92</sup> Roslyn M. Frank and D. P. Metzger, *The Mother Goddess in Basque Oral Tradition*, Iowa City: University of Iowa, 1982.

<sup>93</sup> Robert Briffault, *The Mothers*, 1977 ed.: 87.

<sup>94</sup> Roslyn M. Frank, *Ibidem*.

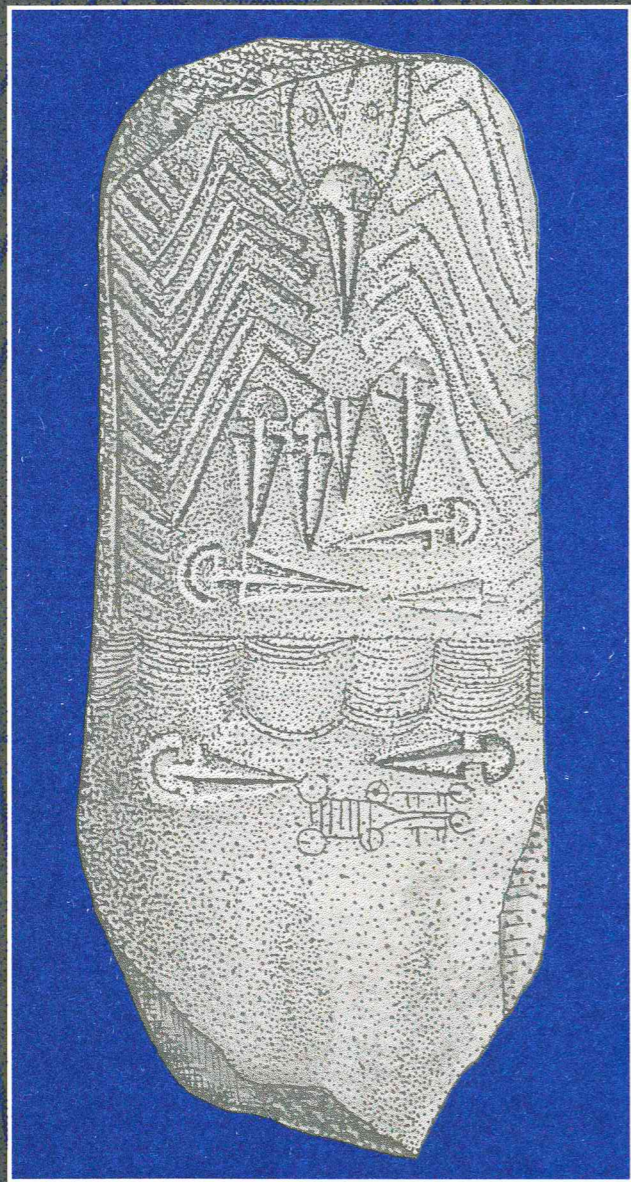
<sup>95</sup> P. L. Henry, "Interpreting the Gaulish Inscription of Chamalieres", *Études Celtiques*, 21, 1984: 141–150; Eric P. Hamp, "The Rebirth of Gaulish", *Celtic Studies*, Association of North America Newsletter, 5.2, 1986: 3.

<sup>96</sup> J. J. Tierney, "The Celtic Ethnography of Posidonius", *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 60C2, 1960: 189–275.

<sup>97</sup> James E. Doan, "Woman and Goddesses in Early Celtic History, Myth, and Legend", *Irish Studies Program*, Boston: Northeastern University, 1987: 20.



# eurazijos stepių pastoralistų įsiveržimas į vario amžiaus europą ir vidurio europos rytų kultūros transformacija



Pietų Rusijos pastoralistai ir jų plitimas Rytų Ukrainoje	259
V tūkstantmečio pr. Kr. Volgos vidurpio ir žemupio kultūros grupės	260
Kurganų I kultūros gyvenvietės Dniepro žemupyje	262
Pirmasis įsiveržimas į Vidurio Europą	263
Antroji Kurganų kultūros banga (apie 3500 m. pr. Kr.)	265
Rutulinių amforų kultūra Vidurio Europos lygumos šiaurinėje dalyje tarp Vidurio Vokietijos ir Rytų Rumunijos	276
Trečioji banga (apie 3000–2800 m. pr. Kr.)	280
Praindoeuropiečių Kurganų kultūros tradicija	287
Nauji simboliai ir dievai	289
Išvados	293
Nuorodos	294



Senosios Europos civilizacija žlugo dėl Kurganų, arba P i l k a p i ū, kultūros žmonių iš Dniepro ir Volgos stepių įsiveržimų. Kurganų kultūra – archeologijos terminas, apibūdinantis pusiau klajoklius stepių gyventojus. Rusiškas žodis „kurgan“ (skolinys iš tiurkų kalbų) reiškia „pilkapi“. Taigi techniškai kurganų terminu įvardijama kultūra, kuriai būdingas žmonių laidojimas pilkapiuose<sup>1</sup>. Chronologiškai šis laikotarpis apima 2 tūkstantmečius – apytikriai nuo 4500 iki 2500 m. pr. Kr. Tuo laikotarpiu įvyko trys migracijos į Europą:

pirmoji – 4400–4200 m. pr. Kr.,

antroji – apie 3500 m. pr. Kr.,

trečioji – 3000–2800 m. pr. Kr.

Kurganų tradicijos sąvoką autorė pradėjo vartoti 1956 m. Šiai kultūrai būdinga ganomoji gyvulininkystė su žemės ūkio užuomazga, patriarchalinė ir hierarchinė visuomenė, sezoninės gyvenvietės ir maži kilnojami pusiau žeminiai namai, ryškios laidojimo apeigos, duobiniai kapai su panašiomis į palapines ar namukus medžio ir akmens konstrukcijomis, kurias dengė žemi akmenų arba žemės sampilai.

Ši laikotarpį autorė skirsto į keturis periodus (XI lentelė). Pagrįsta ryšiais su vakarais tokia chronologija atspindi ne vienos žmonių grupės raidos, bet veikia kelių grupių – miškų ir stepių – žmonių, besiskiriančių vieta ir laiku, tačiau priklausančių vienai tradicijai, evoliuciją. Kurganų I ir II kultūrų žmonės į Dniepro baseiną plito nuo Volgos miškastepių. Kurganų III kultūra Juodosios jūros šiaurės regione, tarp Dniestro žemupio ir Kaukazo kalnų, buvo toliau pažengusi, Kurganų IV kultūros žmonės atėjo vėl nuo Volgos stepių.

Rusų archeologai Kurganų I ir II kultūrą vadina ankstyvąja duobinių kapų (Jamna) kultūra (apie 4500–3500 m. pr. Kr.), Kurganų III – Michailovkos, arba Maikopo, kultūra (apie 3500–2300 m. pr. Kr.), o Kurganų IV – vėlyvąja Jamnos kultūra.

Kurganų I ir II kultūrų žmonių gyvenimas daugiausia susijęs su naminiu arkliu. Tai skiria juos nuo Senosios Europos žemės ūkiu besiverčiančių gyventojų, kurie iki susidūrimo su Kurganų kultūros žmonėmis neturėjo arklių. Prijaukinę ir augindami arklius stepių gyventojai tapo žymiai judresni.

Senosios Europos kultūra plėtojosi du tūkstantmečius, kol V tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje čia pradėjo skverbtis Kurganų kultūros žmonės. To meto senieji Europos gyventojai buvo sėslūs žemdirbiai. Neturėjo net varinių durklų, varinių ietigalių rasta tik Varnos kapinyne. O pirmieji Kurganų kultūros gyventojai buvo apsiginklavę duriamaisiais ir pjau-namaisiais ginklais: ilgais durklo pavidalo peiliais, ietimis, alebardomis, lankais su strėlėmis.

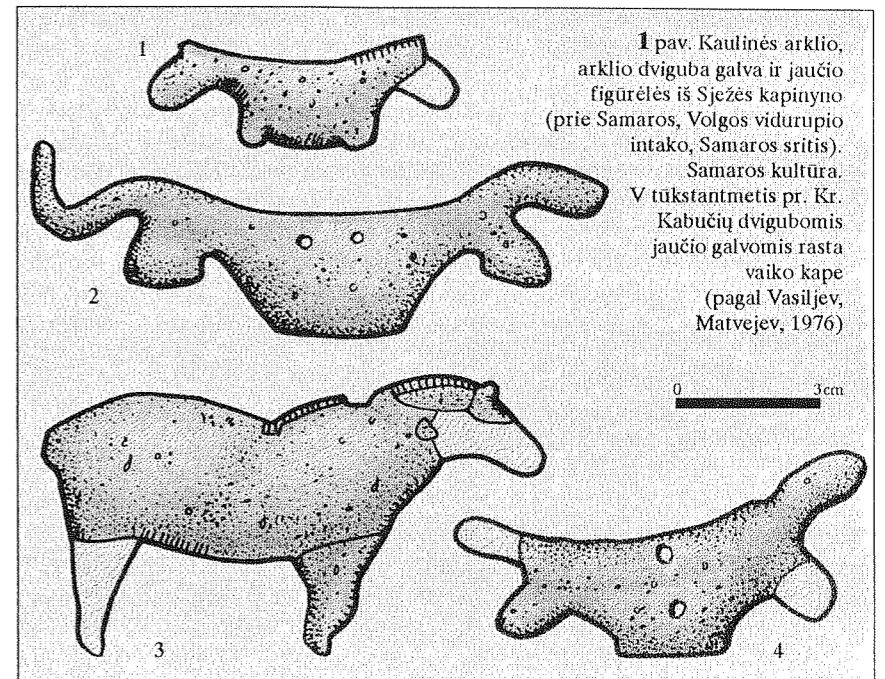
## 1 Pietų Rusijos pastoralistai ir jų plitimas Rytų Ukrainoje

**Arklio prijaukinimas.** Pleistoce-no pabaigoje dideli arkliai išnyko, po drastiškų klimatinių pakitimų išliko tik vidutiniai. Jie priklausė vienos *Equus ferus Boddaert* rūšies dviem porūšiams: tai *tarpanai* (*Equus ferus gmelini Antonius*) ir *taki* (Przevalskio tipo) arkliai. Tarpanas, nedidelis, bet stiprus arklys su maža galva, trumpa uodega ir karčiais, buvo prijaukintas. Rytų Europoje tarpanai nedidelėmis bandomis, kurias sudarė kumelės su kumeliukais ir keletas eržilų, gyvavo iki XIX a. pabaigos, kol juos išnaikino medžiotojai.

Arkliai buvo prijaukinti tarp Rytų Ukrainos ir Šiaurės Kazachstano apie 5000 m. pr. Kr. ar anksčiau greičiausiai prie miškų ir miškais apaugusių upių. Tad ankstyviausių prijaukinimo ženklų aptikta Volgos vidurupio miškingose stepėse, kur neolito ūkis – smulkioji gyvulininkystė ir žemės dirbimas – gyvavo nuo VII tūkstantmečio pr. Kr. pabaigos.

Ankstyviausių arklio kulto ir jo aukojimo radinių aptikta Volgos vidurupio regione. Šežės kapinyne ant Samaros upės kranto, Samaros rajone, pasitaikė miniatiūrinių iš plokščio kaulo išpjautų arklių figūrėlių (1 pav.). Kiaurymės leidžia manyti, kad figūrėles nešiojo kaip kabučius, ir jos galėjo turėti simbolinę reikšmę. Arklio kaukolių ir ilgųjų kaulų aptikta aukojimo židiniuose virš kapų<sup>2</sup>. Šio kapinyno data ankstyvesnė nei Chvalynsko periodo, kuri radiokarbonu nustatyta tokia: V tūkstantmečio pr. Kr. pirmoji pusė. Pagal tipologinį ornamentų lyginimą galima pasekti ryšį su vėlyvąja Dniepro–Doneco kultūra, gyvavusia prieš Sredni Stogo II kultūrą. Taigi Šežės kapinyną galima būtų datuoti maždaug 5000 m. pr. Kr.

Ištirti arklių kaulai iš Dereivkos, Dniepro žemupio baseino, 70 km nuo Kremenciugo, gyvenvietės parodė, kad arkliai tikrai buvo prijaukinti<sup>3</sup>. Dereivka priklauso Sredni Stogo II grupei (Kurganų I kultūra), įsiskverbusiai į Dniepro stepes apie 4500 m. pr. Kr. ar kiek anksčiau. 15 apatinio žandikaulio fragmentų priklausė jauniems eržilams; o tai rodo pažengusią prijaukinimo stadiją. Kumelių (arklių patelių) persvara rodytų pradinę fazę.



1 pav. Kaulinės arklio, arklio dviguba galva ir jaučio figurėlės iš Šežės kapinyno (prie Samaros, Volgos vidurupio intako, Samaros sritis). Samaros kultūra. V tūkstantmetis pr. Kr. Kabučių dvigubomis jaučio galvomis rasta vaiko kape (pagal Vasiljev, Matvejev, 1976)

Jau V tūkstantmečio pr. Kr. viduryje dideles arklių bandas laikė miškastepių ir stepių zonose tarp Dniepro žemupio vakaruose ir Šiaurės Kazachstano. Gyvulių kaulų iš Repino gyvenvietės ant Dono upės kranto analizė parodė, jog 80% visų prijaukintų gyvulių kaulų priklausė arkliai<sup>4</sup>. Daugybė prijaukintų arklių kaulų (daugiau kaip 100 000) rasta prie Petropavlovsko, Šiaurės Kazachstane, Kurganų I (ankstyvąja Jamnos) kultūrai giminiškoje gyvenvietėje. Jie sudarė apie 90% visų prijaukintų gyvulių kaulų<sup>5</sup>.

Pirmoji arklių prijaukinimo stepių kraštuose priežastis buvo mėsos ir pieno vartojimas. Tačiau kiti motyvai dar svarbesni: tai arklių naudojimas joti ir dirbti. Šitai rodo Sredni Stogo gyvenvietėse, datuojamose V tūkstantmečio pr. Kr. viduriu, rasti raginiai ir kauliniai žąslių skersiniai.

Stambiuosius galvijus, avis ir ožkas nesunku ganyti ir prižiūrėti, tačiau suvaldyti arklius gali tik raitas piemuos. Pradinis gyvulių prijaukinimo būdas panašus į prieš kelis šimtmečius Sibire taikytąjį. Nuo Kaspijos jūros iki Altajaus kalnų rusų kolonistai XVIII a. rado žmonių, šiek tiek besiverčiančių žemės ūkiu ir laikančių arklių, galvijų, avių ir ožkų. Arklius ganė raiti. Arklys jų visuomenėje užėmė ypatingą vietą. Iškastruotais gyvuliais jodinėjo, didžiąją dalį palikdavo pusiau laukinius, kumeles melždavo ir rišdavo prie palapinių<sup>6</sup>.

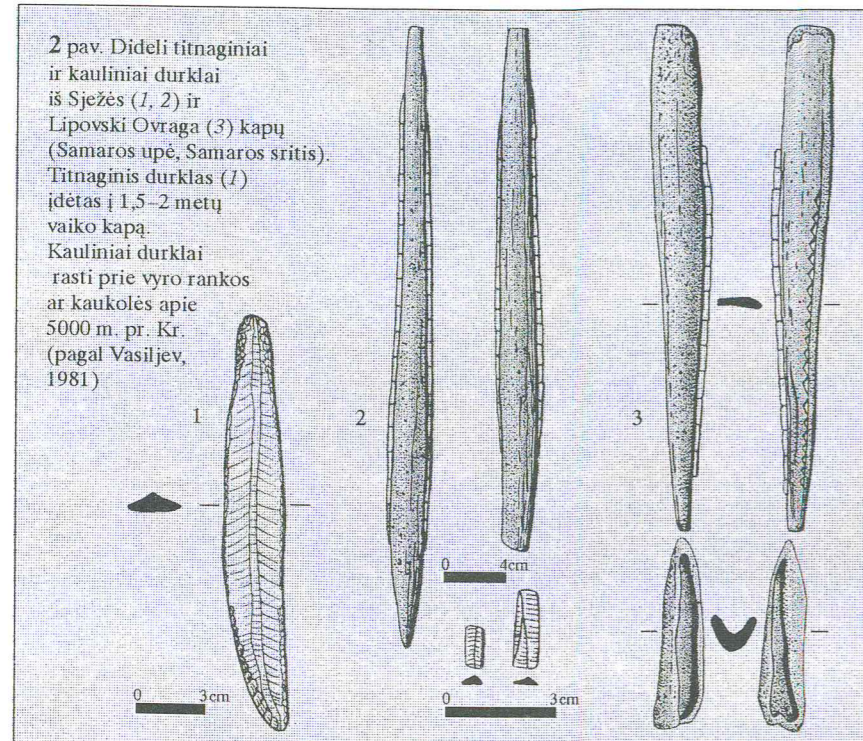
Kiek galima spręsti iš figūrėlių, vaizduojančių pakinkytus jaučius, jau-tis neolito laikais buvo svarbiausias darbinis gyvulys Volgos regione. Greitas arklys tapo susisiekimo priemone. Ši naujovė sutrumpino kelionės laiką ir leido keliauti daug toliau negu pėsčiomis. Tai padėjo įsisavinti stepes. Jojimas leido įveikti didelius nuotolius, paskatino gyvulių grobimus ir arklių vagystes, turto kaupimą, prekybą, socialinių skirtumų atsiradimą, karus ir žiaurumą. Kai stepės buvo užkariautos, prasidėjo neišvengiama migracija toliau. V tūkstantmečio pr. Kr. pirmosios pusės reliktai rodo tokios pat kultūros paplitimą didžiulėje teritorijoje į rytus nuo Dono upės ir tarp Volgos vidurupio, Kaukazo ir Uralo kalnų. Beveik identiški ornamentų, įrankių ir ginklų rasta per tūkstančius kilometrų vienas nuo kito. Pirmasis įsiveržimas į Dniepro stepes datuojamas iki V tūkstantmečio pr. Kr. vidurio, o kiek vėliau Kurganų I kultūros raiti kariai pasirodė Senosios Europos rytinėje dalyje į vakarus nuo Juodosios jūros. Jojamasis arklys, kaip matysime toliau, pasuko Europos proistorę kita linkme. Raiti ir ginkluoti kariai tapo taikingų žemdirbių grėsme. Nuo pat V tūkstantmečio pr. Kr. vidurio greitas arklys virto neramumų ir žiaurumų nešėju. Tai vyko ir vėliau: prisiminkime raitų skitų, sarmatų, hunų, avarų, romėnų, slavų, vikingų ir net krikščionių kryžiuočių vykdytas žudynes.



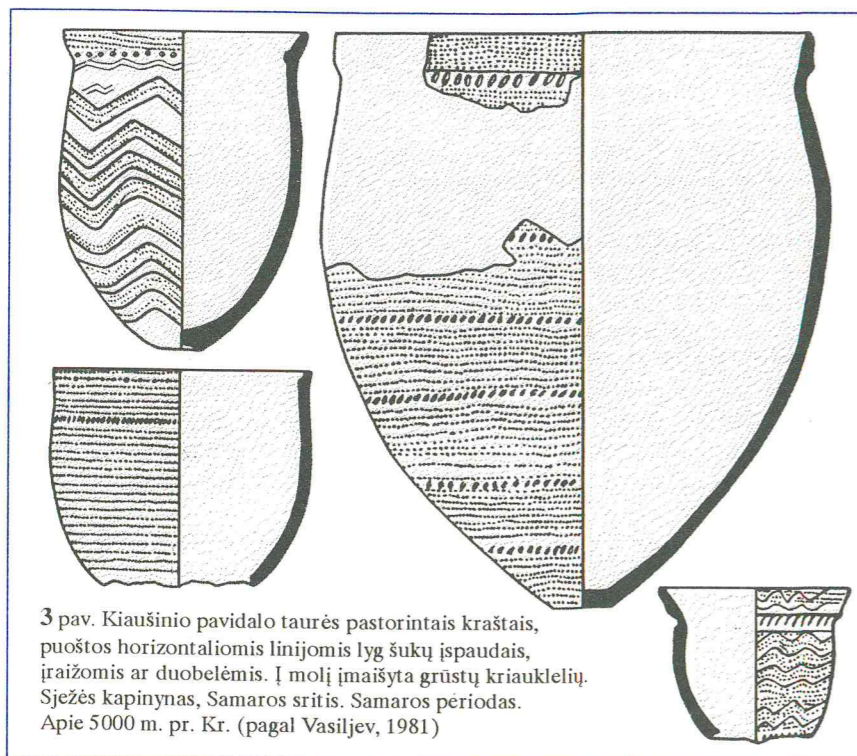
**2** V tūkstantmečio pr. Kr. Volgos vidurupio ir žemupio kultūros grupės

V tūkstantmečio pr. Kr. Volgos kultūra (rusų ir ukrainiečių literatūroje vadinama eneolitine) išsirutuliojo iš vietinės Volgos neolitinės kultūros<sup>7</sup>. Jos teritorija apima pietines miškastepių zonas, stepių plotą tarp Dono

žemupio, Volgos vidurupio ir Uralo. Pietinės ribos siekia Kaukazo kalnus ir Kaspijos jūrą. Šis plotas pradėtas tirti neseniai, daugiausia informacijos sukaupta per paskutinius 15 metų. Dabar skiriamos kelios regioninės grupės ir chronologinės fazės. Eneolitas dalijamas į tris laikotarpius: ankstyvąjį, vidurinįjį ir vėlyvąjį.



2 pav. Dideli titnaginiai ir kauliniai durklai iš Sježės (1, 2) ir Lipovski Ovraga (3) kapų (Samaros upė, Samaros sritis). Titnaginys durklas (1) įdėtas į 1,5–2 metų vaiko kapą. Kauliniai durklai rasti prie vyro rankos ar kaukolės apie 5000 m. pr. Kr. (pagal Vasiljev, 1981)



3 pav. Kiaušinio pavidalo taurės pastorintais kraštais, puoštos horizontaliomis linijomis lyg šukų išpudais, įraižomis ar duobelėmis. Į molį įmaišyta grūstų kriauklelių. Sježės kapinynas, Samaros sritis. Samaros periodas. Apie 5000 m. pr. Kr. (pagal Vasiljev, 1981)

Ankstyvasis eneolito periodas Volgos vidurupio miškastepių plote dar vadinamas Samaros kultūra, o Volgos žemupyje – Kaspijos kultūra. Jau minėtas 1973 m. aptiktas Sježės kapinynas ant Samaros upės kranto prie Kuibyševo atidengė anksčiau visiškai nežinomą kultūrą. Kapinynas iš dalies sunaikintas, likę 6 pavieniai kapai ir trigubas kapas buvo 0,70–1,0 m gylio duobėse, keli iš jų po akmenimis ar nedideliais žemės sampilais. Čia aptikta iš kaulo plokštelių išpjaustyti arklių figūrėlių, dvigalvių arklių ir jaučių bei arklių aukojimo pėdsakų. Kapinyno viduryje 40 cm gylyje atidengta arklių aukojimo vieta. Čia rastos 2 arklių galvos, aplink jas sudaužytų puodų, kriauklelių vėrinčių, gėlo vandens moliuskų kriauklelių ir žeberklų. Visi šie daiktai apibarstyti ochra. Po aukojimo vieta aptikta turtingiausių kapų. Keliuose iš jų palaidoti vaikai. Jie gulėjo ant ochros sluoksnio, be to, buvo gausiai apiberti ja. Svarbiausias buvo vaiko kapas (Nr. 6), kuriame rasta ilgas titnaginys durklas (2:1 pav.), 2 plokščios dvigalvio jaučio figūrėlės iš šernų ilčių (1:2,4 pav.), 3 į šaukštus panašūs daiktai su skulptūrinėmis ančių galvutėmis, kabučių ir kriauklelių gabalų, kriauklelių karolių vėrinys ar diržas, gyvulių kaulų ir 2 dideli gludinto akmens skaptukai. Įkapės leidžia manyti, jog kapai priklausė aukštesniam visuomenės sluoksniui. Tai, kad į 1,5–2 metų vaiko kapą įdėta durklas ir skulptūrėlių, rodo kapo išskirtinumą. Remiantis vėlyvesne archeologijos medžiaga ir lyginamąja indoeuropiečių mitologija, galima teigti, kad durklas ir pakinkyti jaučiai priklauso Dangaus Šviesos Dievo atributikai. Panašu, jog arklių aukojimas susijęs su aukšto visuomenės atstovo vaiko mirtimi.

Suardytuose kapuose rasta 2 arklių figūrėlės (1:1,3 pav.), taip pat daug skaptukų, gludinto akmens skliutų, didelių kaulinių ietigalių, titnaginių ylių, strėlių antgalių ir gremžtukų, titnaginių ir kaulinių durklų. Kauliniai durklai iki 56 cm ilgio: tikrai grėsmingi ginklai. Abiejose pusėse įtaisyti titnago arba kvarco ašmenys (2:2,3 pav.). Puodų į kapus nedėjo, daugiausia jų rasta aukojimo vietose. Sježės puodai moliniai su grūstų kriauklelių priemaisomis, kaip ir visi vėlyvesni Kurganų kultūros moliniai indai. Vyravo

nupjauto kiaušinio pavidalo indai smailiu dugnu, kurių visas paviršius arba tik viršutinė dalis puošta horizontaliomis ir zigzaginėmis linijomis, įdūrimais, išpudais, šukų išpudais bei duobutėmis ir sagelėmis (3 pav.). Panašių indų rasta keliose neseniai aptiktose gyvenvietėse tarp Dono žemupio ir Uralo<sup>9</sup>. Sježės kapinyno ir kitų gyvenviečių su panašia medžiaga data radiokarbonu nenustatyta. Chronologija grindžiama tipologiniais palyginimais, kurie rodo, jog šie dirbiniai ankstyvesni negu vidurinio eneolito. Tad Samaros kultūros laikotarpį galima datuoti V tūkstantmečio pr. Kr. pradžia.

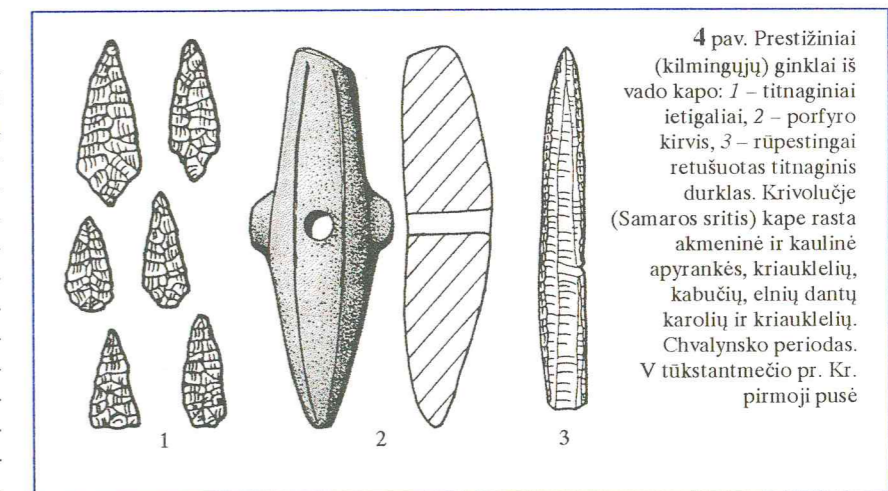
Vidurinio eneolito laikotarpiui Volgos baseine priklauso Vasiljevo kasinėtas Chvalynsko kapinynas ant Volgos kranto Saratovo srityje<sup>10</sup>. 30x26 m plote iškasta 158 griaučiai: daugiausia jų buvo pavieniui, o kai kuriuose kapuose – nuo dvejų iki penkerių ir daugiau. Mirusieji paguldyti ant nugaros sulenktomis kojomis keliais į viršų. 12 kapų dengė akmenų sampilai. Kaip ir Sježėje, rasta arklių, stambiųjų galvijų ir avių aukojimo liekanų. Gyvulių kaulų aptikta ir kapuose. Atskirai buvo sudėta arklio kojos, veršelio, avių kaulai ir galvijų kaukolės. Kapuose rasta apie 40 metalo dirbinių: įvijinių ir kitokių žiedų, didelių šernų ilčių kabučių, kaulinių ir kriauklelių karolių bei apyrankių, gludintas kirvis su skylė kotui, arklio galvos skulptūrėlė (skeptras), titnaginių ylių ir durklų, akmeninių skaptukų ir kaulinių žeberklų (4 pav.). Panašus ir kaitiktinai 1929 m. aptikto turtoolio kapo Krivolučėje, Samaros rajone, inventorius. Griaučiai gulėjo suriesti ant ochra apibarstytos žemės. Šalia padėta porfyro kirvis, 6 puikaus darbo titnaginės ylos, titnaginys durklas,

gremžtukas, gludinto akmens ir kaulinių apyrankių, elnių dantų karolių ir žiedinių bei cilindrinė Pectunculus kriauklelių karolių<sup>11</sup>. Palaidotasis turėjo būti svarbus bendruomenei žmogus. Panašių radinių aptikta Nalčiuke, Šiaurės Kaukaze, Kabardos Balkarijoje. Nedideliame 0,67 m aukščio ir 30 m pločio kurgane atkastas 121 kapas. Suriesti griaučiai gulėjo grupėmis nuo penkerių iki aštuonerių ant ochros sluoksnio, apkrauti akmenimis. Tarp įprastų įkapių buvo Pectunculus kriauklelių karolių, akmenų ir elnių, vilkų, meškų, šernų ir kitų žvėrių dantų, akmeninių ir kaulinių apyrankių, šernų ilčių kabučių, ilgų titnaginių durklų, strėlių antgalių ir iš abiejų pusių nudailintų ylių<sup>12</sup>.

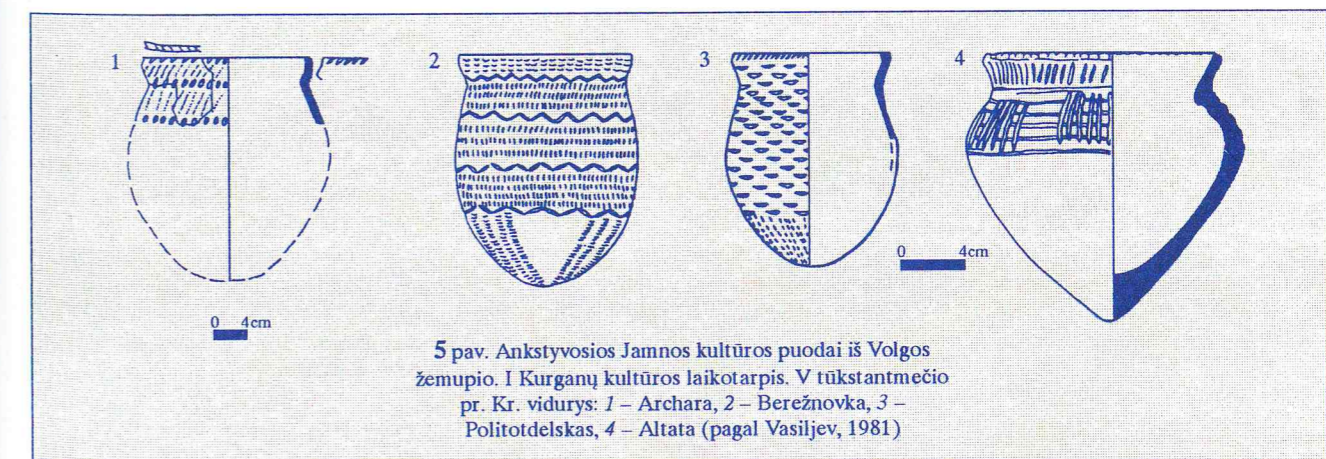
Stebėtinas įkapių, rastų per tūkstančius kilometrų, panašumas leidžia manyti apie Samaros ir Kaukazo genčių giminiškumą ir išskirtinį mobilumą. Vakaruose panašios kultūros dirbinių aptikta iki Azovo jūros, rytuose – iki Uralo upės. Chvalynsko fazės akmeninių įrankių, ginklų, ornamentų ir

molinių puodų tipai perimti iš Samaros periodo. Chvalynsko fazės chronologiją apytikriai galima nustatyti remiantis Sredni Stogo II gyvenvietėse, esančiose Dniepro žemupyje, rastų daiktų panašumu ir ryšiais su Karanovo bei Kukutenio kultūromis, siekiančiomis V tūkstantmečio pr. Kr. vidurį. Pirmoji radiokarbonu nustatyta Chvalynsko fazės daiktų data (analizės atliko Uralo mokslinio tyrimo institutas) buvo IV tūkstantmečio pr. Kr. pradžia, o patikslinta dendrochronologiniu metodu turėtų būti ankstesnė nei V tūkstantmečio pr. Kr. vidury<sup>13</sup>.

Vėlyvajam Volgos žemupio eneolito laikotarpiui priklauso ankstyvoji Jamnos kultūra, kuriai būdingas žmonių laidojimas kurganuose – apskrituose pilkapiuose. Visais atžvilgiais ji yra Chvalynsko kultūros tęsinys. Atkastose vietose aptikta tos pačios keramikos, taip pat nepakitusi titnaga, kvarco ir kaulo apdoravimo tradicija. Iš esmės nepakitė ir technologija ar menas. Toliau buvo gaminami kiaušinio pavidalo puodai (5 pav.),



4 pav. Prestižiniai (kilmingųjų) ginklai iš vado kapo: 1 – titnaginiai ietigaliai, 2 – porfyro kirvis, 3 – rūpestingai retušuotas titnaginys durklas. Krivolučėje (Samaros sritis) kape rasta akmeninė ir kaulinė apyrankės, kriauklelių, kabučių, elnių dantų karolių ir kriauklelių. Chvalynsko periodas. V tūkstantmečio pr. Kr. pirmoji pusė



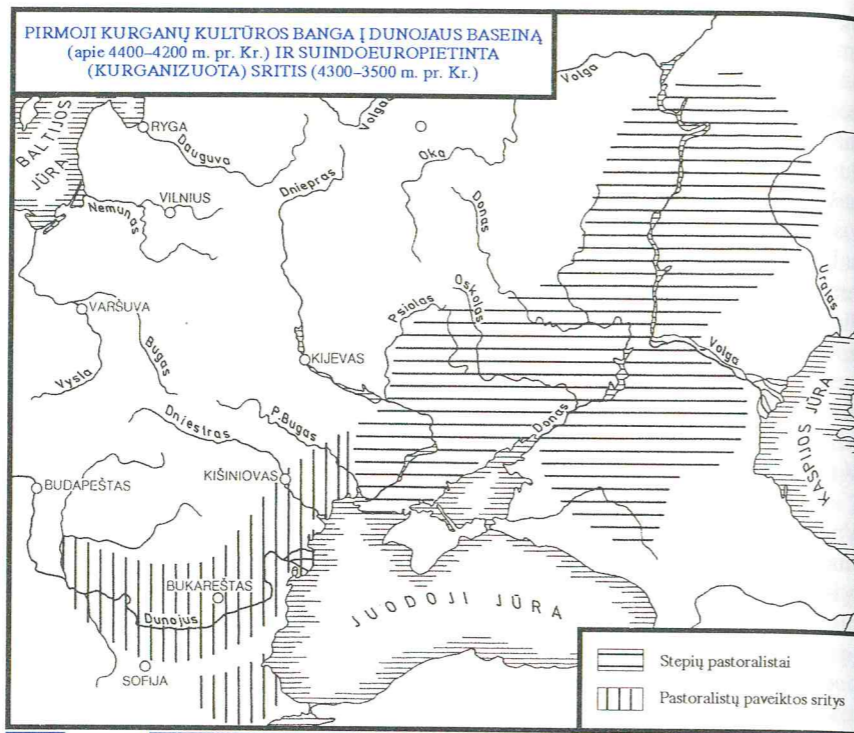
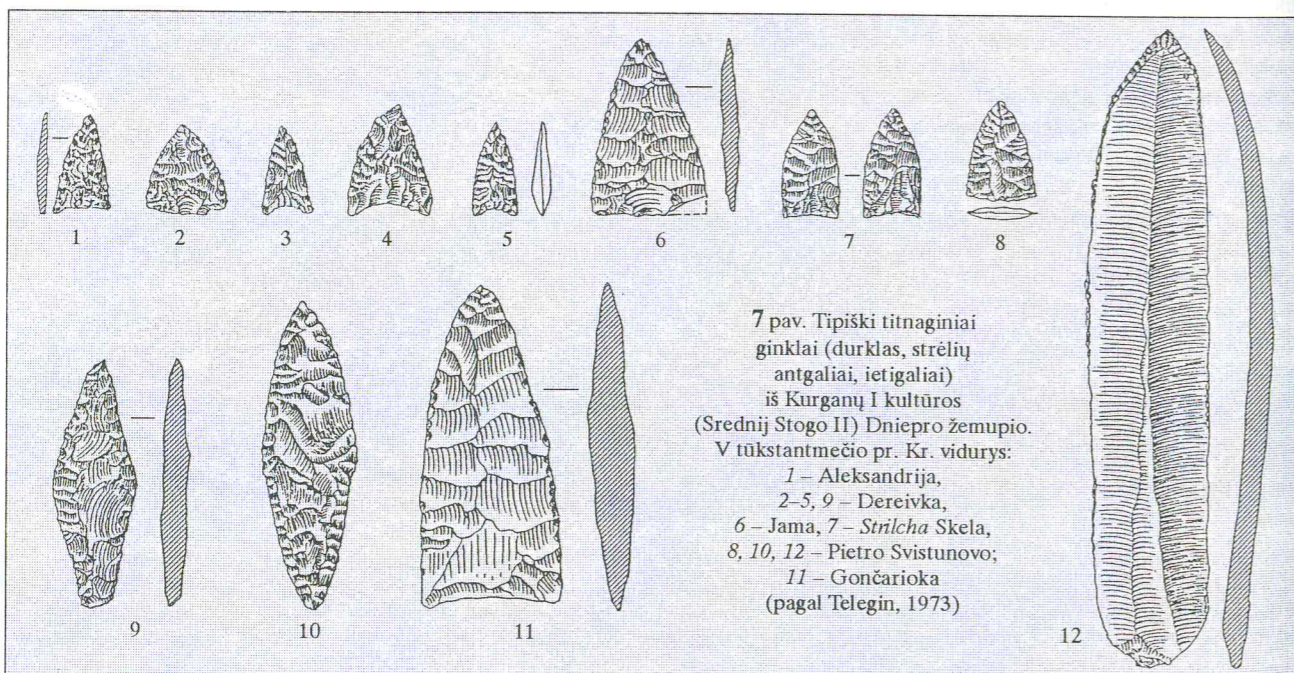
5 pav. Ankstyvosios Jamnos kultūros puodai iš Volgos žemupio. I Kurganų kultūros laikotarpis. V tūkstantmečio pr. Kr. vidury: 1 – Archara, 2 – Berežnovka, 3 – Polittotdelskas, 4 – Altata (pagal Vasiljev, 1981)



akmeniniai įrankiai, tarp kurių vyravo skliutai, skaptukai, ir ginklai – titnaginiai strėlių antgaliai, durklai, taip pat ylos. Materialinės kultūros tęstinumą rodo kasinėjimai tose vietose, kur anksčiau buvo Chvalynsko kultūros gyvenvietės, pavyzdžiui, Aleksejevo gyvenvietėje prie Chvalynsko mažo upeilio, Volgos vidurupio intako, kranto<sup>14</sup>. Ankstyvųjų Jamnos kurganų pavyzdžių žinoma iš XX a. penktojo ir šeštojo dešimtmečio kasinėjimų. Tai Berežniovka<sup>15</sup>, Politotdelskas<sup>16</sup>, Achara<sup>17</sup>. Būdingiausias bruožas – žemi pilkapiai virš duobinių kapų. Chvalynsko periodo kapai retai kada dengiami žemės sampliu, dažniau – akmenų sluoksniu. Dėl atliekamų apeigų kartais virš kapų susidarydavo kalvelė. Chvalynsko laikotarpio kurganus rengti pradėta stepėse<sup>18</sup>. Kurganas – stepių atributas.

Būdingiausia šio periodo gyvenvietė – Repinas ant Dono upės kranto, kurią penktajame dešimtmetyje atkasė I. Sinicinas<sup>19</sup>. Joje rasta daugiausia puodų ir arklių kaulų, kurie, kaip minėta anksčiau, sudarė 80% visų prijaukintų gyvulių kaulų. Dabar šiam regione žinomos dešimtys panašių gyvenviečių.

Chronologiškai vėlyvasis eneolitas eina po Chvalynsko laikotarpio, todėl skiriamas V tūkstantmečio pr. Kr. viduriui. Tai Kurganų kultūros I periodas, kai tos kultūros žmonės plito į Vidurio Europos rytinę dalį iki Karanovo kultūros Bulgarijoje ir Tisov–Polgaro kultūros Šiaurės rytų Vengrijoje.



6 pav.

### 3 Kurganų I kultūros gyvenvietės Dniepro žemupyje

Kurganų kultūros žmonių ankstyviausią ekspansiją pėdsakų pastebima Dniepro žemupyje, paskui toliau į vakarus nuo Juodosios jūros. Dniepro slenkščių regione Dniepro–Doneco kultūros Sredni Stogo I gyvenvietės sluoksnis apie 4500 m. pr. Kr. buvo padengtas nauju ir kitokiu kultūri-

niu sluoksniu, vadinamu Sredni Stogo II. Naujos kultūros žmonės laidojo akmenimis apkrautuose kapuose, pavieniui, paguldytus ant nugaros, surištus arba ištiestus, paprastai įdėdavo titnaginių durklų, strėlių antgalių, ietigalių (7 pav.) ir smailiadugnių puodų. Griaučių liekanos rodo juos buvus aukštesnio ūgio, ilgagalvius ir grakštesnio sudėjimo už pirmtakus – Dniepro–Doneco kultūros gyventojus<sup>20</sup>. Anks-

tyvajai Dniepro–Doneco kultūros keramikai būdingos augalinės priemaišos, o naujieji gyventojai į molį dėjo grūstų kriauklelių, dirbinius puošė pirštų išpaudais, duobutėmis, saulutėmis, virveliniais išpaudais aplink indo kaklelį.

Sredni Stogo II sluoksnis rodo Volgos–Uralo žmonių plitimą į Dniepro baseiną Chvalynsko laikotarpio pabaigoje ir Jamnos pradžioje. Dniepro–Doneco kultūros to laiko kapynai atspindi naujų gyventojų įtaką<sup>21</sup>. Laidojimo papročiai ir arklio kulto pėdsakai siejami su Volgos vidurupio miškingų stepių gyventojų tradicijomis. Dažnai aptinkama kapų su vyro ir moters (našlės?) arba vyro ir vieno ar dviejų vaikų griaučiais. Dvigubų moters ir vyro kapų vietinėje Dniepro–Doneco kultūroje nerasta.

Į vyro kapą arba ant akmenų sampilo dėjo kaltų, gremžtukų ir dažnai ilgų (22 cm) titnaginių durklų, kurių kartais būna iki 15. Ietigaliai, trikampiai titnaginiai strėlių antgaliai ir durklai sudaro indoeuropietiškos raitelio ginkluotės, vėliau randamos bronzos ir ankstyvajame geležies amžiuje, prototipą. Turtingų vyrų kapuose rasta tūkstančiai *Pectunculus* ir kitokių kriauklių (paprastai pritvirtintų prie lygaus ar pinto odinio diržo), varinių karoliukų ir gyvulių dantų vėrinii, kabučių, įvijinių apyrankių ir varinių žiedų, ilgų, plonų varinių segtukų įvijine galvute ir tūtelii. Manoma, jog šie vario dirbiniai pateko iš Ai-bunaro kasyklų Vidurio Bulgarijoje per mainus su Kukutenio kultūros gyventojais. Tačiau kai kurie iš jų (įvijinės apyrankės, tūtelės ir kriauklelių kabučiai) neturi atitikmenų vakaruose ir galėjo būti pagaminti vietoje.

Raginiai kapliai ir garnos rodo, jog Sredni Stogo II laikotarpiu versta žemės ūkiu, nors grūdų nerasta. Miežiai jau buvo žinomi anksčiau vietinėje Dniepro–Doneco kultūroje; juos galėjo auginti ir minėtu laikotarpiu. Gyvenvietėse randama daug ylių, kirtiklių, šlifuklių ir kirvių-plaktukų iš kaulų ir elnių ragų.

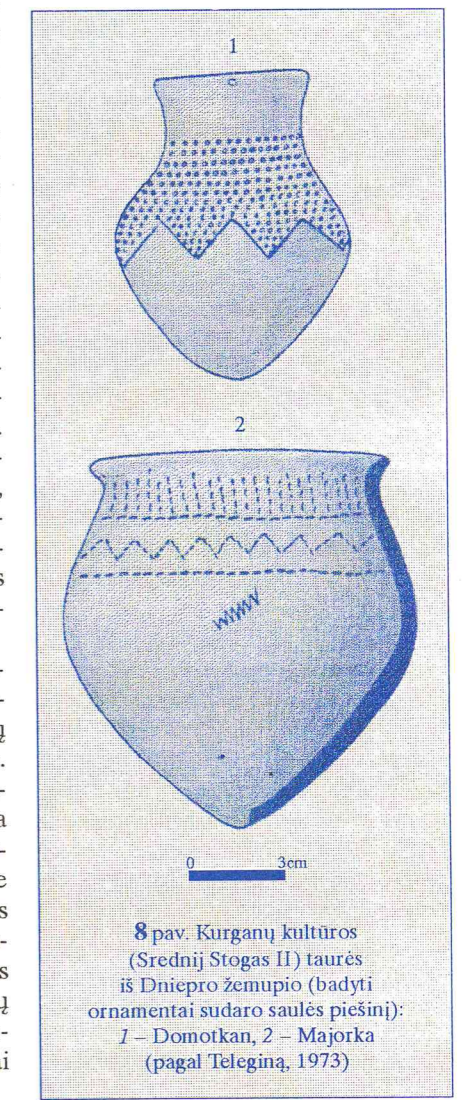
Dereivkoje, trijų namų gyvenvietėje, rasti 55 arklių griaučiai, kurie sudaro 63% visų prijaukintų gyvulių kaulų. Kamanių dalys ir jų vaizdavimas akmeninėse skulptūrose – gana įtikinantis jodinėjimo arkliais įrodymas.

### 4 Pirmasis įsiveržimas į Vidurio Europą

Užėmę Dniepro slenkščių regioną į šiaurę nuo Azovo jūros, Kurganų kultūros žmonės veržėsi toliau į Rumuniją, Bulgariją ir Rytų Vengriją (6 pav.). Jų pėdsakų šiose srityse aptinkama pagal labai skirtingus laidojimo papročius. Pilkapiuose rasta tik vyrų kapų. Jie karinio elito su mėgstama atributika: ietimi, strėle ir titnaginiu durklu (7 pav.). Plačiai paplito stepių tipo keramika (8 pav.). Moldovos Suorovo ir Kazimčos (Casimcea), Dunojaus žemupyje, kapai atskleidžia Kurganų kultūros žmonių religijos sampratą, kurioje atsispindi indoeuropietiškos ideologijos elementai: arklio, kaip dieviško gyvulio, garbinimas ir paprotys našlę laidoti drauge su vyru. Našlės auka kartu su mirusiu vyru užfiksuota Sredni Stogo II kapynuose Jamoje ir Aleksandrijoje, Dniepro rajone. Suorove vadas palaidotas gilioje stačiakampėje akmenimis grįstoje duobėje su arklio galvos pavidalo porfiro skeptru ir kitais daiktais, kurių buvo manoma reikės po mirties. Moteris, matyt, jo našlė, turbūt buvo paaukota mirusiam vyrui. Perlais siuvinėto drabužio liekanos ir *Unio* kriauklelių vėrinys rodo aukštą jos padėtį visuomenėje. Dvigubą kapą dengė masyvus pilkapis, apjuostas 13 m skersmens statmenai susstatytų akmenų vainiku. Kazimčos vadas Rumunijoje buvo palaidotas su arklio galvos pavidalo skeptru, 5 titnaginiais kirvukais, 15 ietigalių ir 3 durklais. Suorovo ir Kazimčos skeptrų paralelių aptikta Moldovoje, Rumunijoje, Transilvanijoje, Bulgarijoje ir Makedonijoje<sup>22</sup>. Šie skeptrai su arklių galvutėmis panašūs į Volgos srityje, Šiaurės Kaukazo stepėse ir Šiaurės rytų Dagestane rastuosius (9 pav.).

Ypatingas indoeuropiečių religinių apeigų bruožas buvo arklio aukojimas, ypač indų (*ašvamedha*), romėnų (*October Equus*) ir keltų tradicijose. Archeologinių arklio aukojimo pėdsakų rasta Ukrainoje, Chersone. Šalia kurgano aptikta duobė su arklio kaukole<sup>23</sup>. Kurganų I kultūros kapinyne netoli Odesos rastas apeiginis židynis ir centrinis kapas su pora arklio ir jaučio kaukolių<sup>24</sup>. Tisov–Polgaro kultūros duobėje Tisafoldvare, Šiaurės rytų Vengrijoje, 1986 m. rasta arklio kaukolė. Tai ankstyviausi šios rūšies radiniai Vidurio Europoje<sup>25</sup>.

Kurganų pastoralistų ir Kukutenio žemdirbių sambūvis. Pirmoji Kurganų kultūros žmonių banga nepalietė Kukutenio kultūros. Kukutenio keramikos tradicijos laikytasi toliau, nors Kurganų kultūros elementai Kukutenio gyvenvietėse (nuo 1 iki 10% Kukutenio A ir AB keramikos) rodo tam tikrą abiejų grupių sąveiką. Ši keramika su kriauklelių priemaišomis ir Sredni Stogo II keramika, randama Dniepro žemupyje, yra beveik tos pačios formos. Petrografinė analizė parodė, jog visi Kukutenio ir Kurganų kultūros (Sredni Stogo II) pavyzdžiai buvo panašios mineraloginės sudėties. Abi žmonių grupės naudojo panašų molį, skyrėsi tik gamybos technologija: Kukutenio dirbiniai gerai išdegti, visiškai oksiduoti, be priemaišų, o Kurganų kultūros keramika prastai išdegti, į molį dėta grūstų kriauklelių ir augalų priemaišų<sup>26</sup>.

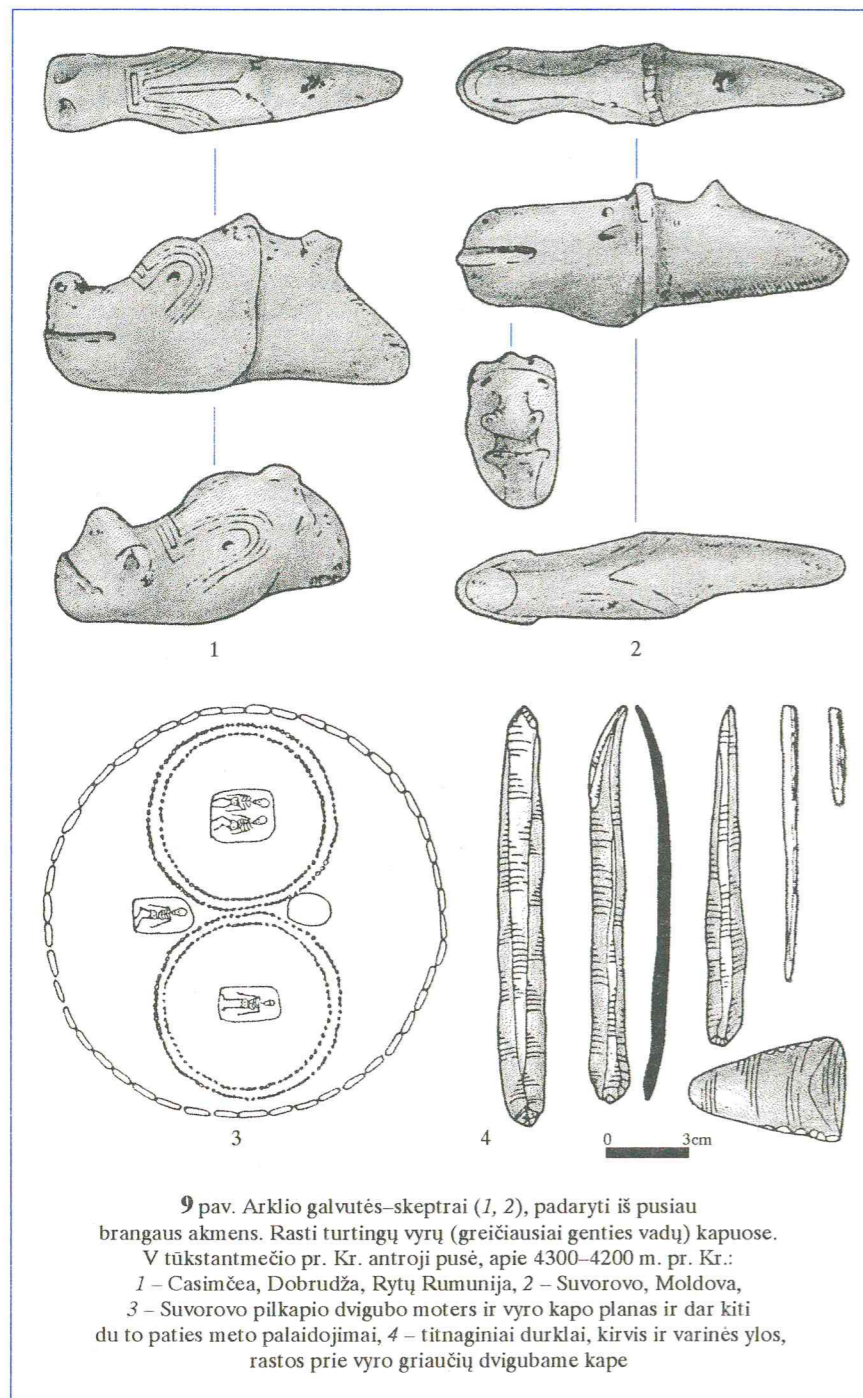




Kukutenio B laikotarpiu vietos gyventojai kėlėsi į saugesnes vietas. Kartais palei upę pylė pylimą. Augo kaimai ir miestai. Kukutenio kultūros gyvenviečių Umanės rajone ribos iš lėktuvo padarytose nuotraukose rodo buvus ilgesnius nei 2 km miestus, išsidėsčiusius 12 koncentrinėse elipsėse, su besikertančiomis gatvėmis<sup>27</sup>. Iš Kukutenio gyvenviečių tankumo matyti, jog, užplūdus pirmajai palyginti mažai Kurganų kultūros atvykėlių bangai, gyventojų didelių kraustymųsi nepa-

stebėta. Per visą 600–800 m. koezistavimo laikotarpį iki IV tūkstantmečio pr. Kr. vidurio neaptikta šių dviejų grupių maišymosi ženklų.

**Kurganų I kultūros poveikis Karanovo, Vinčos ir Lengjelio kultūroms.** Įsiveržę Kurganų kultūros žmonės sužlugdė Karanovo kultūrą. Kai mai buvo lengvai sugriauti, ir gyventojai turėjo iš Dunojaus žemupio bėgti į vakarus. Pietvakarių Rumunijos Salkucos grupė prisiglaudė Transilvanijos olose ir Dunojaus salose<sup>28</sup>.



9 pav. Arklio galvutės–skeptrai (1, 2), padaryti iš pusiau brangaus akmens. Rasti turtingų vyrų (greičiausiai genties vadų) kapuose. V tūkstantmečio pr. Kr. antroji pusė, apie 4300–4200 m. pr. Kr.: 1 – Casimcea, Dobrudža, Rytų Rumunija, 2 – Suvorovo, Moldova, 3 – Suvorovo pilkapio dvigubo moters ir vyro kapo planas ir dar kiti du to paties meto palaidojimai, 4 – titnaginiai durklai, kirvis ir varinės ylos, rastos prie vyro griaučių dvigubame kape

Atidengti kultūriniai sluoksniai rodo, kad pabėgėliai dar 400 ar 500 metų išlaikė kultūrinį identišumą<sup>29</sup>. Salkucos dirbiniai atspindi Senosios Europos tradiciją – poliruoti indai ir vazos su rankenomis, dekoravimas inkrustacija ir dažymu, raudoni bei balti motyvai, tapyti ant tamsiai rudo paviršiaus. Išliko ir simbolių: V ženklų, snapių, ševronų, meandrų, tinklų, šachmatukų, įstrižų linijų juostų, gyvatukių, įvijų, kiaušinių, krūtų. Simboliniai įvaizdžiai įremiti į tapytas juostas. Deja, Vakarų Rumunijoje 25 atkastoje vietoje rasta tik kelių figūrėlių liekanų. Daugiau nebuvo gaminama nei lempų, nei miniatiūrinių aukų indelių, nei antropomorfinių ar zoomorfinių vazų. Senosios Europos religija pradėjo nykti.

IV tūkstantmečio pr. Kr. pirmosios pusės Karanovo kultūrą Rytų Rumunijoje ir Bulgarijoje pakeitė Kurganų I kultūros atmaina – Černavodės I kultūra<sup>30</sup>. Priešingai negu Karanovo, atvirose vietose įtvirtintos Černavodės gyvenvietės buvo išsidėsčiusios aukštosiose upių terasose ir jas sudarė keli maži antžeminiai arba pusiau žeminiai namai. Gyvenvietės užėmė ne didesnę kaip 100×200 m plotą. Elnių ragų ir kauliniai įrankiai tokie pat kaip ir randami stepėse į šiaurę nuo Juodosios jūros. Žmonės augino galvijus, arklius, medžiojo, žvejavo ir primityviai dirbo žemę. Gaminio pilką prastai degtą keramiką su grūstų kriauklelių priemaišomis, artimą Kurganų kultūros dirbiniams Moldovoje ir Ukrainoje, su būdingu durtiniu ir plėštiniu dekoru, virvutės, nagų ir kriauklelių įspaudais. Nebebuvo dažytos keramikos, nors substrato įtaka jaučiama kai kuriuose rudai poliruotuose keramikos be priemaišų pavyzdžiuose. Černavodės I gyvenvietėje rastos tik kelios stilizuotos figūrėlės. Senosios Europos įvaizdžiai dingę. Grūdų nerasta, bet aptikta elnių ragų ir kaulų, kaplių, trinamųjų girnų ir pjautuvo ašmenų. Tarp prijaukintų gyvulių kaulų pilna arklių kaulų. Vyravo kaulo įrankiai, tačiau buvo ir medinių bei pragręžtų elnių ragų ir akmeninių kirvių, titnaginių gremžtukų ir peilių, kelios varinės ylos ir kalteliai.

Karanovo kultūros žlugimas sukėlė nemažą gyventojų kraustymąsi buv. Jugoslavijoje, Vengrijoje,

Čekijoje bei Slovakijoje ir iki pat Dunojaus, Elbės bei Oderio aukštupių. Vinčos kultūros žmonėms apsigyvenus Vakarų Vengrijoje (čia susidarė Balatono kompleksas), Kroatijoje, Bosnijoje ir Slovėnijoje (Lasinjos grupė) suiro kultūrų grupės<sup>31</sup>. Lengjelio kultūros žmonės migravo į vakarus ir šiaurę – į dabartinės Vokietijos ir Lenkijos sritis. Be to, Vinčos kultūros gyvenviečių randama tokiose vietose, kur nuo paleolito laikų negyveno joks žmogus, pavyzdžiui, Rytų Alpe ir vidurinėje Slovėnijos bei Kroatijos Karsto dalyje. Tai, kad šioje kalnuotoje teritorijoje gyvenvietės kūrė aukščiausiose vietose, juosiamose uolų ir upių, rodo didelį dėmesį gynybai. Stačiakampių rąstų ir kieto molio sienos rodo, kad tam tikru mastu buvo išlaikytos Vinčos architektūros tradicijos. Tuo pačiu metu buvo apgyventos ir olos. Iki tol negyventų žemių bei olų užėmimas leidžia manyti, jog Vinčos kultūros žmonės į šiaurės vakarus ir vakarus kėlėsi didelės nelaimės ištkiti.

Neturime Balatono–Lasinjos I komplekso radiokarbonu nustatytos datos. Jo chronologija, pagrįsta ryšiu su vėlyviausiomis Vinčos kultūros gyvenvietėmis buv. Jugoslavijoje, būtų apie 4000 m. pr. Kr. IV tūkstantmečio pr. Kr. pirmojoje pusėje Vinčos kultūros tradicija nutrūko. Šiaurės rytų Vengrijoje, Rytų Slovakijoje ir Vakarų Transilvanijoje atsirado naujas Polgaro (Tisos–Polgaro) kompleksas – vėlyvosios Tisos kultūros atšaka. IV tūkstantmečio pr. Kr. pradžios gyvenviečių likimas rodo, kad tie žmonės nesusimaišė su Kurganų kultūros atėiviais. Tačiau pastebima svarbių socialinių pokyčių, kuriuos galima būtų skirti Kurganų kultūros įtakai. Iš keleto Polgaro kapinynų kapų, kuriuose vyrų laidojimui skirta daugiau dėmesio, sprendžiama, kad išaugo socialinis vyro vaidmuo. Jų griaučiai buvo protoeuropidinio tipo, o daugumos gyventojų – Viduržemio jūros tipo<sup>32</sup>. Bašatanios 75 kapų kapinyne (apimančiame dvi fazes)<sup>33</sup> grupelė vyrų buvo palaidota su buožėmis, bet didžioji kapų dalis atspindi Senosios Europos tradicijas<sup>34</sup>. Rytų Slovakijoje Polgaro kompleksas išliko iki IV tūkstantmečio pr. Kr. vidurio<sup>35</sup>.

Į šiaurę nuo Budapešto ir Vakarų Slovakijoje Lengjelio kultūra

baigėsi apie V tūkstantmečio pr. Kr. pabaigą, ir migracija pasekama Bavarijoje, Vidurio Vokietijoje ir Vakarų Lenkijoje<sup>36</sup>. Gyvenvietės aukštuose upių krantuose, auginami ir aukojami arkliai yra svarbiausi tos fazės elementai. Šių Kurganų kultūros bruožų pastebima Dunojaus vidurupyje Vengrijoje ir Austrijoje<sup>37</sup>. Gyvenviečių ant kalvų atsirado Vakarų Slovakijoje, Moravijoje ir Vidurio Vokietijoje<sup>38</sup>.

Vidurio Europai atėjūnų įtaka pastebima tuoj po pirmosios Kurganų kultūros žmonių bangos. Ši įtaka matoma, pavyzdžiui, ir Balbergo kultūros grupei Vidurio Vokietijoje, Bohemijoje, Moravijoje ir Austrijos pietuose<sup>39</sup>. Nors Balbergo grupės ir vėlyvojo Lengjelio keramikos formos panašios, tačiau laidojimo apeigos atspindi Kurganų kultūros tradicijas<sup>40</sup>. Elbės–Zalės (Saale) regione atkasta apie 20 pilkapių, ir kiekviena buvo centrinis kapas duobėje. Tokių pilkapių (kurganų) atsiradimas Vidurio Vokietijoje ir Bohemijoje negali būti aiškinamas kaip vietinės raidos išdava. Be to, mirusiųjų laidojimas kartu su šunimis ir arkliais bei aukojamais gyvuliais, drauge su vaikais yra svetimas Lengjelio ir Piltuvėlinės keramikos kultūrai, o būdingas Kurganų kultūros žmonių laidojimo tradicijoms.

Išpūdingiausios aukštųjų kalvų gyvenvietės priklauso tolesnei Zalcmiundės (Salzmünde) fazei. Zalcmiundės gyvenvietė įkurta ant kalvos prie Zalės upės netoli Halės. Kitos, pavyzdžiui, Kalenbergas (Kahlenberg) prie Kvenšteto (Quenstedt), Goldbergas ties Miotlichu (Möztlich) ir Oberveršenas (Oberverschen), visos Zalės regione, yra išsidėsčiusios aukščiausiose vietose, natūraliai iš dviejų ar trijų pusių saugomose vandens ir su nepaprastai stačiais šlaitais<sup>41</sup>. Ant Zalcmiundo kalvos atkasti 5 maži stačiakampiai namai iš medinių rąstų (trys vienai sienai paremti) ir pintomis sienomis. Vieno iš jų (3–5×6–7 m dydžio) viduryje įrengtas stačiakampis židynas. Radiokarbonu nustatyta data rodo IV tūkstantmečio pr. Kr. antrąjį ketvirtį ir to tūkstantmečio vidurį<sup>42</sup>.

## 5 Antroji Kurganų kultūros banga (apie 3500 m. pr. Kr.)

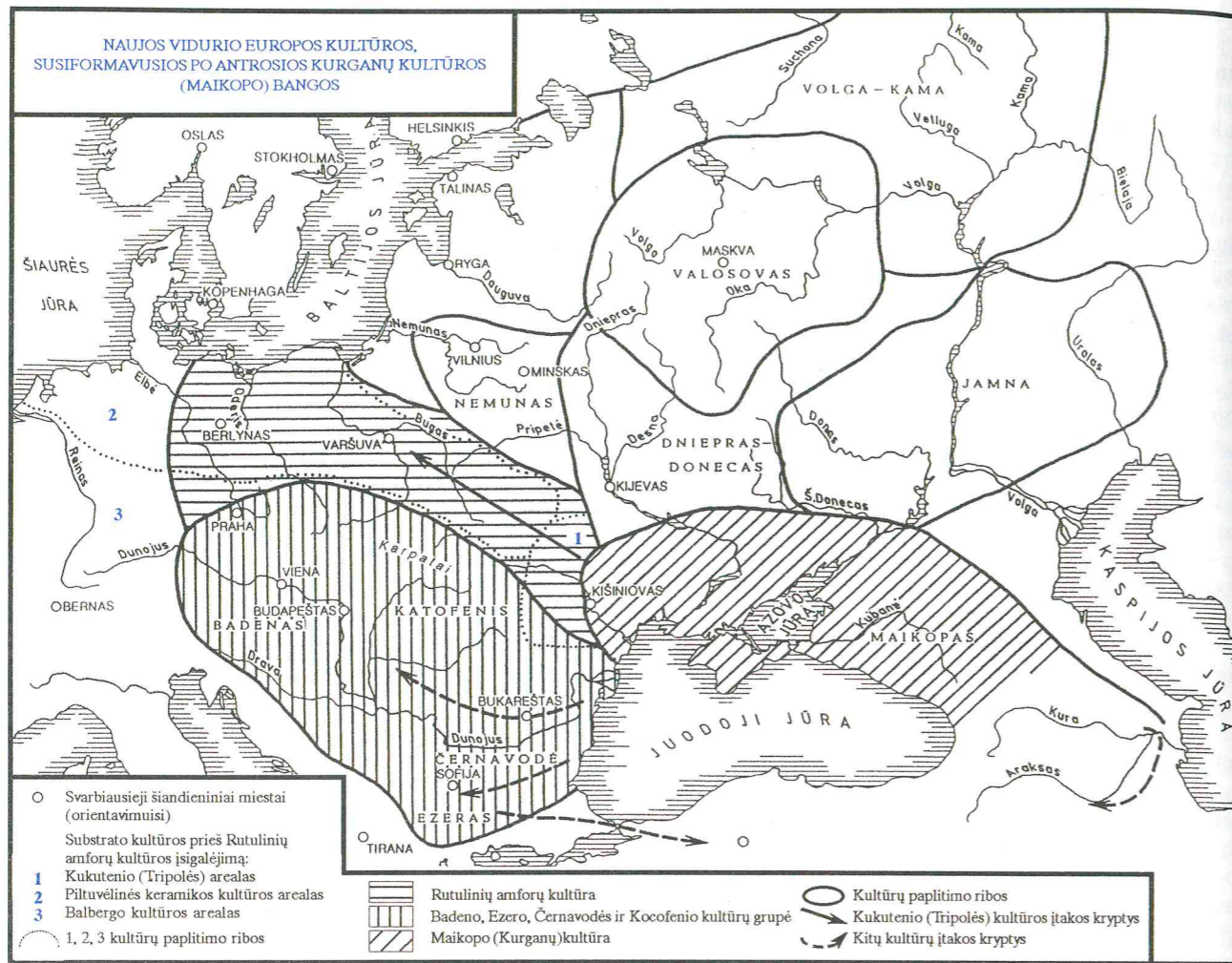
Antroji Kurganų kultūros žmonių banga sąlygojo Senosios Europos irimą, perėjimą į naują kultūrą bei naujų kultūros grupių formavimąsi. IV tūkstantmečio pr. Kr. antrajai pušei būdingas visai kitoks negu Senosios Europos kultūros stilius. Seno ir naujo stiliaus sąveika – ypatingo dėmesio reikalaujantis reiškinys.

Dviejų kultūrų susiliejimas vyko toliau. Vakarų Ukrainoje ir Moldovoje naujos grupės – Usatovas, Gorodskas, Folteštis I – atsirado jau su mišriais Kurganų ir Kukutenio (Tripolės) kultūrų elementais. Dunojaus baseino Badeno kultūra – tai Kurganų kultūros ir substrato mišinys (10 pav.). Bulgarijos ir Makedonijos Ezero kultūra jungia ir Kurganų, ir Karanovo kultūrų tradicijas. Mūsų nuomone, šis perėjimas iš žemdirbystės į mišrų žemdirbystės ir ganomiosios gyvulininkystės ūkį, iš matricinės ir egalitarinės visuomenės į klasinę patriarchalinę – tai sėkmingos indoeuropeizacijos išdava. Stai-gaus Europos visuomenės struktūros pasikeitimo jokia būdu negalėjo sąlygoti tenykštė raida. Tai buvo dviejų visuomenių ir dviejų ideologijų susidūrimas.

Pereinamasis laikotarpis sutampa su metalo apdirbimo technologijos pokyčiais ir ankstyvojo bronzos amžiaus pradžia<sup>43</sup>. Senosios Europos vario gavybą dabar pakeitė nauja vario ir arseno, vario ir alavo bei visų trijų derinių metalurgija. Juodosios jūros šiaurinėje ir vakarinėje pakrantėse atsiradusių įrankių ir ginklų kompleksas (durklai, peiliai, alebardos, kaltai, kirviai) nerodo Senosios Europos kultūros sąsajos. Bronzos dirbinių formos panašios veikiausiai į Kaukaze ir Artimuosiuose Rytuose randamųjų formas. Metalurgijos techniką, taip pat įrankių ir ginklų formas Kurganų kultūros žmonės turbūt pasisavino, kai apie IV tūkstantmečio pr. Kr. vidurį ar anksčiau apsigyveno Kuros ir Arakso slėniuose Užkaukazėje.

Naują kultūros grupių formavimąsi sąlygojo pakartotiniai įsiveržimai iš Rytų. Šį kartą ne iš Volgos baseino, bet nuo Juodosios jūros šiaurinio krašto.



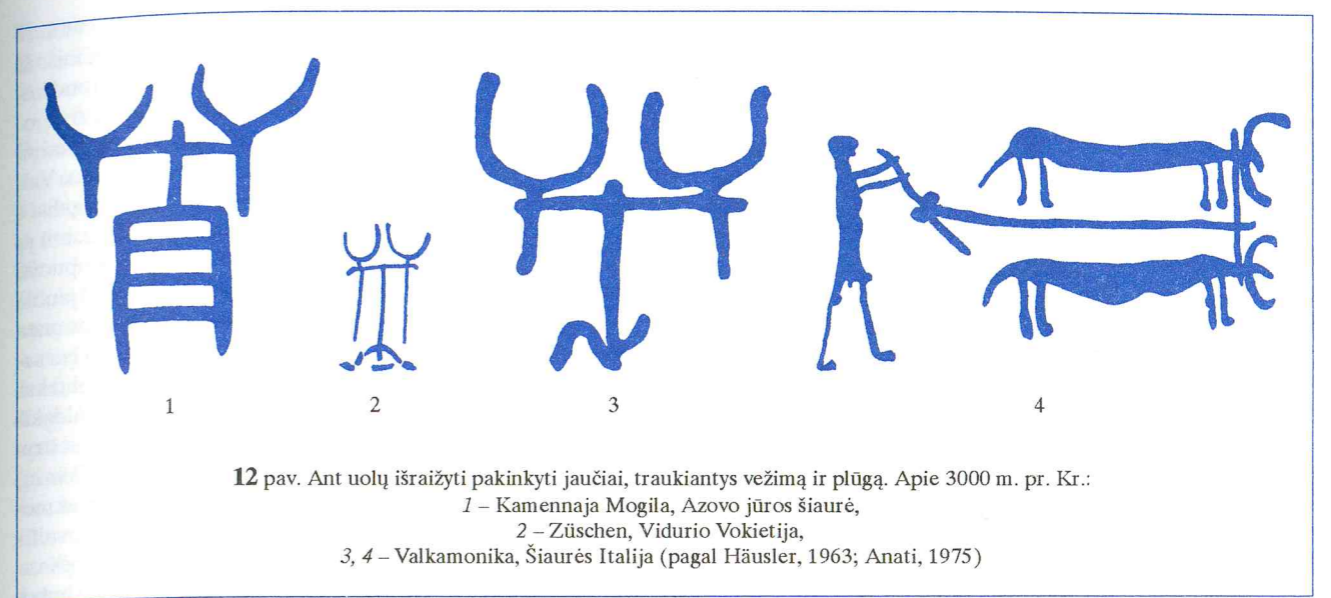
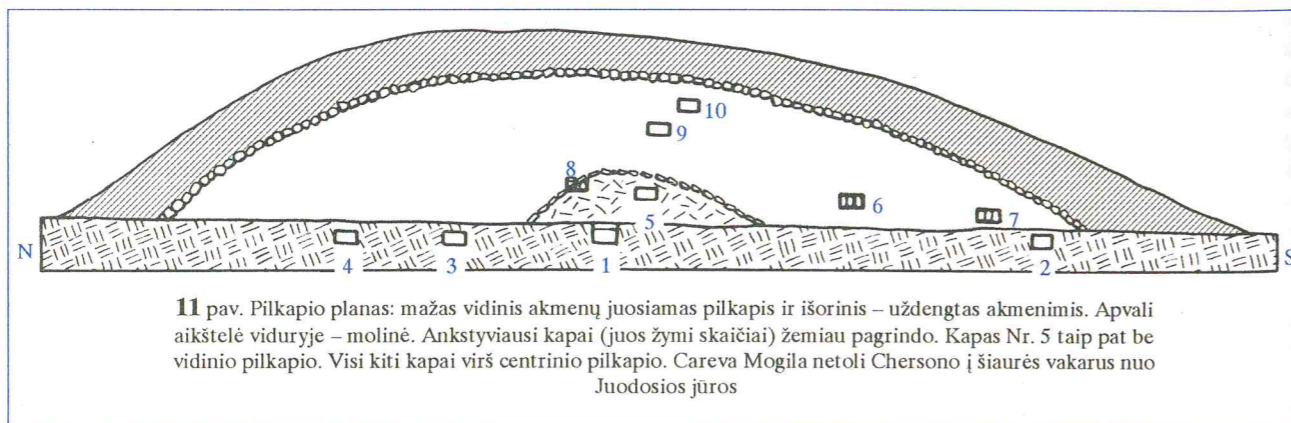


**Ištakas: Juodosios jūros šiaurinės pakrantės Maikopo kultūra.** Juodosios jūros šiaurinės pakrantės kultūrai būdinga tvirtovės ant kalvų ir šimtai pilkapių su akmeniniais ir mediniais pomirtiniais nameliais. Valdovų kapai monumentalūs stiliaus: juosiami ortostatų arba akmenų vainiko. Pilkapio viduje buvo medžių ar akmenimis grįsta duobė, išklota akmeninėmis

plokštėmis, ir su akmeniniu kupolu (11 pav.). Kieto metalo durklai bei vežimai – aukštuomenės vyrų atributai. Architektūros naujovė yra dideli apsidiniai namai, statyti tik ant kalvų sričių valdovams.

Labai įtvirtintos tvirtovės, tokios kaip Michailovka prie Chersono, Dniepro žemupio baseine, ir pilkapiai su ypač gerai įrengtais akmenis plokš-

čių kapais rodo buvus hierarchinę visuomenę, susidedančią iš sutelktų genčių junginių, kuriuos valdė išskirtinės šeimos. Panašios įtvirtintos gyvenvietės, laidojimo apeigos, keramika, akmenis ir metalo dirbiniai, rasti Juodosios jūros šiaurės rytuose ir šiaurės vakaruose, leidžia teigti, kad šis regionas vientisas tapo ne tik dėl prekybos ryšių, bet ir dėl politinės jėgos,



gal net centralizacijos. Juodosios jūros šiaurės regionas skyrėsi nuo Kurganų kultūros Volgos atmainos. Kurganų kultūros elementai į šiaurės vakarus nuo Juodosios jūros (Vakarų Ukrainoje, Volynėje) turi ryšį su Juodosios jūros šiaurine dalimi, o ne su Volgos stepėmis.

Reikšmingiausias ir turtingiausias Juodosios jūros šiaurinės pakrantės kultūros pavyzdys yra XIX a. Maikope, Kubanės baseine, rastas valdovo kapas. Nors jis datuojamas vėlyvuju laikotarpiu, ši vietovė tapo visos šios Juodosios jūros pakrantės kultūros eponimu. Maikopo kultūros Dniepro žemupyje pradinę stadiją geriausiai atspindi Michailovkos tvirtovės apatinis sluoksnis. Ji buvo apjuosta keliomis kalkakmenio luitų sienomis; be abejo, tai strateginis centras<sup>44</sup>. Michailovkos I radiniai yra labai panašūs į Krymo bei Šiaurės Kaukazo ir Usatovo kurganų prie Odesos dirbinius. Šios fazės chronologija – IV tūkstantmečio pr. Kr. antroji pusė – yra pagrįsta Michailovkos radiokarbono datomis (XV lentelė).

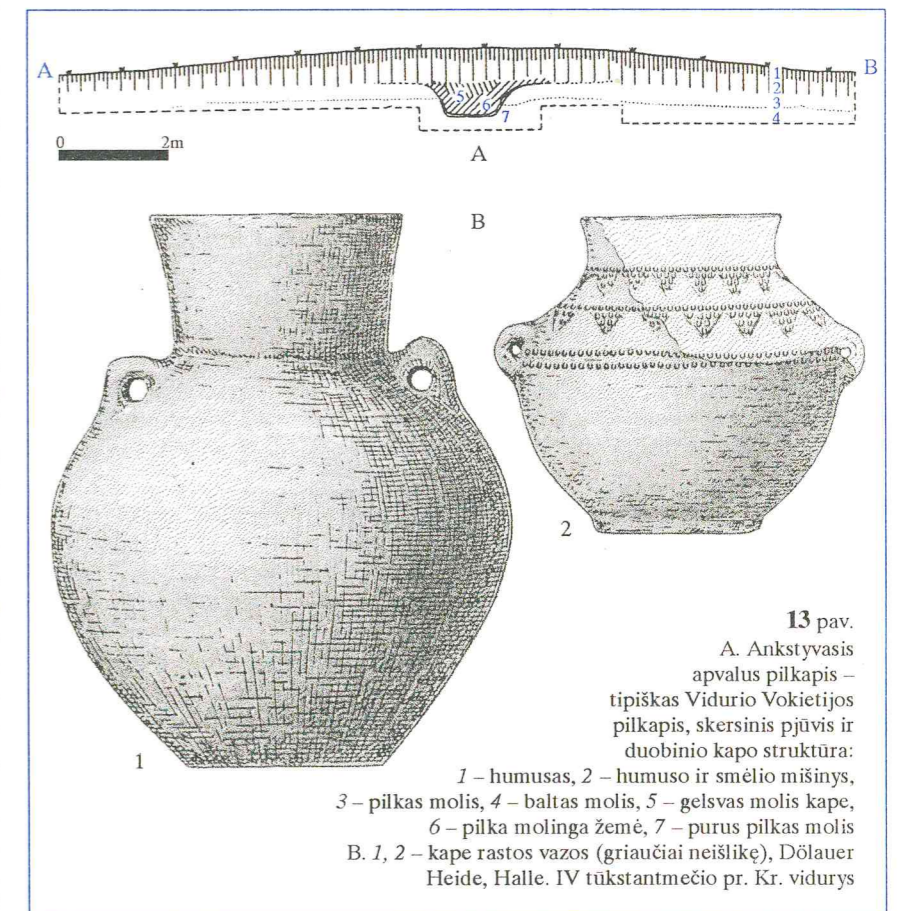
Michailovkos I gyvenvietėje buvo 2 namai žabais pintomis sienomis, apglaištytomis moliais, su apsidiniais galais: vienas 5×16,5 m, kitas – 5,7×12 m pusiau žeminės tipo. Kiekvieno viduryje įrengtas apskritas akmenų ir molio židynys. Šiaurinėje apsidėje rasta titnaginių strėlių antgalių, gremžtukų, kaulinių ylių ir keramikos.

Kamennaja Mogila prie Melitopolio, į šiaurę nuo Azovo jūros, uolų piešiniai vaizduoja žmonių ir arklų siluetus bei pakinkytus jaučius<sup>45</sup>

(12 pav.). Jaučių su dideliais ragais, traukiančių plūgą, atvaizdų yra ir Ciušeno (Züschen), Rytų Vokietijoje, kaip<sup>46</sup> bei Valkamonikos (Val Camonica), Šiaurės Italijoje, uolose<sup>47</sup>. Šie piešiniai rodo, jog tuo metu jau gyvavo ariamoji žemdirbystė, pakinkytais jaučiais vežė ir arė. Po 3500 m. pr. Kr. jaučių porų atvaizdų kartu su kitais

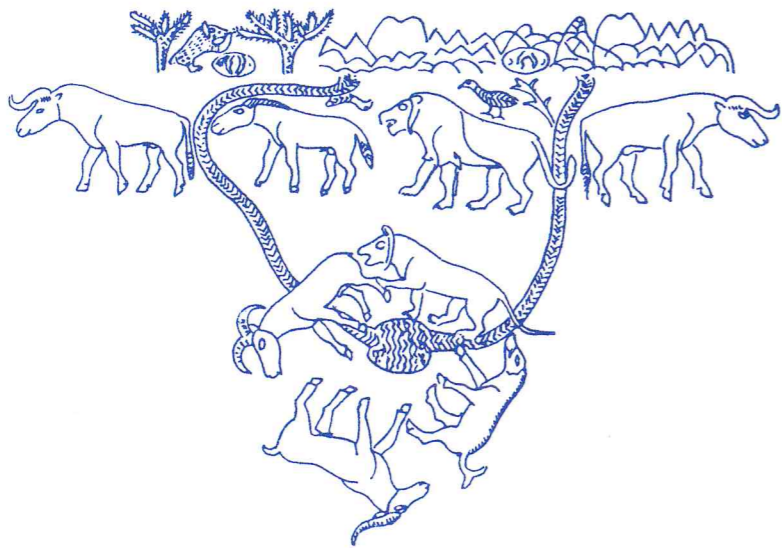
Kurganų kultūros elementais pasirodo Badeno ir Vidurio Europos Rutulinų amforų kultūrų vyrų kapuose.

Tipiškas Michailovkos I gyvenvietės keramikos pavyzdys yra rutulinės amforos apvaliu arba plokščiu dugnu ir cilindrinio kaklu, dekoruotu virvelių įspaudais (13 pav.). Taip pat pasitaiko pusiau apvalių dubenų.





14 pav. Simbolinė scena ant sidabrinės Maikopo vazos (pagal Farmakovski, 1914)



Puodų viršutinėje dalyje išpaustos duobutės ir karoliukai, o aplink kaklelį – horizontalūs virvelės išpaudai. Paprasti puodai buvo nedailūs, smulkioji keramika ruda arba juosva, degta ir poliuruota. Į molį dėjo grūstų kriauklelių arba kalkakmenio ir smėlio. Šios keramikos randama Juodosios jūros regiono kurganuose, kurių daugiausia aptikta į pietus nuo Kubanės upės Vakarų Kaukaze<sup>48</sup>. Ten priskaičiuojama iki 1500 į namus panašių megalitinių statinių. Tokių gana vienodų kapų aptinkama Kryme<sup>49</sup> ir Dono, Dniepro žemumyose bei Ingulo ir Inguleco slėniuose<sup>50</sup>. Akmenų sampilus juosia ortostatai ir akmenų vainikas. Sienos kartais išgraviruotos vyrų ir gyvulių figūromis arba išdažytos raudona ochra zigzagais, kryžiais, saulutėmis bei trikampių motyvais<sup>51</sup>.

Valdovų kapai ir turtai, rasti Kubanės baseine Kaukazo šiaurės vakaruose, rodo pasakišką III tūkstantmečio pr. Kr. pradžios genčių vadų turtinumą ir ryšius su Mesopotamija. Daugiausia kapų Maikope ir Carskaja (dabar Novosvobodnaja) XIX a. pabaigoje kasinėjo N. Veselovskis; apie juos žinome iš Rostovcevo 1920 m., Talgren'o 1934 m., Hančaro 1937 m., Childe'o 1936 m., A. A. Jeseno 1950 m. ir pačios knygos autorės 1956 m. publikacijų<sup>52</sup>. Šie garsieji kurganai ir jų turtai daug ką pasako apie to meto visuomenės struktūrą, giminystės ryšius, religiją ir meną. Maikopas yra smulkiai aprašytas kaip pats informatyviausias valdovo šeimos padėties visuomenėje ir fantastinių lobių pavyzdys. Maikopo valdovas buvo palaidotas pietiniame, pagrindiniame, iš trijų medinių kambarių.

Kituose dviejuose gulėjo vyro ir moters griaučiai su kuklesnėmis įkapėmis. Iš supuvusio medžio liekanų sprendžiama, kad kapas buvo uždengtas dviejomis medinėmis plokštėmis. Ši medinių statinių juosė didelis akmenų ratas. Valdovo griaučiai gulėjo suriesti, galva į pietus ir apiberti raudona ochra, ant jų – auksiniai ornamentai, turėję puošti drabužius. Čia buvo 68 liūtų, 19 jaučių figūrėlių ir 38 žiedai. Prie galvos rasta auksinių ir sidabrinų karoliukų bei sagelių, taip pat turkio bei karneolio karoliukų. Šalia griaučių gulėjo baldakimo dalys: 6 auksiniai ir sidabriniai stripai. Palei rytinę sieną stovėjo 17 vazų, taip pat auksinių, sidabrinų ir akmeninių flakonų bei ąsočių, 8 apvalūs puodai buvo moliniai. 2 sidabrinės vazos apvaliu dugnu išgraviruotos simbolinėmis scenomis, vaizduojančiomis jaučius, avis, šerną, arkli, panterą, paukščius, medį, kalnus ir upę (14 pav.). Pietrytiniame kapo kampe rasta metalinių ir akmeninių ginklų, įrankių: žalvarinis kirvis, žalvarinis durklas, peilių, kaltukų, pjautuvo pavidalo galastuvas ir titnaginių strėlių antgalių. Šiek tiek būdingas Maikopo įkapėms lobis rastas Staromyšastovskajos vietovėje į šiaurę nuo Kubanės upės<sup>53</sup>. Maikopo stiliaus puode aptikta tokių papuošalų: auksinė diadema iš rozečių, 2500 auksinių ir sidabrinų karoliukų, apie 30 kabučių su auksiniais žiedais, mažas sidabrinis puodas su dangčiu, auksinė liūto galvutė ir sidabrinė pragręžta gyvulio, galbūt ožkos, figūrėlė. Maikopą atitinkančią kultūros stadiją reprezentuoja Alača Chiujuoko (Alača Hüyük) ir Trojos II valdovų kapai<sup>54</sup>. Čia rasta gyvulių figūrėlių, nepaprastai turtingų aukso, sidabro, vario įkapių ir brangakmenių. Simbolinės scenos, vaizdai ant sidabrinų vazų bei ornamentai – panašūs.

Ypatingo dėmesio vertos gyvulių figūrėlės bei ant sidabrinų vazų išgraviruoti simboliniai vaizdai. Jie rodo aukštą meninį lygį. Čia, kaip ir skitų mene, pietų medžiomieji žvėrys pavaizduoti kartu su vietos žvėrimis bei gyvuliais: šernu, meška ir jaučiu. Vietos autorius, be abejo, labai veikė pietų menininkai. Farmakovskis (1914 m.) ir Rostovcevas (1920 ir 1922 m.), paskelbę kruopštų šio meno tyrinėjimą, pabrėžė glaudų III tūkstantmečio pr. Kr. Elamo, Šumerio ir Egipto religinio meno prototipų ir stiliaus ryšį<sup>55</sup>.

To paties stiliaus ir tapačių religinių simbolių pastebima archajiškuose Elamo antspauduose ir ikidinastinio Egipto peilių rankenėlėse bei puoduose. Gyvulių, judančių viena kryptimi aplink rozetę, ir liūto pavaizdavimas ant Maikopo vazos yra analogiškas Egipto dramblio kaulo dirbinių raižiniams. Šie ir kiti pavyzdžiai rodo, kad simbolika ir meno elementai į Šiaurės Kaukazą atėjo iš pietų. Galvijai ir medžiomieji žvėrys, gyvenantys prie vandens, rozetės arba medžiai – visi jie būdingi Artimųjų Rytų religijos komponentai. Be Artimųjų Rytų simbolikos, čia matome ne tik tokius vietos gyvulius, kaip šerną, mešką, bet ir individualias simbolių grupes. Populiariausi jaučių simboliai, matyt, buvo dangaus dievybės palydovai. Jais puošė lazdas ir baldakimų dalis. Puošybai vartojo auksą ir sidabrą, kurių spalvos pagal religinę sampratą siejamos su dangumi ir dangaus reiškiniais. Koncentriniai apskritimai Maikopo vazų apačioje, apskritimėliai su tašku viduryje, piešiami ant gyvulių kūnų, koncentriniai apskritimai ant jaučių figūrėlių kaktų, auksinės rozetės ir žiedai, kurių gausiai randama Maikopo ir Staromyšastovskajos kasinėjimuose, gali būti siejami su dangaus ir saulės kultu.

Maikopo ir Šiaurės Kaukazo (Carskaja–Novosvobodnaja<sup>56</sup> ir Kostromskaja<sup>57</sup>) bei Kaspijos regiono pietų<sup>58</sup> kapinynai rodo buvus žygių į pietus nuo Kaukazo kalnų. Vargu ar tokia daugybė brangenybių taikiai būtų patekusi į vadų rankas.

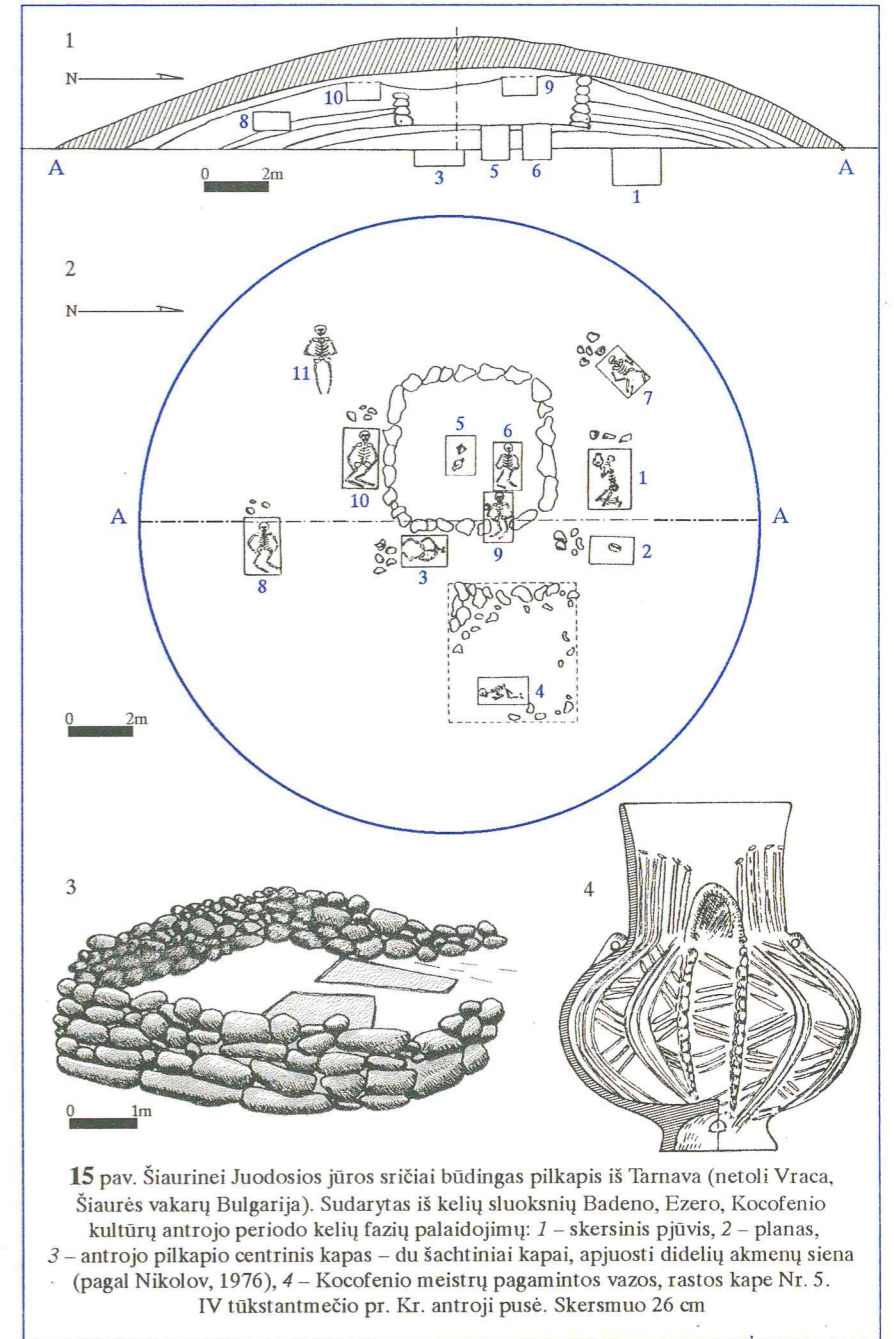
Judrios Kurganų kultūros gentys iš šiaurinio Juodosios jūros pakraščio patraukė į vakarus ne vėliau kaip IV tūkstantmečio pr. Kr. viduryje. Kukutenio kultūra, kuri stebuklingai išliko po pirmojo įsiveržimo, dabar sunyko, transformavosi ir susiliejo su Kurganų kultūros elementais. Tų vietovių valdančiąją aukštuomenę galima atpažinti iš pilkapiuose įrengtų valdovų kapų, apjuostų akmenų vainikais. Po 3500 m. pr. Kr. visa Vidurio Europos kultūra neatpažįstamai pakito. Prasidėjo perėjimas iš matristinės į patriarchalinę erą.

**Kurganų kultūros ir Kukutenio tradicijų susiliejimas: Usatovo, Gorodsko ir Folteščio kultūros grupės Juodosios jūros šiaurės vakaruose.** Usatovas, esantis stepių rajone prie Odesos, Gorodskas Šiaurės vakarų Ukrainoje ir Folteštis I rumuniškoje

Moldovos dalyje – tai naujos kultūros grupės, reprezentuojančios susiliejuusias Kurganų ir Kukutenio kultūrų tradicijas.

Pilkapiai yra išsidėstę aukščiausiose vietose palei upes. Usatovo prie Odesos<sup>59</sup> ir Tudorovo Moldovoje<sup>60</sup> pilkapiai būdingi valdančiųjų luomui. Usatovo pilkapiai turi kupolo pavidalo akmenų piramidę virš centrinio kapo, stelų su graviūromis ir reljefais, vidinių ir išorinių akmenų vainikų, tokių, kokių randama į šiaurę nuo Juodosios jūros (15 pav.). Turtingiausi yra vadų ir jų žmonių kapai, o kitų suau-

gusiųjų ir vaikų kontrastingai vargani. Aukojamas žmonių kaukoles sukraudavo akmenų plokštėmis uždengiamose duobėse. Usatovo pilkapyje (Nr. 2) aptikta kalkakmenyje išraižyta jaučio galva buvo apiberta raudona ochra ir baltais milteliais. Aplinkui išdėliota 4 apvalūs puodai, virveliniais išpaudais puošti puodeliai ir 2 figūrėlių poros. Šiek tiek žemiau rasti 5 žmogaus dantys (gal čia buvo aukojamas žmogus?). Prie Usatovo gyvenvietės ir pilkapio yra Kukutenio kultūros kapinynas – eilė paprastų duobinių kapų.



15 pav. Šiaurinei Juodosios jūros sričiai būdingas pilkapis iš Tarnava (netoli Vraca, Šiaurės vakarų Bulgarija). Sudarytas iš kelių sluoksnių Badeno, Ezero, Kocofenio kultūrų antrojo periodo kelių fazių palaidojimų: 1 – skersinis pjūvis, 2 – planas, 3 – antrojo pilkapio centrinis kapas – du šachtiniai kapai, apjuosti didelių akmenų siena (pagal Nikolov, 1976), 4 – Kocofenio meistrų pagamintos vazos, rastos kape Nr. 5. IV tūkstantmečio pr. Kr. antroji pusė. Skersmuo 26 cm



Skirtingus Kukutenio ir Kurganų kultūrų gyventojų papročius atspindi ir gyvenvietės. Kukutenio kultūros žmonių namai buvo plačiose upių terasoje. Kurganų kultūros ateiviai savo pusiau žemines įsirengė kalno šlaituose, ant stačių kalvų, palei upes. Gorodsko namai ant Teterovo upės kranto Vakarų Ukrainoje buvo maži, maždaug 5 m ilgio, su apskritu židiniu viduryje<sup>61</sup>. Jiems artimų analogijų rasta Dniepro žemupyje. Kitokie negu Kukutenio kultūros ir namų apyvokos daiktai. Čia daug titnaginių įrankių, gremžtukų, gražtelių, pjaustymo įrankių, kaltų, ietigalių, strėlių antgalių, ylių, akmeninių ir elnių ragų šlifuoiklių, trinamųjų akmenų ir verpstukų, dekoruotų saulės, medžio ir arklių atvaizdais. Gausu tiek laukinių, tiek prijaukintų gyvulių (arklių, galvijų, kiaulių, avių) kaulų. Medžiojamųjų žvėrių grupę sudarė briedžiai, taurieji elniai, šernai, rudosios meškos, stumbrai, bebrai, ūdros. Erškėtų kaulai, akmeniniai tinklų pasvarai, kauliniai kabliukai žuvims rodo, jog upėse žmonės žvejojė. Molinių indų šukės židiniuose priklauso nedaliai virvelinei keramikai su duobutėmis ir dūriais.

Radiokarbonu pagal medžio anglies ir gyvulių kaulų, rastų Usatovo ir Majakio gyvenvietėse, analizę gautų datų sąrašas pridedamas XXVI lentelėje. Kalibruotos jos apimtų laikotarpį nuo 3400 iki 2900 m. pr. Kr.

**Badeno, Vučedolio ir Ezero kultūra Vidurio Europos rytuose (tarp Lenkijos ir Turkijos).** Antroji Kurganų kultūros banga ėjo į pietus nuo Juodosios jūros šiaurinio krašto per Dobrudžą Dunojaus žemupio link. Dobrudžoje, atrodo, susidūrė su Černavodės gyventojų pasipriešinimu. Tai matyti iš įtvirtinimų. Antrosios Černavodės piliakalnio fazės radiokarbonu nustatyta data tokia pat kaip ir Usatovo, apytikriai 3400–3200 m. pr. Kr.<sup>62</sup> Piliakalnių ir kurganų virtinė palei Dunojų buv. Šiaurės ir Vakarų Jugoslavijoje, Maricos lygumoje Bulgarijoje ir Egėjo jūros šiauriniame regione reiškia naujos valdančiosios klasės centrus. Įdomios ir svarbios neseniai tyrinėtoms vietoms yra Ezere (Vidurio Bulgarija)<sup>63</sup> ir Sitagrojyje (graikų Makedonijos lygumoje)<sup>64</sup>. Radiokarbono datos nurodytos XXVIII ir XXIX lentelėse. Čia tvirtovės įrengtos virš Karanovo kultūros gyvenviečių.

Toks pat kaip Dunojaus baseine kultūros pasikeitimas pastebimas vakaruose iki Bohemijos ir Bavarijos, Italijos ir Šveicarijos Alpių slėnių ir Po upės baseino (Remedelio grupė), kur tvirtovės (tokios kaip Kolumarė į šiaurę nuo Veronos)<sup>65</sup> išsidėsčiusios stačiuose kalnuose. Visuomenės struktūra keitėsi kartu su indoeuropiečių religijos atsiradimu. Naudos religijos eros pradžių atspindi Alpių slėnyje rastos stelos su svetimais tenykštėms Kortajo (Cortailod) ir Lagozos (Lagozza) kultūroms simboliais.

Dunojaus žemupio, Maricos ir Makedonijos lygumose tyrinėtoms gyvenvietėms (Ezeras, Sitagrojis IV, Karanovas VII, Nova Zagora, Veselinovas ir Bikovas) rodo, jog Senosios Europos kultūra nutrūko. Valdančioji klasė įsikurti pasirinko stačius upių krantus ir beveik nepasiekiamus kyšulius. Nauji šeiminingai išstūmė senos socialinės kultūros liekanas. Tvirtovės tapo valdžios ir kultūrinio gyvenimo centrais. Aplink kūrėsi gyvulių augintojai ir žemdirbiai. Kaimai buvo maži su pusiau žeminėmis. Akivaizdus Senosios Europos ir Kurganų kultūrų ekonominių sistemų susijungimas: kai kuriuose rajonuose, pavyzdžiui, Vidurio Bulgarijoje, matyt, likę vietos gyventojai augino kviečius, miežius, vikius ir žirnius, kitur vyravo sezoninės gyvulių augintojų stovyklos. Buvus valdančiąją klasę rodo ne tik milžiniškos akmenų sienos aplink tvirtoves, bet ir ypatingos kapų konstrukcijos, juosiamos akmeninių plokščių, kaip jau minėtas Tarnavos pilkapis Šiaurės vakarų Bulgarijoje (15 pav.).

Vidurio Europos rytuose paplito naujoji metalurgija. Daugiausia buvo gaminama durklų, kirvių su skyte kotui ir plokščių arseninės bronzos kirvių. Piliakalniuose randama metalo dirbtuvių pėdsakų: dviejų dalių molinių liejimo formų<sup>66</sup>. Tačiau Senosios Europos tradicijos tąsą atspindi keramikos dirbiniai: išlikę senieji meistrai, matyt, gamino antropomorfines, zoomorfines ir ornitomorfines nuostabaus darbo vazas. Šių gražių dirbinių paprastai randama piliakalniuose arba didelių pilkapių turtinguose kapuose. Kitur Senosios Europos simbolika beveik išnyko ir užleido vietą visur paplitusiems saulės simboliams.

IV tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje išliko tik pavienių Senosios Europos

kultūros tradicijos salų. Tai Kocofenio kompleksas Dunojaus slėnyje Oltenijoje bei kai kurios vietos Vakarų Muntenijoje, Pietų Banate ir Transilvanijoje<sup>67</sup>. Kocofeniečiai buvo sėslūs žemdirbiai, gyvenę patvariuose namuose, vartoję varinius įrankius ir pagal Karanovo (Gumelnicos) tradiciją tebegaminę raudonai ir baltai dažytą keramiką. Paukščio pavidalo vazų gausumas patvirtina Deivės Paukštės kulto tradicijos tąsą.

**Badeno ir Vučedolio kultūra Karpatų baseine.** Geriausiai ištirtame Dunojaus vidurupio baseine, ypač Vengrijoje ir Vakarų Slovakijoje, daug gyvenviečių leidžia pasekti kultūros raidą šiuo kritišku Europos istorijos periodu.

Badeno kultūra, susidariusi iš vietinių Lengjelio ir Vinčos bei Kurganų kultūros elementų, paplito Dunojaus vidurupio baseine iki Bohemijos ir Pietų Lenkijos šiaurėje. Pietuose ji gyvavo Moravos ir Vardaro slėniuose, Bosnijoje ir net Albanijoje<sup>68</sup>. Radiokarbonu nustatytos datos svyruoja nuo 3400 iki 3000 m. pr. Kr. (XXX lentelė).

Kultūra pavadinta pagal prieš 60 metų tyrinėtą Badeno–Kionigshiolės (Baden–Königshöhle) gyvenvietę prie Vienos<sup>69</sup>. Kultūra skirstoma į tris fazes: ankstyvąją (Bolerazo), vidurinę (klasiškinę Badeno) ir vėlyvąją (Bošačos). Beveik tūkstantis Badeno gyvenviečių (skaičiuojant ir nekasinetas) rodo padaugėjus gyventojų nuo to laiko, kai sunyko Vinčos ir Lengjelio kultūros<sup>70</sup>.

Vučedolio ir Sarvašo, buv. Jugoslavijos šiaurės vakaruose (16 pav.)<sup>71</sup>, Nitrianski Hradoko prie Nitros, Levočos (Vakarų Slovakijoje)<sup>72</sup> piliakalniai ir keletas netoli Vienos ir Melko (Austrijoje) bei Pietų Lenkijoje turbūt priklausė sričių valdovams. Jie panašūs į Michailovkos Dniepro žemupyje ir Liventsovkos Rostove prie Dono Ukrainoje piliakalnius.

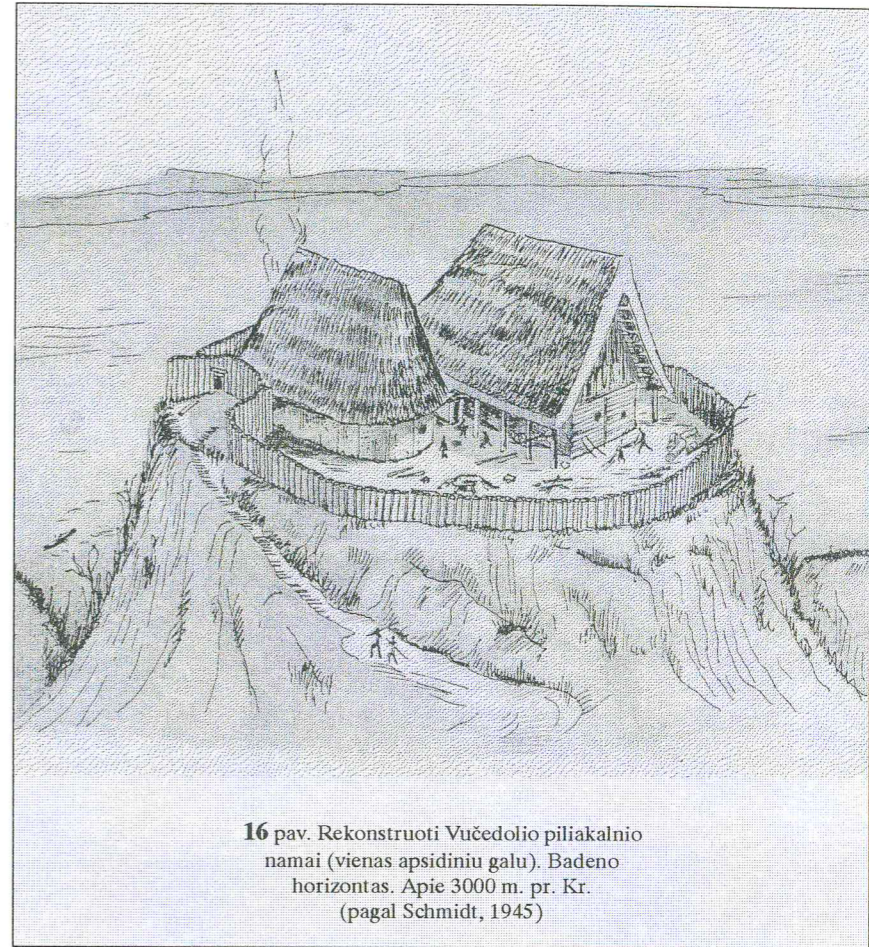
Ant Vučedolio piliakalnio stovėjo 2 apsidiniai vidurinės Badeno kultūros fazės namai. Vienas galėjo būti valdovo būstas, kitas – virtuvė ir sandėlis. Namai statyti iš stulpų ir molio. Grindys molinės, kambariai perskirti sienomis, kiekviename – po stačiakampį židinį. Apsidinių namų taip pat randama Bulgarijoje (Karanovas VII ir Nova Zagora), Makedonijoje (Sitagrojis V, 17 pav.), Vidurio ir Pietų Graikijoje

(Lerna IV, Tėbai, Asinė) ir Turkijoje (Troja I b ir Karatašas Lykijoje). Baden–Ezero apsidinių namų rasta tik piliakalniuose. Palestinoje (Megido, Meseras, Jerichas VII–VI, Beth Shanas XVI, Rosh Hannigra II, Khirbet Kera I, Tell Yarmuth B, Byblos III) jų 3400–3300 m. pr. Kr. atsirado kartu su kitais svetimomis kultūros elementais (pilkąja keramika, žalvariniais įrankiais)<sup>73</sup> ir greičiausiai jie sietini su ant-  
raja banga, kuri nesustojė Dardaneluose, bet apėmė ir rytinę Viduržemio jūros dalį.

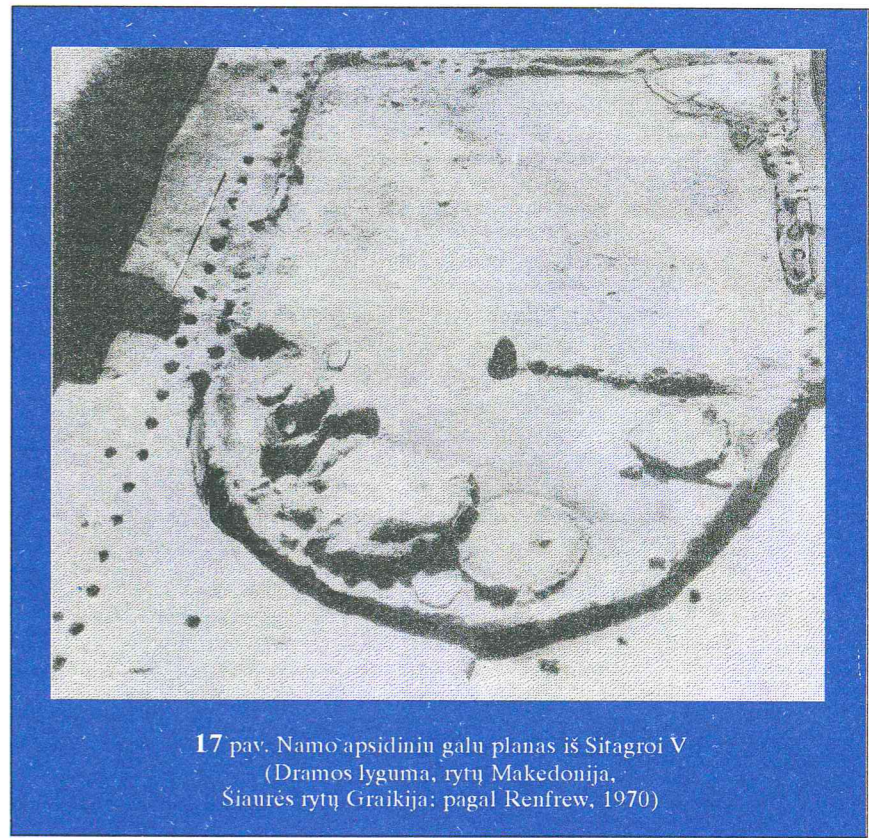
Būdingas Badeno kultūros kaimas išsidėstęs upės terasoje arba kyšulyje. Namai buvo maži (didžiausias 3,5×4,5 m), stačiakampiai, pusiau žeminiai, nuožulnūs stogai paremti rąstais, apvalūs arba stačiakampiai židiniai glaistyti moliu. Antžeminių būstų pasitaiko daugiausia Vakarų Slovakijoje ir Vengrijoje. Badeno kultūros gyvenviečių buvo ir nuolatinė, ir sezoninė. Nuolatinės dažniausiai išsidėsčiusios kalnuotose vietovėse ir šios kultūros šiaurės vakarų dalyje, o mažų, trumpą laiką naudojamų gyvenviečių randama Rytų Vengrijos stepėse ir Serbijos žemumose.

Badeno kultūros teritorijoje ūkis nebuvo vienodas. Šiaurės vakaruose vyravo žemdirbystė<sup>74</sup>, o kitose vietose, ypač Rytų Vengrijoje ir Serbijoje – gyvulių auginimas. Botanikai pagal augalų liekanas nustatė buvus kviečių, miežių, sorų, avių, rugių ir ankštinių augalų<sup>75</sup>. Lazdynų riešutai, vyšnių kauliukai ir suanglėję ar sudžiūvę obuoliai rodo, jog juos gyventojai rinko ir vartojo maistui. Daugiausia rasta stambiųjų galvijų kaulų; greta avių, kiaulių ir arklių kaulų jie sudarė naminių gyvulių kaulų pagrindą. 500–600 m<sup>2</sup> plotuose identifiukuota stambiųjų galvijų gardų. Jie apjuosti grioviais ir tvoromis iš įvairaus dydžio stulpų, o tarpai išpinti šakomis<sup>76</sup>. Daugiau avių ir stirnų kaulų rasta didesnių ir turtingesnių namų liekanose (plg. Šalgotarjanas–Pecsko, Vengrija)<sup>77</sup>. Maisto atsargas žmonės gerokai pasipildė žvejodami ir medžiodami. Tai matyti iš kabliukų žuvims, žuvų kaulų sąrašų bei meškų, šernų, stumbrų, stirnų, vilkų, lapių ir kiškių kaulų.

Badeno kultūra turėjo savo metalurgų. Sarvaše, Serbijos šiaurės vakaruose, aptikta akmeninių formų durklams ir plokštiesiems kirviams lieti<sup>78</sup>.

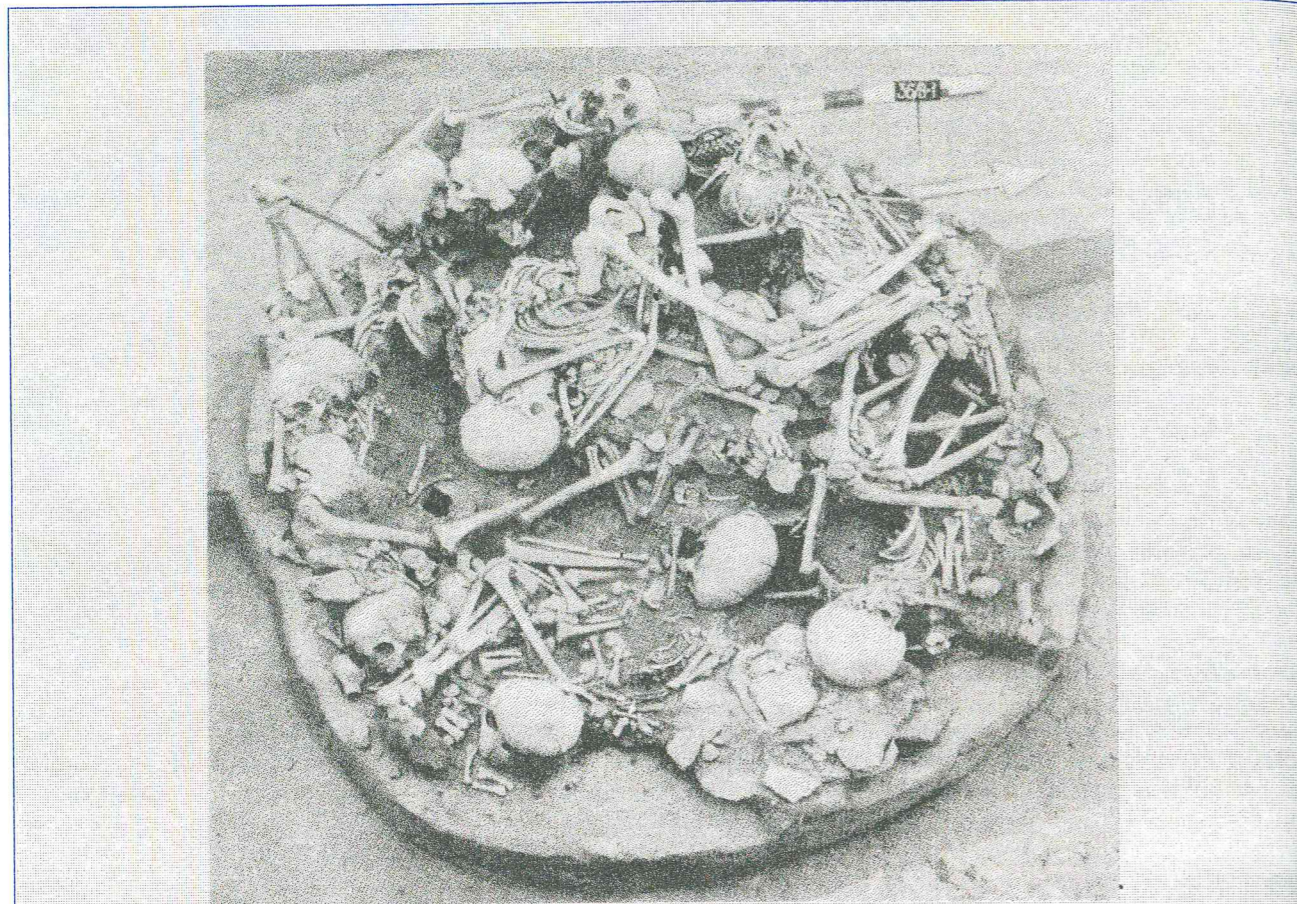


16 pav. Rekonstruoti Vučedolio piliakalnio namai (vienas apsidiniu galu). Badeno horizontas. Apie 3000 m. pr. Kr. (pagal Schmidt, 1945)

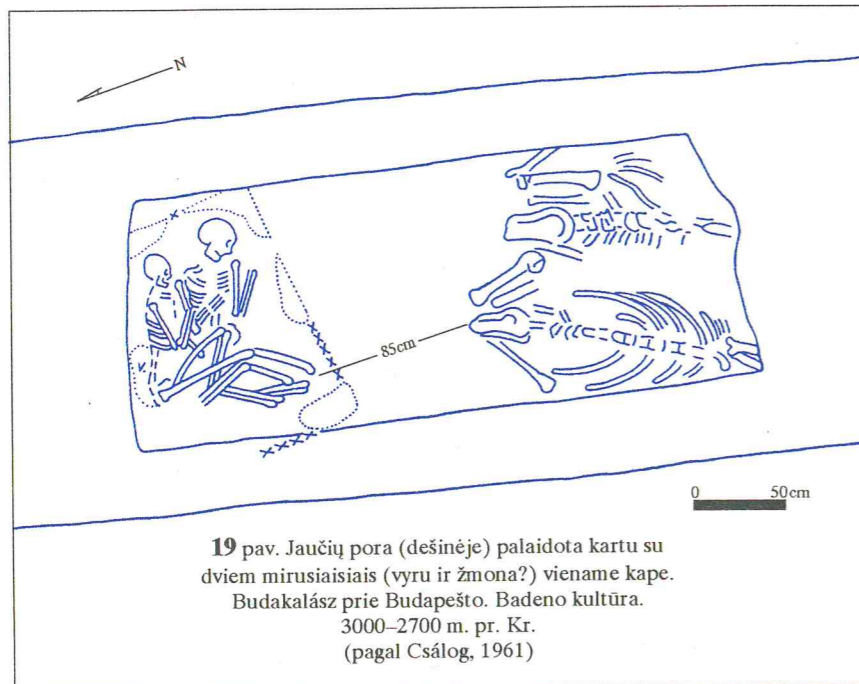


17 pav. Namų apsidinių galų planas iš Sitagroi V (Dramos lyguma, rytų Makedonija, Šiaurės rytų Graikija; pagal Renfrew, 1970)





**18 pav.** Grupinis Badeno kultūros kapas. Duobėje rasti 17-os žmonių (4 suaugusiųjų ir 13 vaikų) griaučiai. Vyriausias vyras (apie 25 m.) paguldytas centre, moteris su vaikais – pakraštyje. Prie vyro griaučių buvo padėti tik arklio dantys. Brenocice, Kelcų rajonas, Pietų Lenkija. Radiokarbonu nustatyta data – 3110–2960/2870 m. pr. Kr. (pagal Kruk, Milišauskas, 1982: *Germania* 60)

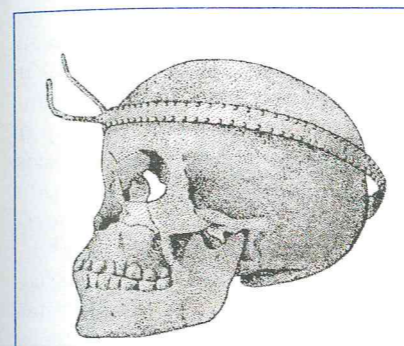


**19 pav.** Jaučių pora (dešinėje) palaidota kartu su dviem mirusiais (vyras ir žmona?) viename kape. Budakalász prie Budapešto. Badeno kultūra. 3000–2700 m. pr. Kr. (pagal Csálog, 1961)

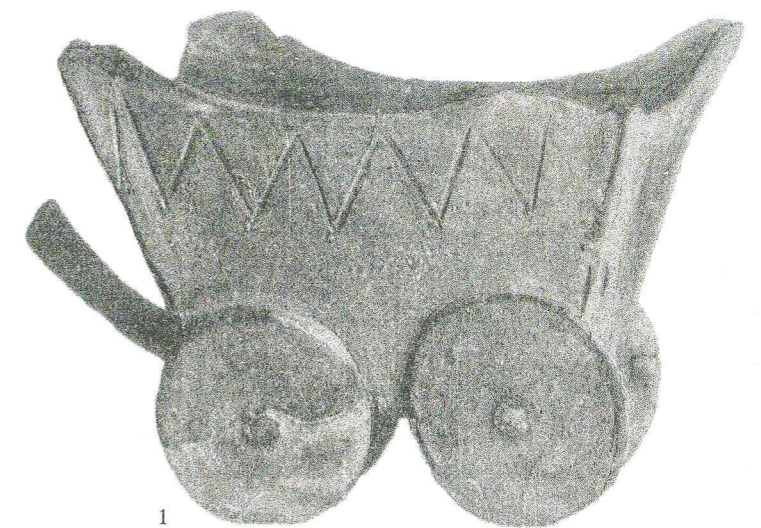
Vyrų kapuose pasitaiko trikampių durklų su skylė kotui įtvirtinti. Šios kultūros kapinynuose akivaizdi Kurganų kultūros socialinė nelygė ir žmonių bei gyvulių aukojimo tradicija, siejama su laidojimo vietose aptiktais stambiųjų galvijų, šunų ir arklių kaulais. Grupinių kapų viduryje rasta vyro, o pakraščiuose – moterų ir vaikų griaučių (18 pav.). Turtingų žmonių kapuose aptinkama vežimų molinių kopijų. Alšonėmedyje ir Budakalaše prie Budapešto laidojant paaukota jaučių pora (19 pav.). Budakalašo kenotafe rasta vežimo su keturiais ratais molinė kopija (20 pav.). Kita aptikta Šigetsemtartone į pietus nuo Budapešto<sup>79</sup>. Vėlyvaisiais priešistoriniais ir ankstyvaisiais istoriniais laikais aukšto rango mirusiojo laidojimas kartu su vežimu buvo įprastas. Žalvarinė karūna ant vyro kaukolės irgi reiškia aukštą jo padėtį visuomenėje (21 pav.).

Fizinis Badeno kultūros žmonių tipas tas pats, kaip ir vyraujantis Viduržemio jūros kraštuose. Identifikuotas ir kitas protoindoeuropiečių, arba stepių, tipas. Kai kurių individų plokšti veidai atspindi ryšį su rytų gyventojais. Budakalaše vyravo stepių tipas, o Alšonėmedyje – Viduržemio, sumišęs su europiečių tipu<sup>80</sup>.

Senosios Europos simboliai dar kartojasi Badeno kultūros ornamentinėse vazose ir antropomorfinėse urnose su sparnais bei kitoje geroje keramikoje, puoštoje krūtų motyvais, ševronais, laiptelių ir tinklų piešiniais. Keramikos poliravimas ir dekoravimas yra paskutiniai Senosios Europos kultūros ženklai prieš naujo indoeuropiečių stiliaus – keramikos dekoravimo saulutėmis – atsiradimą (22, 23 pav.).



**21 pav.** Kaukolė su varine karūna. Vörs, Vengrija. Badeno kultūra. Apie 3000 m. pr. Kr. (Nemzeti Budapešto muziejus)

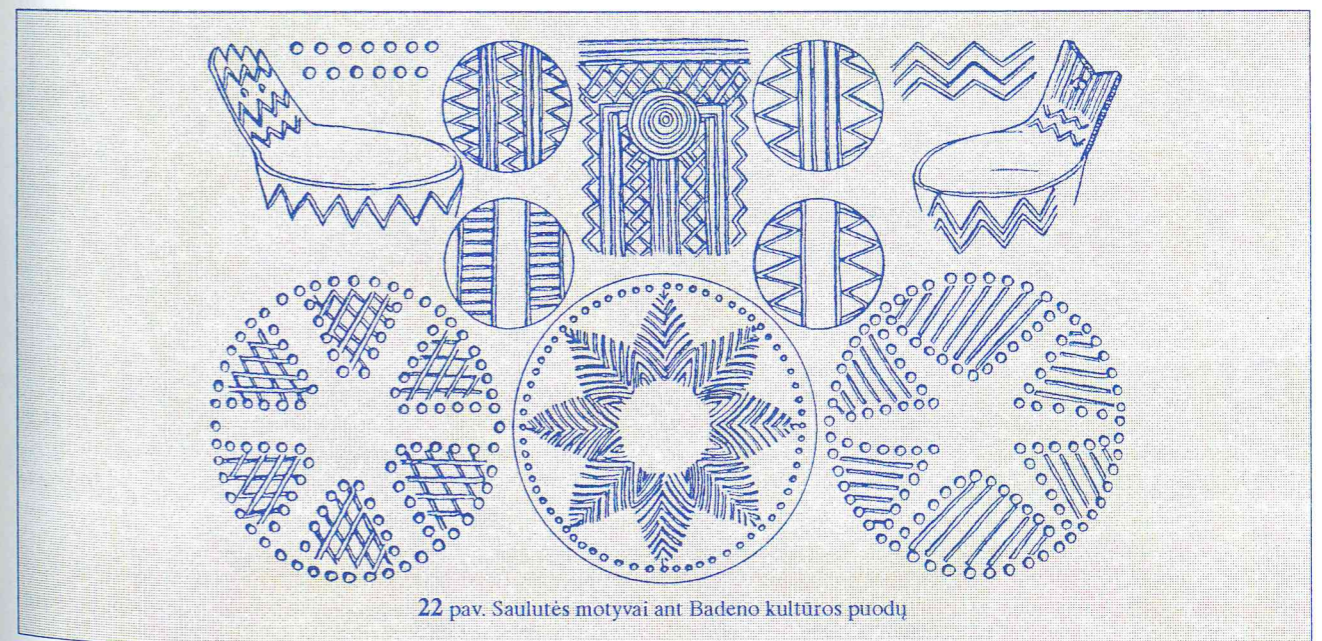


1

**20 pav.** Keturi ratų vežimo iš Budakalász (į šiaurę nuo Budapešto) molinis modelis: 1 – vaizdas iš šono, 2 – apačia. III tūkstantmečio pr. Kr. vidurys. Mastelis 1:1 (Nemzeti Budapešto muziejus)

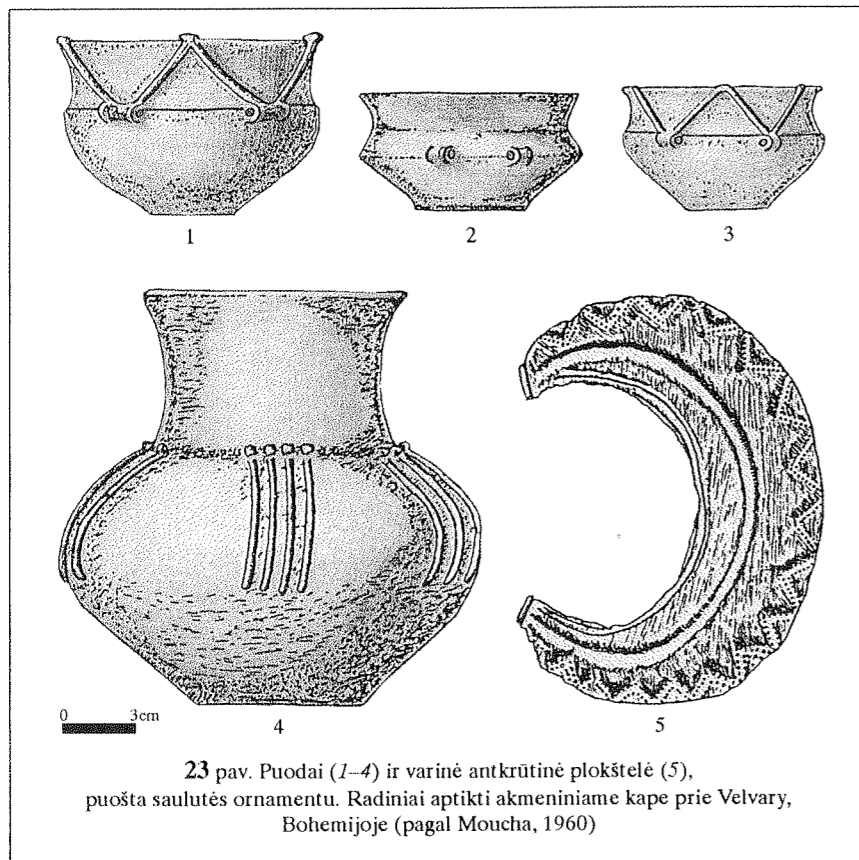


2



**22 pav.** Saulutės motyvai ant Badeno kultūros puodų





23 pav. Puodai (1–4) ir varinė antkrūtinė plokštelė (5), puošta saulutės ornamentu. Radiniai aptikti akmeniniame kape prie Velvary, Bohemijoje (pagal Moucha, 1960)

Badeno kultūra aiškiai rodo dviejų kultūros sistemų, kurios skiriasi ūkiu, ideologija, rasiniais žmonių tipais ir gyvenimo būdu, susiliejimą.

Vėlyvoji Badeno, arba Kostolaco, kultūra, vyravusi Šiaurės Serbijoje, gerokai pasistūmėjo į pietus ir vakarus: į Bosnos ir Tuzlos lygumas bei Bosnijos Bilą. Turtingiausia ir geriausia iširta Kostolaco kultūros tipo gyvenvietė yra aukštai kalnuose esanti Pivnica prie Odžako. Ten rytinėje kalno pusėje rasta didelio – 15 m ilgio – apsidinio namo ir priešingoje pusėje kito namo liekanų<sup>81</sup>.

III tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje ir šiaurės vakarų Balkanuose, ir rytiniame Alpių regione Badeno kultūrą pakeitė Vučedolio kultūra, pavadinta pagal R. R. Schmidt'o tyrinėtą Vučedolio tvirtovę Vukovare prie Dunojaus<sup>82</sup>. Vengrijoje ji vadinama Zoko (Zok) kultūra<sup>83</sup> ir turi kelis pogrupius: tikrojo Zoko kultūra Pietvakarių Vengrijoje, Mako, Kerešo ir Maros baseinuose Pietryčių Vengrijoje ir Nyršėgas – Šiaurės rytų Vengrijoje. Rytiniame Alpių regione ji geriau žinoma Laibacho–Liubljanos kultūros vardu pagal K. Deschmann'o 1878–1879 m. atkastą durpyninę gyvenvietę Liubljanoje<sup>84</sup>.

Apie 500 Vučedolio kultūros gyvenviečių, kaip ir Badeno gyvenvietės, buvo susitelkusios toje pačioje teritorijoje. Vučedolio tvirtovėje du sluoksniai dengia vėlyvosios Badeno (Kostolaco) fazės sluoksnį (panaši kultūrinių sluoksnių tvarka matyti Sirmijoje bei Slovėnijos Sarvaše, Gomolavoje ir Belegiše, Moravijos Brno–Lišene, Zoko–Varhegyje Pietvakarių Vengrijoje). Vučedolio kultūros dirbinių randama iki pat Adrijos salų pietuose ir Bohemijos bei Vidurio Vokietijos šiaurės vakaruose. Įspūdingų tvirtovių ir įtvirtintų gyvenviečių liekanos atspindi stiprią gynybos sistemą. Ypač daug gyvenviečių susitelkusių aplink Vukovarą ir Osijeką, Pietvakarių Vengrijoje, aplink Liubljaną Slovėnijoje, į pietus nuo Vienos ir Vakarų Slovakijoje. Kaip ir Badeno kultūros laikotarpiu administraciniai centrai buvo tvirtovės, išsidėsiusios ant labai stačių upių krantų, paprastai santakoje su mažesne upe, juosiamos pylimų, aštriatvorių ir griovių. Kitos gyvenvietės įrengtos taip pat ant upių krantų ir paaukštinių arba ežerų pakrantėse, kur žmonės gyveno poliniuose trobešiuose (Liubljanos ir Igas).

Iš kalnų tvirtovių aiškiai matyti, kad žmonės vertėsi metalų apdirbimu. Vučedolio tvirtovėje aptikta kelios lydymo krosnys, vario šlako, smiltainio liejimo formų plokšties kirviams ir kaltams gaminti. Vartotos ir molinės liejimo formos. Metalų dirbinius sudarė ne tik kirvukai, kaltai, kirtikliai, bet ir kniedyti durklai bei įvijiniai vamzdeliai vėriniams. Valdandiosios šeimos turėjo savo kalvius, kurie gamino geriausius to meto įrankius ir ginklus. Tačiau metalinių daiktų buvo dar nedaug, dauguma inventorius – kaulo ir medžio dirbiniai.

Vučedolio keramika geriausiai įsimintina dėl tamsiai rudų ar pilkų gerai poliruotų vazų, inkrustuotų baltais grūstų kriauklelių milteliais, dekoruotų geometriniais ornamentais. Jos labai įvairios formos: tai didelės vazos, puodai su ašomis ir amforos, lėkštės su krašteliu, miniatiūriniai puodukai ir puodynės šepetėliu braukytu paviršiumi. Didžioji keramikos dalis, kaip ir Badene, atspindi dar išlaikytą Senosios Europos tradiciją. Tai ypač akivaizdu iš ornitomorfinių vazų. Didelė paukščio pavidalo vaza, rasta Vučedolio tvirtovėje, buvo dekoruota baltais inkrustuotais ševronais, o kaklelis puoštas drugelio simboliu. Vinčos kultūros Deivės Paukštės tradicija ir jos simboliniai dar gyvavo, tačiau dauguma simbolių ženklų ir dekoratyvinių motyvų, ypač ant vidinės indo sienelės, neatspindi Senosios Europos tradicijos: vyrauja Senajai Europai svetimi saulės ir žvaigždžių motyvai. Abi tradicijos turėjo įtakos Vučedolio menui ir simbolikai.

Laidojimo būdų įvairovę rodo mirusiųjų deginimas, urnos, duobiniai kapai, akmeniniai karstai, aukštuomenei skirti krosnies pavidalo kapai. Vučedolio tvirtovėje rastas turtingas dvigubas kapas, matyt, priglaudęs valdovą ir jo žmoną. Abeji griaučiai suriesti. Vyro kairė ranka uždėta ant moters šlaunies, dešinė – ant odinio butelio prie burnos. Prie šono gulėjo 2 ietys su bronziniais ietigaliais, prie kojų – elnio rago kirvukas, pragręžti šuns priekinis dantis ir kriauklė. Valdovų porai buvo paaukotas ėriukas, taip pat aptikta daug stambiųjų galvijų, elnių ir kiaulių kaulų bei kitokių dovanų, sukrautų dideliuose induose, amforose, puoduose. Kai kuriuose induose išlikę organinių medžiagų. Gretimame kape ratu

gulėjo penkių vaikų griaučiai: treji iš jų buvo naujagimių, vieneri – pusės ir ketverių metų. Iš pastarojo vaiko kaulų analizės matyti, jog šalia palaidotas valdovas buvo jo tėvas.

**Ezero kultūra Bulgarijoje, šiauriniame Egėjo jūros regione ir Vakarų Turkijoje.** Ezeras yra Bulgarijoje, 3 km į pietryčius nuo Nova Zagoros<sup>85</sup>. Bulgarijos ir buv. Sovietų Sąjungos archeologų 1961–1971 m. kasinėjimai šioje vietovėje atskleidė ankstyvojo bronzos amžiaus gyvenimo ir chronologijos vaizdą. Tai informacijos apie Ezero kultūros susidarymą ir raidą pagrindas. Nors Vidurio Bulgarijoje yra nemaža atkastų gyvenviečių (Michaličius, Veselinovas, Bikovas, Karanovas), jų žinoma ir iš šiaurinio Egėjo jūros regiono bei Vakarų Turkijos (Sitagropolis IV ir V, Troja I ir II), bet nė viena jų savo apimtimi ir informatyvumu negali prilygti Ezerui. Dėl šios priežasties Ezero pavadinimas taikomas visai Bulgarijos, šiaurinio Egėjo jūros regiono ir Vakarų Turkijos kultūrai. Tai ne atskira kultūra, kaip kartais manoma (Trojos kultūra taip pat neatskira), bet plačiai paplitusios Badeno–Ezero kultū-

ros su standartiniais radiniais, panašia administracine sistema ir gyvenviečių išsidėstymu dalis.

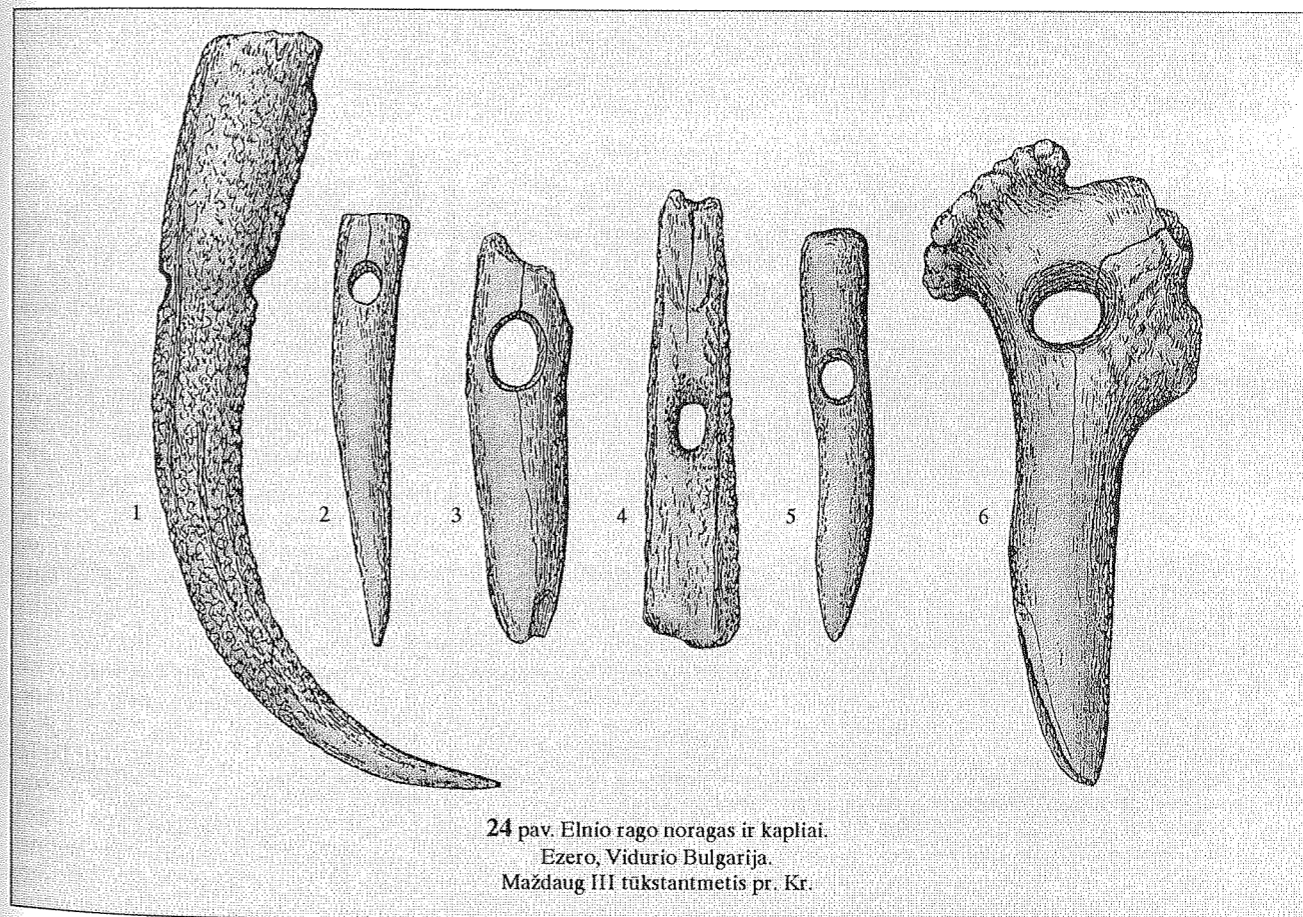
Iš pradžių Ezeras buvo Karanovo kultūros gyvenvietė. Ši kultūra, kaip minėta II ir III skyriuose, gyvavo beveik 2 tūkstančius metų (apie 6000–4200 m. pr. Kr.). Po Kurganų kultūros žmonių pirmosios bangos Karanovo kultūros gyvenimo būdas pakito. Atsirado nauja kultūra, turinti ryšių su Vidurio Europos Badeno kultūra. Ezeras tapo akropolis.

Ankstyvojo bronzos amžiaus Ezero sluoksnis virš Senosios Europos Karanovo sluoksnio buvo 3,80 m storio ir jį sudarė 13 gyvenvietės fazių. Visos jos priklausė vienai kultūrinei tradicijai, gyvavusiai nuo IV tūkstantmečio pr. Kr. vidurio iki III tūkstantmečio pr. Kr. vidurio. Kiekvienoje atidengta stačiakampių namų, pastatytų iš medinių stulpų; sienos išpintos šakomis ir apglaištytos plonu molio sluoksniu. Lengvesnės konstrukcijos pastatų neišliko. Jų pamatus galima atskirti pagal stulpavietes. Iš apytikriai 50 atkastų namų 20 buvo apsidiniai galais. Apsidinių Ezero kultūros namų

rasta giliausiame sluoksnyje. Didėnis namus sudarė 2 kambariai: gyvenamoji dalis ir darbo vieta. Kiekviena aptikta krosnių, židinių, pakylų grūdams džiovininti ir duobių jiems saugoti. Namus statė grupėmis (maždaug po 20) apskritimu aplink viduryje paliktą tuščią vietą.

Kalną juosė 2 akmenų sienos. Vidinė buvo 80 m ilgio ir 1,5–2 m skersmens, statyta iš netašytų 60–80 cm dydžio akmenų, išorinė dvigubai ilgesnė. Apatinės sienų dalys sutvirtintos mažesniais akmenimis ir moliu. Šis akropolis turėjo būti mažų aplink jį įsikusių kaimų tvirtovė. Čia galėjo gyventi apie 200 žmonių.

Akropolis buvo veiklos centras. Čia gamino Badeno–Ezero kultūrai būdingus akmeninius, kaulinius, varinius ir bronzinius įrankius ir ginklus. Rodopų kalnuose kasė titnagą. Iš akmens gamino grūstuvus, plaktukus, gludinimo įrankius, girnas, kirvius, kaltus. Nemaža aptikta ir kaulinių bei elnio rago įrankių, daugiausia ylių, kaltų, gludinimo įrankių, kasimo lazdelių, kaplių (kai kuriuos jų galėjo vartoti kaip plūgus),



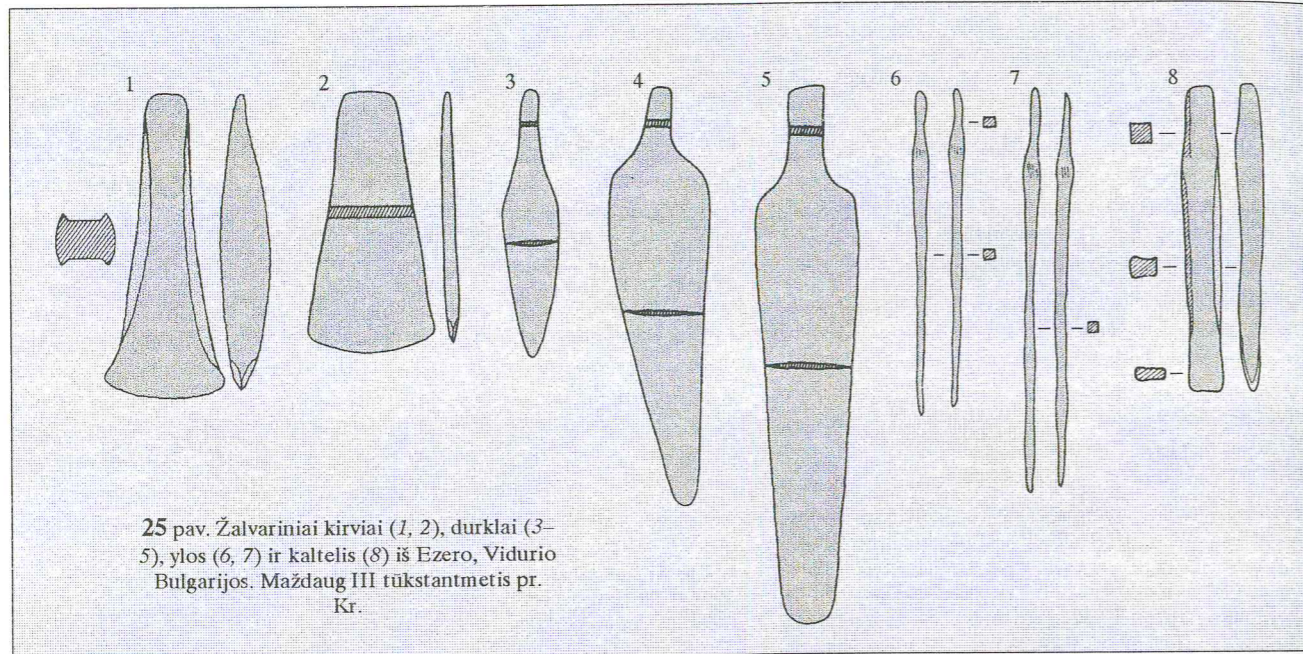
24 pav. Elnio rago noragas ir kapliai. Ezero, Vidurio Bulgarija. Maždaug III tūkstantmetis pr. Kr.



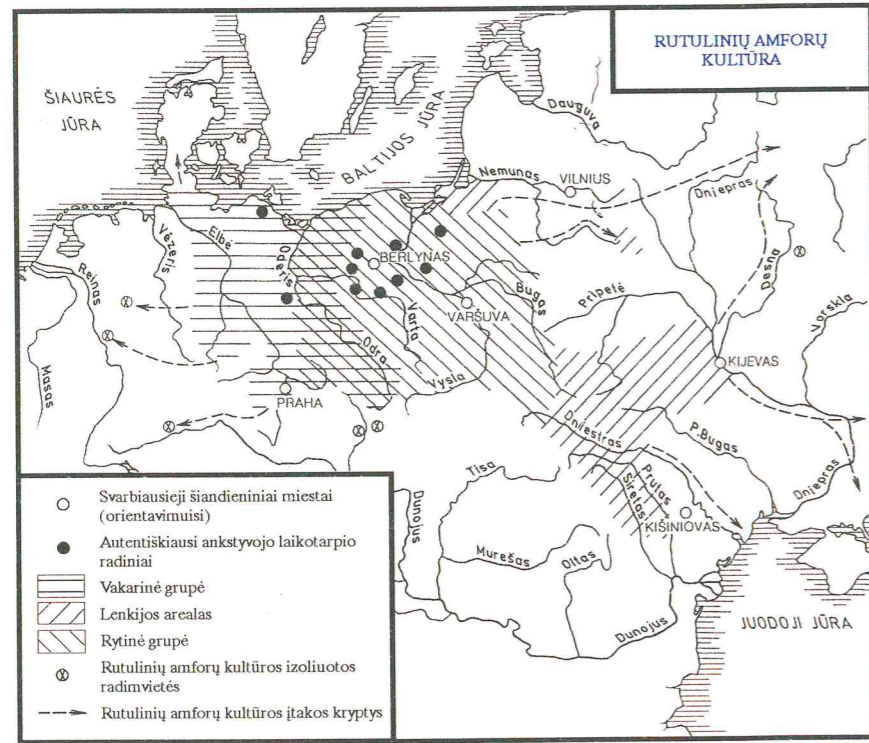
kirvių ir kt. (24 pav.). Metalo dirbinių pasitaikė nedaug, iš viso 37: tai ylos, peiliai, durklai, kaltai, adatos (25 pav.). Be to, rastos 3 akmeninės formos kirviams lieti. Jos priklausė vėlyvesnei Ezero kultūros fazei. Giliausiose sluoksniuose rasta ylių iš gryno vario arba arseninio vario. Vėlyvesniuose sluoksniuose arseno procentas didėjo. Tai rodo metalo apdirbimo pažangą.

Ašochių, puodinių, puodelių su aukštomis ašelėmis, paplitusių visame Badeno–Ezero kultūros plote, formos stebėtinai panašios. Tokių daiktų vienumą galėjo sąlygoti tik artimas įvairių vietovių žmonių bendravimas, mobilumas ir ta pati visuomenės struktūra. Nuo pat šios kultūros pradžios pastebimas keramikos kokybės nuosmukis. Nei forma, nei apdaila, nei puošyba ji negali lygintis su dailia Karanovo VI keramika. Ašochių, puodelių ir kaušų komplektas yra skiriamasis Badeno–Ezero kultūros aukštuomenės bruožas. Atsirado gerti skirta indų rūšis. Be abejonės, žmonės vartojo svaigiuosius gėrimus. Tad vyrų gėrimo indų komplektas pakeitė simboliais dekoruotus vynui aukoti bei vandeniui laikyti skirtus indus, kuriuos Karanovo ir Vinčos kultūrų moterys naudojo šventyklose.

novu VI keramika. Ašochių, puodelių ir kaušų komplektas yra skiriamasis Badeno–Ezero kultūros aukštuomenės bruožas. Atsirado gerti skirta indų rūšis. Be abejonės, žmonės vartojo svaigiuosius gėrimus. Tad vyrų gėrimo indų komplektas pakeitė simboliais dekoruotus vynui aukoti bei vandeniui laikyti skirtus indus, kuriuos Karanovo ir Vinčos kultūrų moterys naudojo šventyklose.



25 pav. Žalvariniai kirviai (1, 2), durklai (3-5), ylos (6, 7) ir kaltelis (8) iš Ezero, Vidurio Bulgarijos. Maždaug III tūkstantmetis pr. Kr.

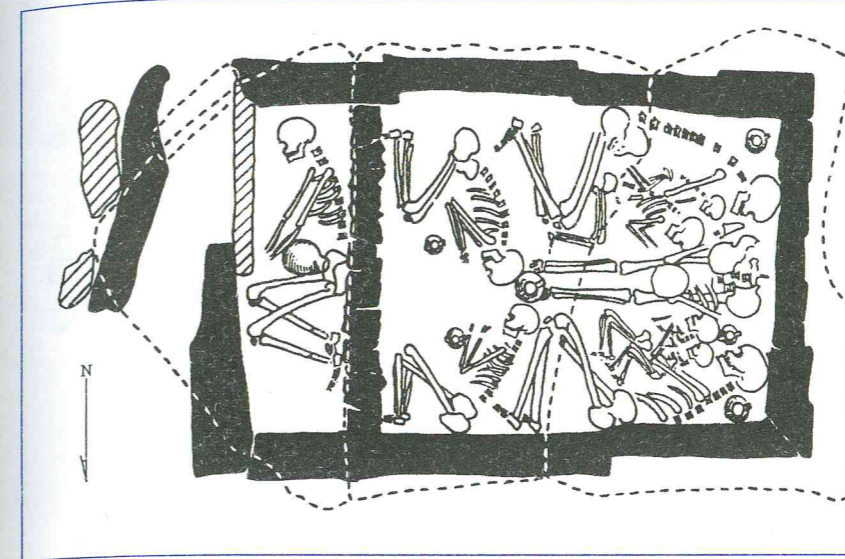


26 pav.

**6 Rutulinių amforų kultūra Vidurio Europos lygumos šiaurinėje dalyje tarp Vidurio Vokietijos ir Rytų Rumunijos**

Rutulinių amforų kultūra atsirado šiaurinėje Europos lygumos dalyje ir Karpatų šiaurėje – dabartiniuose Vidurio Vokietijos, Lenkijos, Volynės, Podolės ir Moldovos kraštuose IV tūkstantmečio pr. Kr. viduryje (26 pav.)<sup>86</sup>. Tai rodo šimtai kapų ir kelios trumpalaikės stovyklavietės smėlio kopose, maži kaimai ir gyvenvietės ant kalvų. Prieš Rutulinių amforų kultūrą buvo Piltuvėlinės keramikos ir Kukutenio kultūros.

Rutulinių amforų kultūros kapinynai bei Juodosios jūros šiaurinės pakrantės Maikopo kultūros pilkapiai panašūs: jiems būdingi akmeniniai dėžiniai kapai-nameliai, kromlechai, apeiginis arklių, stambiųjų galvijų, šunų laidojimas, taip pat ir žmonių aukojimas aukšto rango vyrams pagerbti (27 pav.).

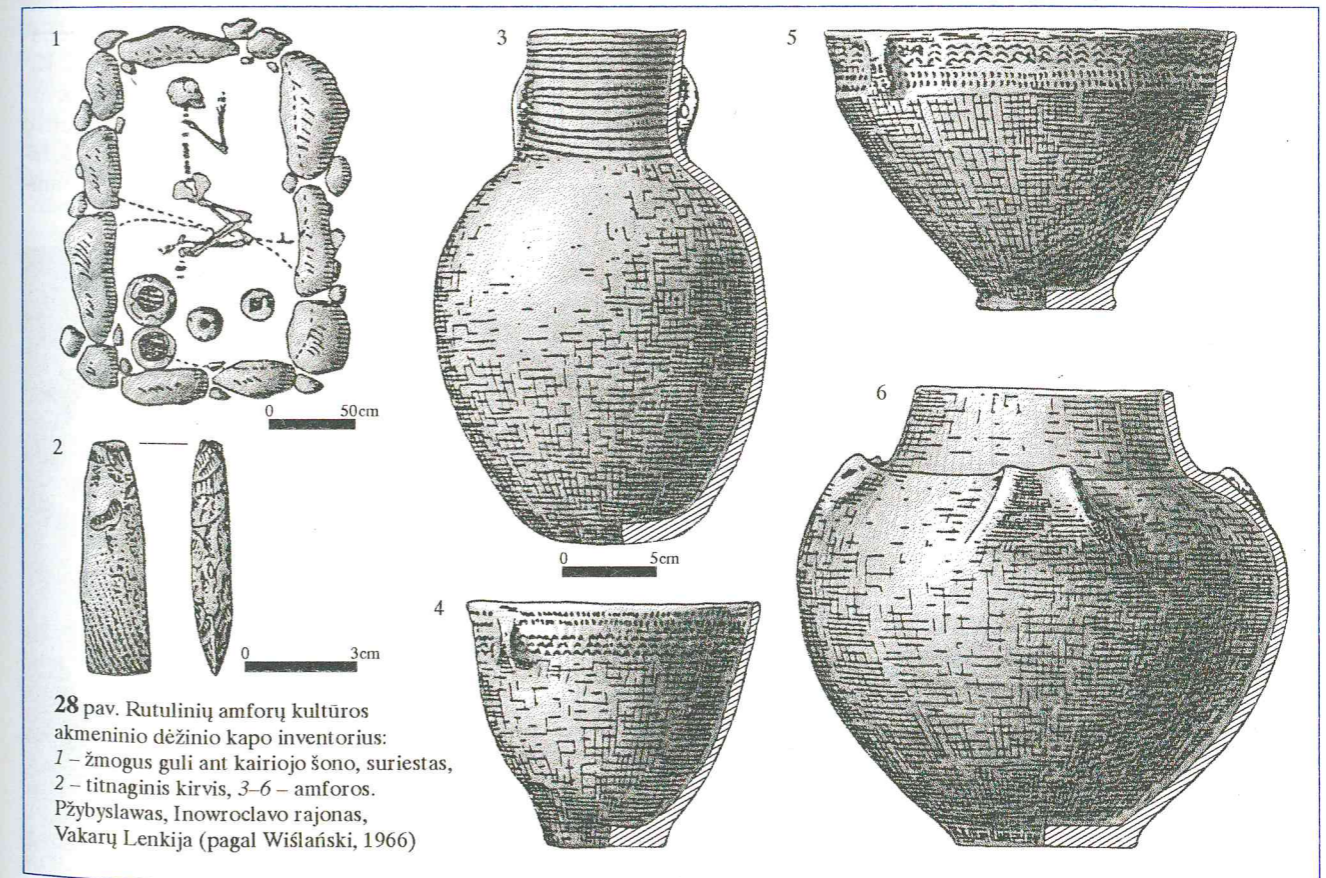


27 pav. Rutulinių amforų kultūros kapo planas: akmenimis apkrauta duobė su prieangiu ir uždengta trimis akmenų plokštėmis. Prie vakarinės sienos viduryje gulėjo 40–50 m. vyro griaučiai, prie dviejų moterų šonų – du vaikai (nuo 1 iki 8 m.). Prie kojų gulėjo kiti dveji griaučiai (15 m. berniuko ir 17 m. mergaitės). Prieangyje palaidotas apie 30 m. vyras sužeista koja. Ochra apibarstyti griaučiai gulėjo ant akmeninių grindų, padengtų 4 cm storio geltono molio sluoksniu. Tarp įkapių buvo 4 titnaginiai kirviai, kaltelis, durklų, peilių, strėlių antgalių, kaulinis antgalis, 8 vazos, 3 šernų žandikauliai ir kaulės kaulų. Wojcechivka, Žitomiro raj., Volynė (pagal Levitskij, 1929)

Laidodami mirusiuosius, įdėdavo šiai kultūrai būdingą indą – amforą plokščiu arba apvaliu dugnu su dviem arba keturiom ašelėmis, dubenį, vazą plačiais kraštais ir retkarčiais – puodelį (28 pav.). Molį maišė su grūstomis kriauklelėmis, augalais ir šiek tiek pridėdavo smėlio. Forma ir stiliumi ši keramika, ypač iš Volynės ir Lenkijos, labai primena Michailovkos I gyvenviečių radinius. Virvelių atspaudais, įrėžimais

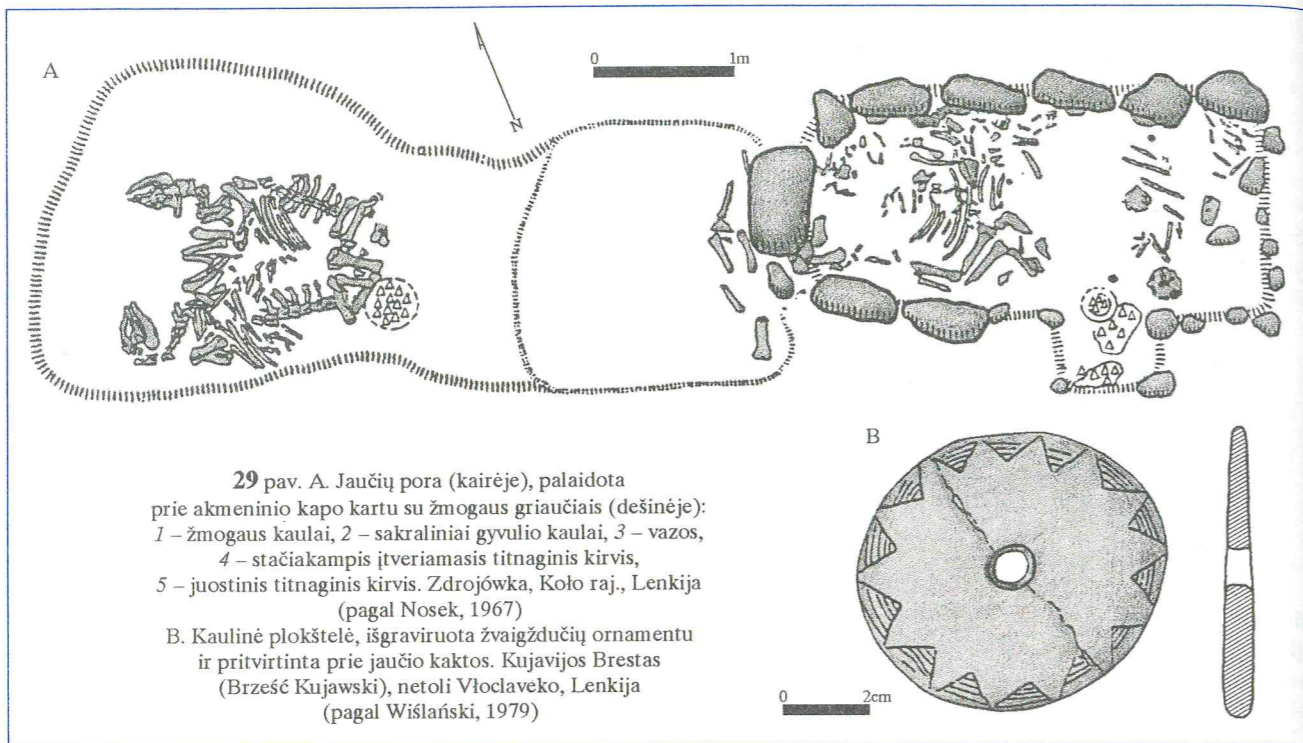
ir įdūrimais puošti tik indų kakleliai ir petukai. Klasinę visuomenės struktūrą ir vyrų dominavimą atspindi kapai, kuriuose, be turtingų įkapių, rasta stebėtinai daug paaugotų žmonių ir gyvulių kaulų. Tokiuose kapuose suaugusio vyro kaulai paprastai gulėdavo akmeninio namelio centrinėje vietoje, apsupti šeimos narių, vergų (?), jautiųjų, arklių, šunų, taip pat šernų ir kitų

medžiojamųjų žvėrių kaulų. Juose randama nuo 3 iki 10 vienu metu palaidotų žmonių. Nustatyta griaučių lytis, amžius ir padėtis leidžia manyti, jog tėvą ar vyrą į kitą pasaulį lydėjo nužudyti arba patys pasiaukoję vienas ar keli maži vaikai, suaugusi moteris (žmona?) bei vienas ar keli tarnai. Svarbiausio vyro griaučiai paprastai būna viename kapo gale, o dviejų ar daugiau individų – priešingame, ar-



28 pav. Rutulinių amforų kultūros akmeninio dėžinio kapo inventorius: 1 – žmogus guli ant kairiojo šono, suriestas, 2 – titnaginys kirvis, 3-6 – amforos. Pzybslawas, Inowroclavo rajonas, Vakarų Lenkija (pagal Wiślański, 1966)



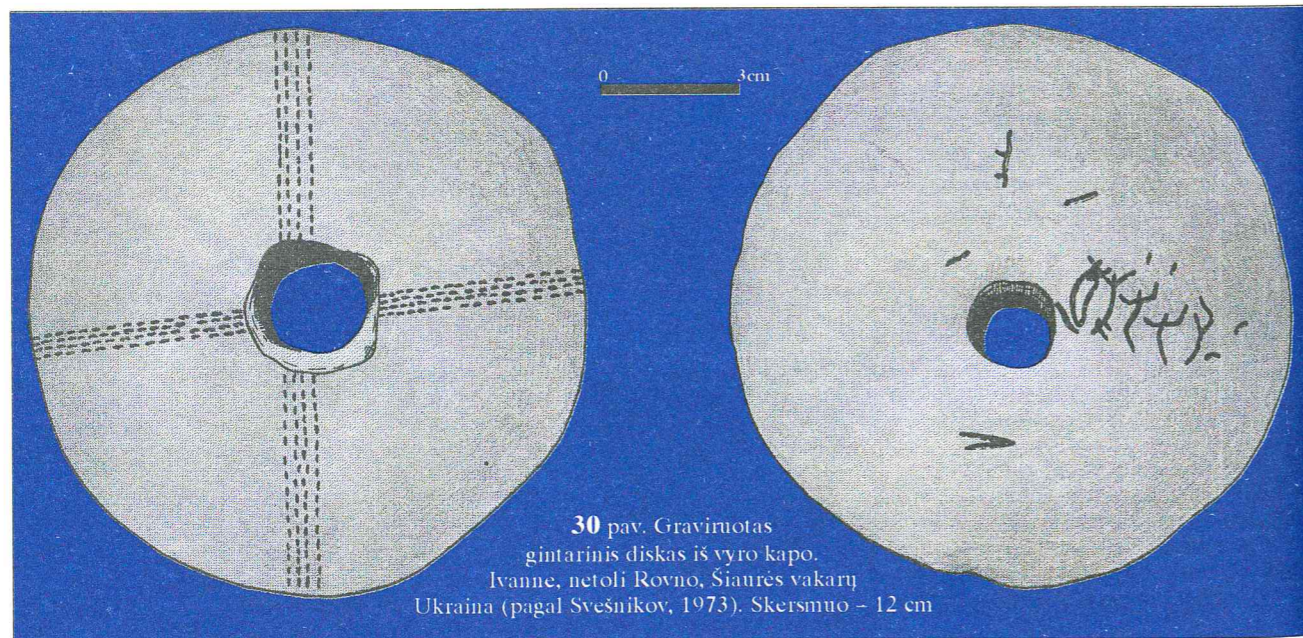


29 pav. A. Jaučių pora (kairėje), palaidota prie akmeninio kapo kartu su žmogaus griaučiais (dešinėje): 1 – žmogaus kaulai, 2 – sakraliniai gyvulio kaulai, 3 – vazos, 4 – stačiakampis įtvėriamasis titnaginis kirvis, 5 – juostinis titnaginis kirvis. Zdrojówka, Kolo raj., Lenkija (pagal Nosek, 1967)  
B. Kaulinė plokštelė, išgraviruota žvaigždučių ornamentu ir pritvirtinta prie jaučio kaktos. Kujavijos Brestas (Brześć Kujawski), netoli Vloclaveko, Lenkija (pagal Wiślański, 1979)

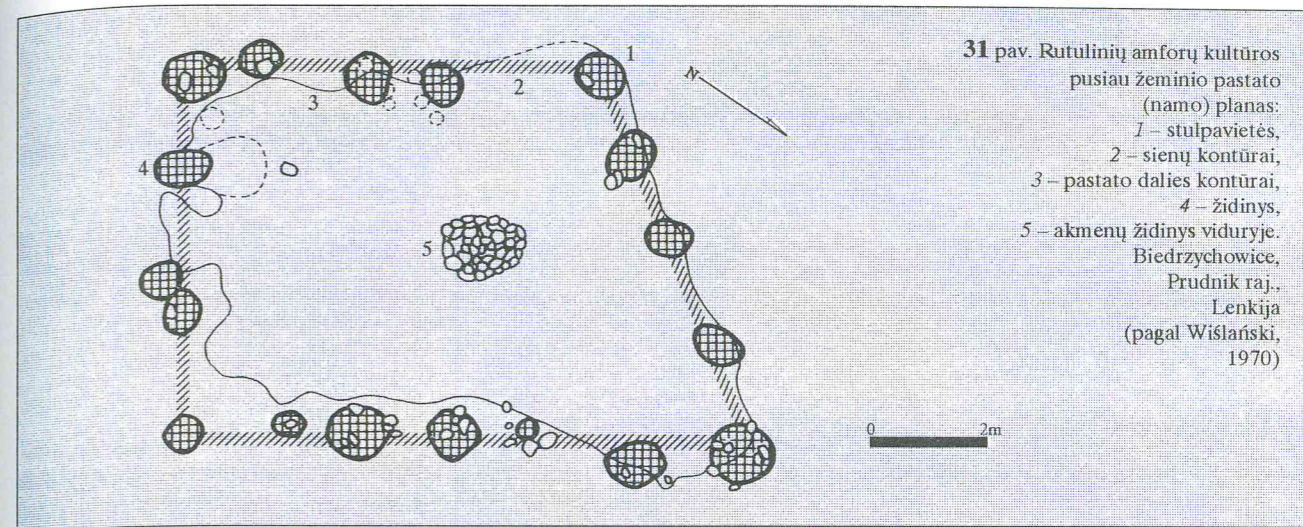
ba artimiausių giminaičių kaulai gulėjo šalia jo tame pačiame kambaryje, o kitų palydovų – mažesnėje patalpoje<sup>87</sup>. Klementovicuose, Rytų Lenkijoje, prie vyro griaučių, esančių šiaurinio akmeninio namelio viduryje, rasta net 35 įkapės: 13 vazų, 4 titnaginiai kirvukai, 3 šernų ilčių durklai ir šerno žandikaulis. Prie jaunos moters (žmonos?), pasodintos pietiniame kampe, buvo tik maža amfora. Seno vyro ir individo nukirsta galva kaulai rasti pietrytiniame kampe<sup>88</sup>. Paprastai turtingų vyrų ka-

puose būdavo tik moters ir vieno ar dviejų vaikų griaučiai. Išimtis būtų Vojcekivkos Volynėje kapas, kuriame greta vyro gulėjo 2 moterys, 4 vaikai, o prie kojų – jaunas vyriškis ir moteris (27 pav.)<sup>89</sup>. Kartais suaugusio vyro ir vaikų griaučių liekanų randama atskiruose kapuose kartu su paaukotais gyvuliais. Aukojamų žmonių galvas arba kojas nukirdavo arba laidojo tik galvas. Daugelyje Lenkijos kasinėtų vietų šalia kapo su žmogaus griaučiais pasitaikė dviejų darbinių jaučių griau-

čiai, panašiai kaip Badeno kultūroje (29 pav.). Jie gulėjo vieni greta kitų beveik liesdami kaktomis (gal laidojo pakinkytus?), aplink kaklą su saulutėmis išpuoštais kauliniais diskais. Pikutkove, Vidurio Lenkijoje, šalia vienos tokios jaučių poros dideliame inde rasti 2 moliniai būgneliai. Kituose gyvulių kapuose būdavo tik arba karvių, arba arklių, arba įvairių kaulų: karvių, kiaulių, šernų, elnių, lapių ir kalnų ožių. Duobėse žemė tamsesnė; galbūt ją nudažė kraujas.



30 pav. Graviruotas gintarinis diskas iš vyro kapo. Ivane, netoli Rovno, Šiaurės vakarų Ukraina (pagal Svešnikov, 1973). Skersmuo – 12 cm



31 pav. Rutulinių amforų kultūros pusiau žeminio pastato (namo) planas: 1 – stulpvietės, 2 – sienų kontūrai, 3 – pastato dalies kontūrai, 4 – židynys, 5 – akmenų židynys viduryje. Biedrzychowice, Prudnik raj., Lenkija (pagal Wiślański, 1970)

Rutulinių amforų kultūros religinės ir socialinės tradicijos rodo, jog šių ir Piltuvėlinės keramikos kultūros kapų struktūra negiminiška. Būdingi Piltuvėlinės keramikos kultūros kapai buvo ilgi trikampiai arba trapeciniai pilkapiai ir megalitiniai kapai.

Rutulinių amforų kultūros gyvenviečių pagausėjimas pietrytiniame Baltijos jūros krante (Narvos kultūros aplinkoje) siejamas veikiausiai su gintaro ieškojimais. Auksinis gintaro atspalvis turėjo simbolinę reikšmę šiems saulę garbinusiems žmonėms. Neeilinių vyrų kapuose rasta lygių gintarinių diskų arba su išraižytomis žvaigždutėmis bei kryželiais<sup>90</sup>. Didžiausias 12 cm skersmens diskas aptiktas turtingame vyro kape Ivane netoli Rovno, Šiaurės vakarų Ukrainoje, apie 600 km nuo gintaro šaltinio Rytų Prūsijoje arba Lietuvoje<sup>91</sup>. Išraižytame diske matyti schemiškos žmonių figūrėlės, iškeltoje rankose laikantios didelį lanką. Schemiškas gyvulio (galbūt arklio) piešinys yra atskirtas dviem brūkšniais nuo žmonių grupės (30 pav.). Toks raižymo stilius artimas Juodosios jūros šiaurinio regiono antkapių piešiniams.

Rutulinių amforų kultūros gyventojai buvo pastoralistai. Jie gyveno mažomis grupelėmis, augino stambuosius galvijus, arklius, kiaules, šunis ir avis ar ožkas, taip pat medžiojo, žvejėjo ir rinko laukinius augalus. Pusiau klajoklišką pastoralinį gyvenimo būdą rodo trumpalaikės gyvenvietės, susidedančios iš dviejų ar trijų stačiakampių pusiau žeminių arba antžeminių rąstų namų (31 pav.). Nuolatinės gyvenvietės kalvų viršūnėse buvo, matyt, giminės ar genties kultūros centrai.

Negausūs žemės ūkio įrankiai – paprastai girnų akmenys ir akmeniniai kapliai pragręžta galvute kotui – atspindi neaukštą žemdirbystės lygį. Molio tinke pasitaikančios augalų liekanos rodo, jog žmonės augino miežius, kviečius ir pupas. Suanglėjusių gilių liekanos taip pat reiškia, kad giles vartojo žmonių maistui arba kiaulių pašarui. Žemės ūkis buvo tik papildomas užsiėmimas greta gyvulininkystės. Svarbiausių gyvulių kategoriją sudarė stambieji galvijai, po jų – kiaulės.

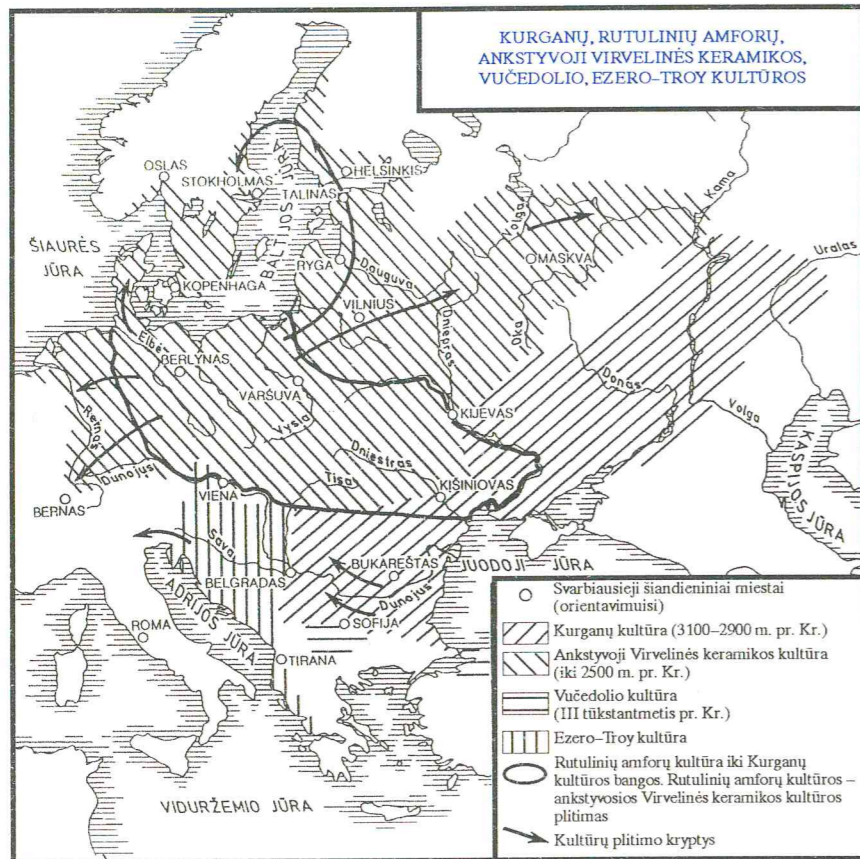
Kapuose dažnai pasitaiko du pagrindiniai medžio apdirbimo įrankiai: trapecinis titnaginis kirvis ir titnaginis kaltas, kurie yra metalinių įrankių – plokščio kirvio ir kalto – kopijos. Šiame vakarų krašte metalo dirbinių buvo labai mažai, vyravo titnago apdirbimas; žinomos turtingos Kžemionkų (Krzemionki) Vislos aukštupyje netoli Opatovo titnago kasyklos<sup>92</sup>. Rutulinių amforų kultūros žmonėms labai būdingi kirviai ir kaltai iš raštuoto, „juostinio“ titnago. Kitus įrankius – strėlių antgalius ir ietigalius, peilius, gremžtukus – darė iš pilko arba tamsiai rudo kitur randamo titnago. Yloms ir adatoms, taip pat papuošalams vartojo kaulą.

Fizinį gyventojų tipą nustatyti sunku. Rumunijoje buvo ištirti tik septyneri griaučiai. Šį tipą Olga Nekrasova apibūdino kaip „susilpnėjusį protoeuropidą su neryškia brachilizacija“<sup>93</sup>. Plačiaveidžių žmonių iš Vakarų Ukrainos kapų kaukolės labai panašios į Moldovos gyventojų kaukoles. Lenkijoje rastosios taip pat priklausė plačiaveidžių tipui. I. Schwidetzky septyniolikos vyrų kaukolių iš Vidurio Vokie-

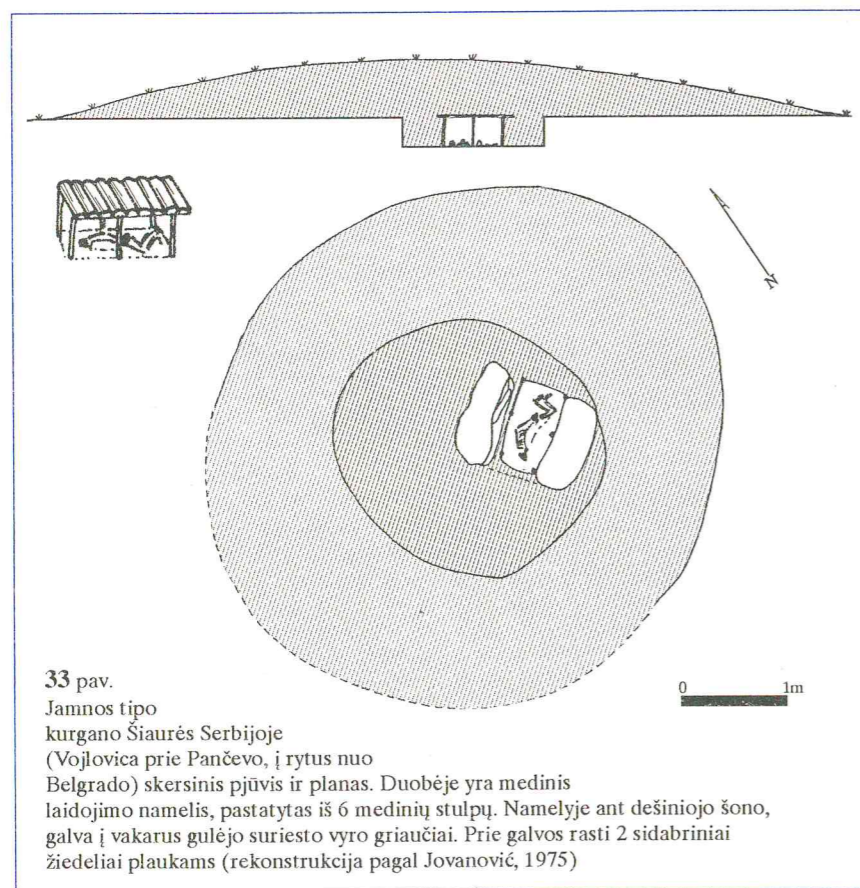
tijos, buv. Čekoslovakijos ir Lenkijos palyginimas rodo artimą giminystę su Piltuvėlinės keramikos kultūros gyventojais. Nors ištirtų individų nedaug, įdomu pastebėti, kad I. Schwidetzky pateikia tam tikrą gracializaciją, t. y. kaukolės pločio mažėjimą. Ji lygina rytines Rutulinių amforų kultūros gyventojų grupes su vakarinėmis. Rytinės gyventojų grupės labai panašios į Kurganų kultūros grupes, o vakarinės – į Vidurio Vokietijos Piltuvėlinės keramikos kultūros žmones<sup>94</sup>. Į klausimą, kiek čia atvyko žmonių ir susiliejo įvairių jų tipų, galima bus atsakyti tik ateityje. Radiokarbono datos rodo, kad Piltuvėlinės keramikos ir Rutulinių amforų kultūrų žmonės vieni šalia kitų gyveno bent tūkstantį metų.

Šiaip ar taip, net dabar akivaizdu, jog Rutulinių amforų kultūros atsiradimas Šiaurės Europos lygumų dalyje yra ypatingos reikšmės įvykis šios Europos dalies indoeuropeizacijai. Ši kultūra suvaidino lemiamą vaidmenį formuojant Virvelinės keramikos kultūrą, kuri Kurganų kultūros tradiciją perkėlė į Pietų Skandinaviją, rytines Baltijos jūros šalis ir į Vidurio Rusiją (žinomą Fatjanovo šakos vardu). Pagaliau turime atsimentinti, jog svarbiausi Rutulinių amforų kultūros ir šiaurinio Juodosios jūros regiono socialiniai, religiniai ir ekonominiai komponentai yra giminiški. Didesnis Rutulinių amforų negu Badeno kultūros vienodumas leidžia manyti, kad jei šie žmonės kalbėjo indoeuropietiška, tai jiems pasisekė suindoeuropietinti tenykščius gyventojus ir priversti juos priimti naują tikėjimą, papročius bei kalbą.





32 pav.



33 pav. Jamnos tipo kurgano Šiaurės Serbijoje (Vojlovica prie Pančevo, į rytus nuo Belgrado) skersinis pjūvis ir planas. Duobėje yra medinis laidojimo namelis, pastatytas iš 6 medinių stulpų. Namelyje ant dešiniojo šono, galva į vakarus gulėjo suriesto vyro griaučiai. Prie galvos rasti 2 sidabriniai žiedeliai plaukams (rekonstrukcija pagal Jovanović, 1975)

**7 Trečioji banga (apie 3000–2800 m. pr. Kr.): Jamnos kurganų kultūros žmonių veržimasis iš Pietų Rusijos į rytinę Vidurio Europą ir jų įtaka Europos kultūrai**

Trečioji Kurganų kultūros banga (apie 3000–2800 m. pr. Kr.) iš esmės pakeitė Europos etninę žemėlapi. Gyventojų pasistūmėjimas į Vakarus, Šiaurės ir Šiaurės rytų Europą, taip pat į Adrijos jūros regioną ir Graikiją rodo paskutinę Europos indoeuropeizacijos fazę (32 pav.).

**Jamnos kultūros kapai Rumunijoje, Bulgarijoje, buv. Jugoslavijoje ir Rytų Vengrijoje.** Trečiasis Kurganų kultūros žmonių įsiveržimas atpažįstamas iš šimtų kapų Rumunijoje, Bulgarijoje, Serbijoje, Kroatijoje ir Rytų Vengrijoje. Jie identiški vėlyvosios Jamnos kultūros kapams Dniepro, Dono ir Volgos žemupių baseinuose<sup>95</sup>.

Būdingi šios kultūros bruožai tokie: vyrus laidojo giliose duobėse, virš kurių supildavo pilkapi; kape buvo papalinės ar trobelės tipo konstrukcijų iš ažuolinių, beržinių ir kt. rąstų; ant grindų priberta smėlio ar pelenų ir paklota pintų patiesalų. Mirusiųosius dažniausiai guldė ant nugaros suriestomis kojomis (vėlyvesniuose kapuose – ant šono; 33, 34 pav.). Apvalūs pilkapijai, paprastai ne aukštesni kaip 1 m. Įkapių nedaug, bet aukštuomenės vyrų kapuose randama kaulinių ar žalvarinių smeigtukų, apvalių žalvarinių diskų, įvijinių žiedų plaukams, sidabrinų bei žalvarinių auskarų, virvelinės keramikos ir puodų badytu paviršiumi, žalvarinės vielos vamzdelių, šunų dantų vėrinėlių ir karolių, titnaginių strėlių antgalių, arseninio vario ar titnaginių durklių, ylių ir akmeninių bei žalvarinių kirvių. Tarp aukojamų gyvulių buvo arklių, stambiųjų galvijų, avių, ožkų, elnių, šernų ir šunų.

Daugiausia informacijos duoda į šiaurę nuo Juodosios jūros Dniepro žemupyje esanti Michailovkos tvirtovė su trimis kultūriniais sluoksniais. Giliausią, Michailovkos I, sluoksnį dengė du Jamnos kultūros sluoksniai – Michailovka II ir Michailovka III<sup>96</sup>. Akmeninių 2 m aukščio sienų įtvirtinimai priklausė Michailovkos III periodui. Jamnos kultūrai būdingos aukštos apvaliu dugnu taurės, puoštos horizontaliais virvelių įspaudais, šukiniu ornamentu, duobučių ir įrėžimų eilėmis, taip pat

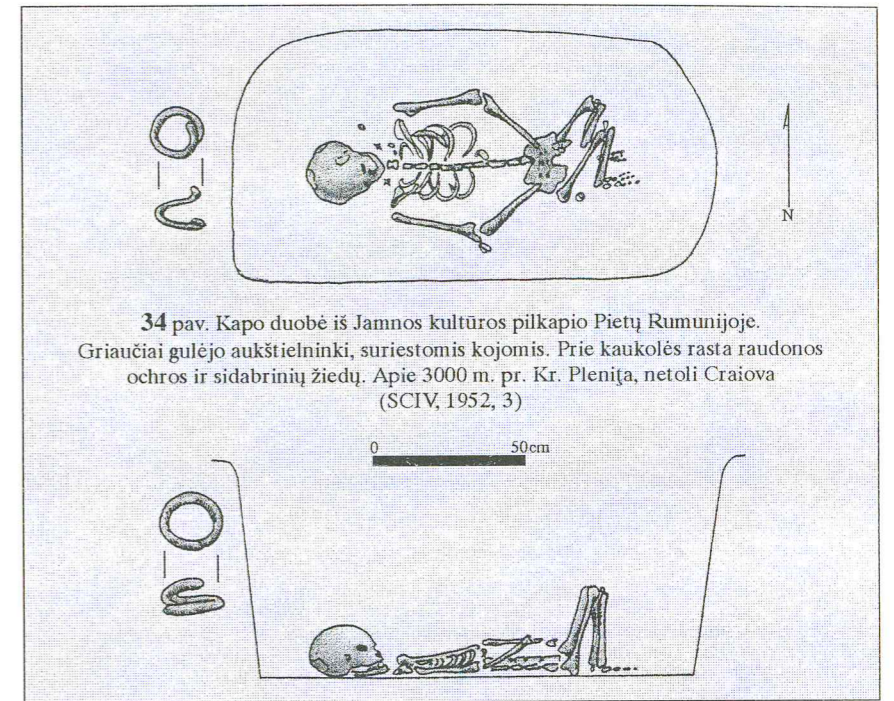
virvele įspausti ar įrėžti trikampiai. Be taurių, dar vartojo trikojus bei keturkojus indus žarijoms. Šitos keramikos aptinkama Jamnos kultūros kapuose Volgos žemupyje. Iš titnago ir bronzos gamino durklus (35 pav.).

Moldovoje ir Vakarų Ukrainoje trečiosios Kurganų kultūros bangos pilkapių randama virš Usatovo ir Folteščio gyvenviečių ir kapų. Daugumos radiokarbonu nustatytų Jamnos kultūros kapų į vakarus nuo Juodosios jūros datos rodo laikotarpį apie 3000 m. pr. Kr. (XXXII lentelė). Šios kultūros kapai Dniepro, Dono ir Volgos žemupių stepėse skiriami tam pačiam periodui. Palyginimui XXXIII lentelėje pateikiamos ankstesnės Jamnos kultūros datos. Jos nustatytos iš Ukrainoje ir Pietų Rusijoje atkastų vietovių.

Rumunijoje Jamnos kultūros kapuose iširta 80 griaučių. Tai pakankamai daug, kad galima būtų nustatyti fizinį gyventojų tipą: Jamnos kultūros žmonės buvo aukšti, tvirtos sudėjimo, ilgagalviai, apvaliu pakaušiu, stambia nosim ir stipriais žandikauliais<sup>97</sup>. Jie atitinka Jamnos kultūros žmonių Ukrainoje ir Pietų Rusijoje tipą<sup>98</sup>.

**Jamnos kultūros įtaka Balkanų ir Graikijos gyventojams: Vučedolio kultūros pasistūmimas į šiaurės vakarus ir pietus.** Vučedolio kultūros pasistūmimas į periferiją sukėlė pakitimų ne tik Balkanų pusiasalyje, bet ir Vidurio Europoje. Migracija į šiaurės vakarus ir pietus galėjo prasidėti apie 3000–2800 m. pr. Kr. ir, matyt, turėjo ryšį su Jamnos kultūros slinkimu iš rytų.

Vidurio ir Šiaurės vakarų Bohemijoje nauji gyventojai apsigyveno kaimuose kalvų viršūnėse. Jie žinomi Živnaco (Řivnac) vardu, pavadinti pagal 1882–1884 m. atkastą gyvenvietę už 9 km į šiaurės vakarus nuo Prahos<sup>99</sup>. Pagrindinis informacijos šaltinis yra Vidurio Bohemijoje, į šiaurės rytus nuo Kladno tyrinėtas Homolkos kaimas kalvos viršūnėje<sup>100</sup>. 100×100 m plote atkastos 25 gerai ar iš dalies išlikusios trobelės. Maždaug 39 neatkasti objektai gyvenamųjų namų skaičių padidintų iki 64. Trobelės buvo išsidėsčiusios eilėmis, įsikomponavusios į kalvos reljefą. Trobelės ir aštriatvorės aplink kalvą priklauso dviem periodams. Ankstyvojoje įtvirtinimų sistemoje, kurią sudarė aštriatvorė ir išorinis griovys, buvo duji vartai pietinėje pusėje



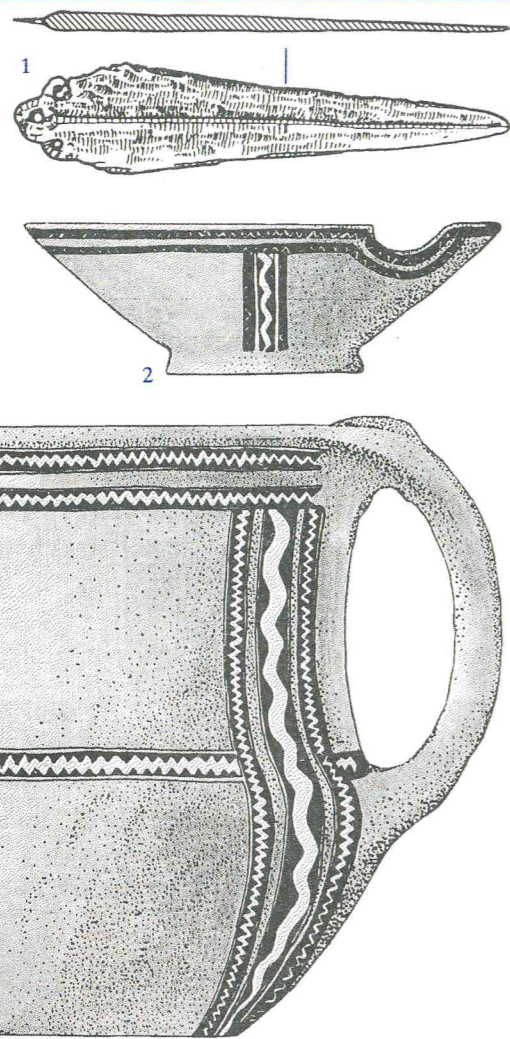
34 pav. Kapo duobė iš Jamnos kultūros pilkapiro Pietų Rumunijoje. Griaučiai gulėjo aukštelininki, suriestomis kojomis. Prie kaukolės rasta raudonos ochros ir sidabrinų žiedų. Apie 3000 m. pr. Kr. Plenița, netoli Craiova (SCIV, 1952, 3)

ir dvigubi – šiaurės vakarų kampe. Vėlyvesnė aštriatvorė masyvesnė, su dviejais vartais: vieni įrengti rytuose, kiti – vakaruose. Vidutinis Homolkos gyventojų skaičius antrajame periode sudarytų maždaug 330 (jei manysime, kad 64 trobelėse gyveno 4–6 asmenų šeimos). Stambiųjų galvijų (62%), kiaulių (20%) ir avių ar ožkų (16%) kaulai rodo, kad žmonės laikė naminių gyvulių, nors daug randama ir elnių kaulų bei ragų. Matyt, medžioklė tebevaidino svarbų vaidmenį. Žemdirbystę atspindi gornos ir raginiai kapliai.

Dalmatija, Vakarų Bosnija ir Albanija buvo pasiekiamos per rytinį Alpių regioną. Vakarų Bosnijoje palei Sanos upę Vučedolio kultūros žmonės apsigyveno gamtos saugomose, paprastai sunkiai prieinamose vietovėse – kalnuose ir olose. Zecovių gyvenvietė prie Sanos Bosnijoje geriausiai atspindi šią kultūrą, paplitusią pietuose<sup>101</sup>. Jos žmonės gyveno mažuose antžeminiuose namuose. Viename didesniame stovinčiame viduryje name iš žabų pintomis ir molliu glaistytomis sienomis buvo ypač gerai įrengtas židyns. Alihodžėje, Eilos upės slėnyje vidurio Bosnijoje, atkasti 6 maži – 2,75×4,25 m – namai. Prie Cetinos upės ir Rumene netoli Sindžo Adrijos jūros pakrantėje rasta kapinynų su akmeniniais dėžiniais kapais<sup>102</sup>. Mala Grudos Tivate pilkapyje atkastas turtingas valdovo kapas.



36 pav. Mala Gruda, netoli Tivat, palaidoto kilmingojo įkapės: 1 – auksinis durklas, 2 – lėkštė, 3 – puodukas su ašele (pagal Govedarica, 1987)



Jame rasta ankstyvojo II Heladinio laikotarpio sidabrinis kirvis ir auksinis durklas bei Vučedolio kultūros vazų<sup>103</sup> (36 pav.). Šis pilkapis beveik 4 m aukščio ir 30 m skersmens. Pagrindinis kapas iš akmeninių plokščių įrengtas giliai žemėje. Vyro griaučiai suriesti, prie juosmens padėtas sidabrinis kirvis ir auksinis durklas, prie galvos – 5 auksiniai žiedai, prie kojų – taurė ir kūgio formos indas. Mala Grudos kapo įrengimas ir laidojimo papročiai tokie pat kaip ir Juodosios jūros šiaurinės pakrantės Maikopo kultūros. Mala Gruda yra pusiaukelėje tarp Šiaurės vakarų Balkanų ir Vakarų Graikijos, kur tos pačios tradicijos pilkapių atsirado III tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje.

Pasislinkimas į pietus, į kalnuotas vietas, smėlėtą ir akmenuotą Dalmatijos kraštą negali būti aiškinamas teritorijos plėtimu dėl gyventojų daugėjimo. Tai Jamnos kultūros žmonių

įsiveržimo į Šiaurės Balkanus išdava. Aiškiai matyti, kad buvo užimtos tiek kontinento (Hrustovača, dabar Pečina, Zelena Pečina Dalmatijoje ir Hercegovinoje), tiek Adrijos jūros salų (Grapčeva Špilja Hvaro saloje, Jamina Sredi Kreso saloje, Vela Špilja Korčulos saloje) olos.

Leuko (Leucas) salos ir Šiaurės vakarų Peloponeso radiniai leidžia manyti, kad per Albaniją ir Adrijos jūrą į Graikiją atėję žmonės buvo Baideno–Vučedolio kultūros žmonės. 33 pilkapių, Steno kapinynas Leuko saloje atspindi skirtingus papročius Graikijoje<sup>104</sup>. Pilkapiai datuojami nuo ankstyvojo Heladinio II ir III periodo – apie 2900–2250 m. pr. Kr. Palaidoti valdovai ir kariai galėjo priklausyti valdančiajai dinastijai. Ankstyviausias ir didžiausias pilkapis (R26), apjuostas akmenų siena, išsiskyrė iš kitų (37 pav.). Laidojimo kambarys nepaprastai didelis ir gerai

įrengtas, su didelių apvalių akmenų siena. Jame gulėjo vyro ir moters griaučiai (paprastys valdovo našlę laidoti kartu su vyru?). Greta vyro griaučių pelenuose aptiktos avių ir ėriukų liekanos rodo buvus šermenis. Kituose ankstyvuose pilkapiuose po akmenų sampilais ir žemės sluoksniu esančius kapus sudaro akmenų statiniai, dengti akmeninėmis plokštėmis. Kapų įrengimo stilių ir laidojimo apeigas, siekiančias Maikopo tradiciją, į Vidurio Europos rytus atnešė antroji Kurganų kultūros banga. Analogiški minėtiesiems yra Usatovo pilkapiai, į šiaurės vakarus nuo Juodosios jūros, Tarnavos pilkapiai Šiaurės vakarų Bulgarijoje ir Belotičio pilkapis Serbijoje. Artimų paralelių yra Albanijoje<sup>105</sup> ir Dalmatijoje<sup>106</sup>. Ankstyvojo Heladinio II Steno pilkapio R grupės datą rodo šiam laikotarpiui būdingos paukščio pavidalo vazos. Trikampiai variniai durklai su vidurine briauna arba be jos ir su dviem skylėmis panašūs į pavaizduotus graviūrose ant Valkamonikos stely. Prestižinis aukštuomenės ginklas buvo durklas. Tai svarbiausias valdovo atributas (paprastai laikomas dešinėje rankoje ir randamas visuose turtinguose pilkapiuose). Peloponeso Olimpjos srities pilkapiai, įrengti ant apvalių akmeninių paaukštinių ir juosiami akmenų vainikų, ir apsidiniai namai datuojami ankstyvuojū Heladiniu laikotarpiu. Daugelis kitų pilkapių Peloponese priklauso ankstyvajam III ir viduriam Heladiniui laikotarpiui<sup>107</sup>. Tai gi III tūkstantmečio pr. Kr. viduryje ir pabaigoje Kurganų kultūros tradicija jau buvo įsitvirtinusi. Daug sugriautų Argolido gyvenviečių rodo žiaurų įsiveržimą. Destrukcijos ženklų likę Lernoje, Tirynuose (Tiryns), Asine, Zyguriuose (Zygouries) ir Agijos Kosmase (Aghios Kosmas). Lernoje sudegintas vietinės (heladinės) kultūros didelis namas nebuvo atstatytas, atsirado apsidinių struktūrų, pasikeitė gyvenvietės planas<sup>108</sup>.

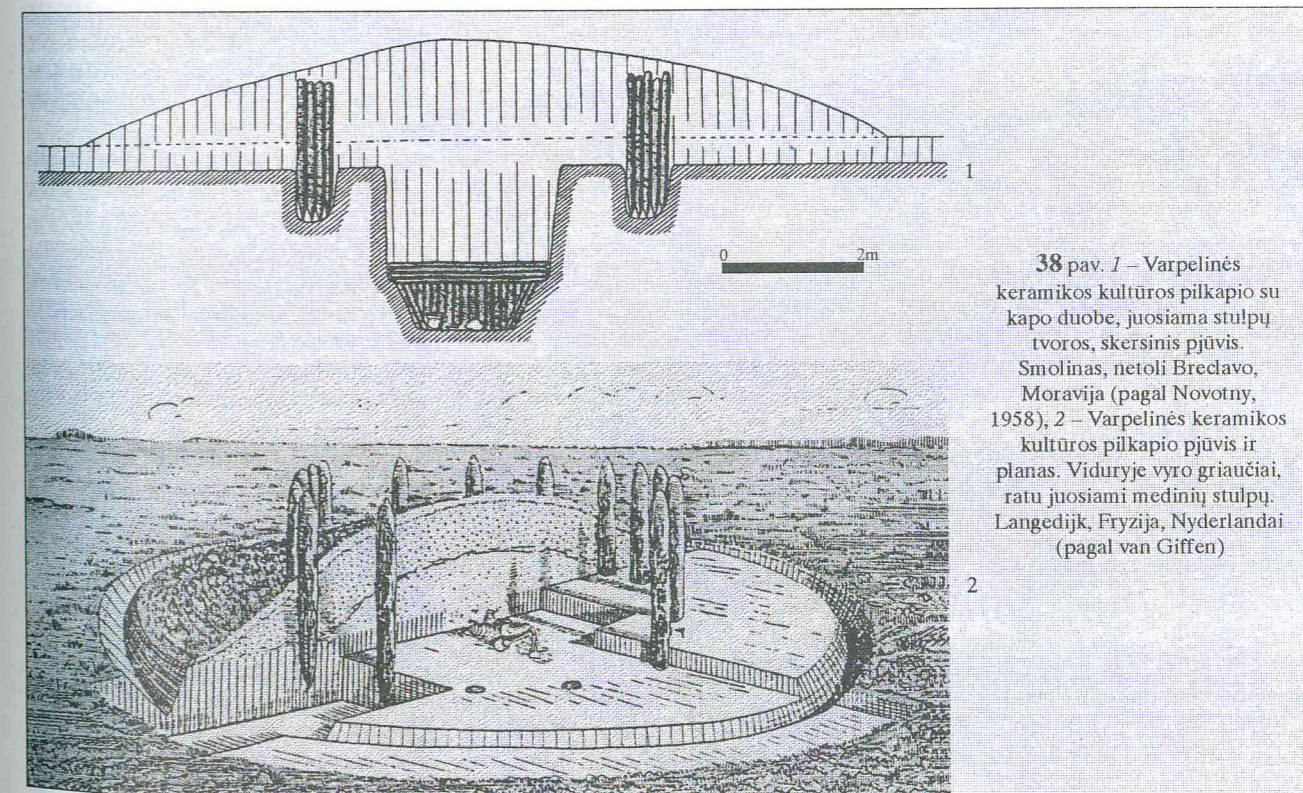
Pakitimai Graikijoje, matyt, buvo analogiški vykusiems Vidurio Europoje: tai pagrindinės visuomenės struktūros ir administracinės sistemos pasikeitimas bei valdančiosios klasės atsiradimas. Kurganų kultūros karių grupės buvo negausios ir neišnaikino vietos gyventojų. Tai matyti išstudijavus fizinių žmonių tipą<sup>109</sup>.

įrengtas, su didelių apvalių akmenų siena. Jame gulėjo vyro ir moters griaučiai (paprastys valdovo našlę laidoti kartu su vyru?). Greta vyro griaučių pelenuose aptiktos avių ir ėriukų liekanos rodo buvus šermenis. Kituose ankstyvuose pilkapiuose po akmenų sampilais ir žemės sluoksniu esančius kapus sudaro akmenų statiniai, dengti akmeninėmis plokštėmis. Kapų įrengimo stilių ir laidojimo apeigas, siekiančias Maikopo tradiciją, į Vidurio Europos rytus atnešė antroji Kurganų kultūros banga. Analogiški minėtiesiems yra Usatovo pilkapiai, į šiaurės vakarus nuo Juodosios jūros, Tarnavos pilkapiai Šiaurės vakarų Bulgarijoje ir Belotičio pilkapis Serbijoje. Artimų paralelių yra Albanijoje<sup>105</sup> ir Dalmatijoje<sup>106</sup>. Ankstyvojo Heladinio II Steno pilkapio R grupės datą rodo šiam laikotarpiui būdingos paukščio pavidalo vazos. Trikampiai variniai durklai su vidurine briauna arba be jos ir su dviem skylėmis panašūs į pavaizduotus graviūrose ant Valkamonikos stely. Prestižinis aukštuomenės ginklas buvo durklas. Tai svarbiausias valdovo atributas (paprastai laikomas dešinėje rankoje ir randamas visuose turtinguose pilkapiuose). Peloponeso Olimpjos srities pilkapiai, įrengti ant apvalių akmeninių paaukštinių ir juosiami akmenų vainikų, ir apsidiniai namai datuojami ankstyvuojū Heladiniu laikotarpiu. Daugelis kitų pilkapių Peloponese priklauso ankstyvajam III ir viduriam Heladiniui laikotarpiui<sup>107</sup>. Tai gi III tūkstantmečio pr. Kr. viduryje ir pabaigoje Kurganų kultūros tradicija jau buvo įsitvirtinusi. Daug sugriautų Argolido gyvenviečių rodo žiaurų įsiveržimą. Destrukcijos ženklų likę Lernoje, Tirynuose (Tiryns), Asine, Zyguriuose (Zygouries) ir Agijos Kosmase (Aghios Kosmas). Lernoje sudegintas vietinės (heladinės) kultūros didelis namas nebuvo atstatytas, atsirado apsidinių struktūrų, pasikeitė gyvenvietės planas<sup>108</sup>.

Įtaka Vakarų Europai. Jamnos kultūros palikuonys Dunojaus vidurio baseine ir jų plitimas į vakarus. Varpelinės keramikos (angliškai Bell Beaker, vokiškai Glockenbecherkultur) Vakarų Europos kultūra, paplitusi Vidurio Europoje, Britanijos salose ir Iberijos pusiasalyje, negalėjo atsirasti

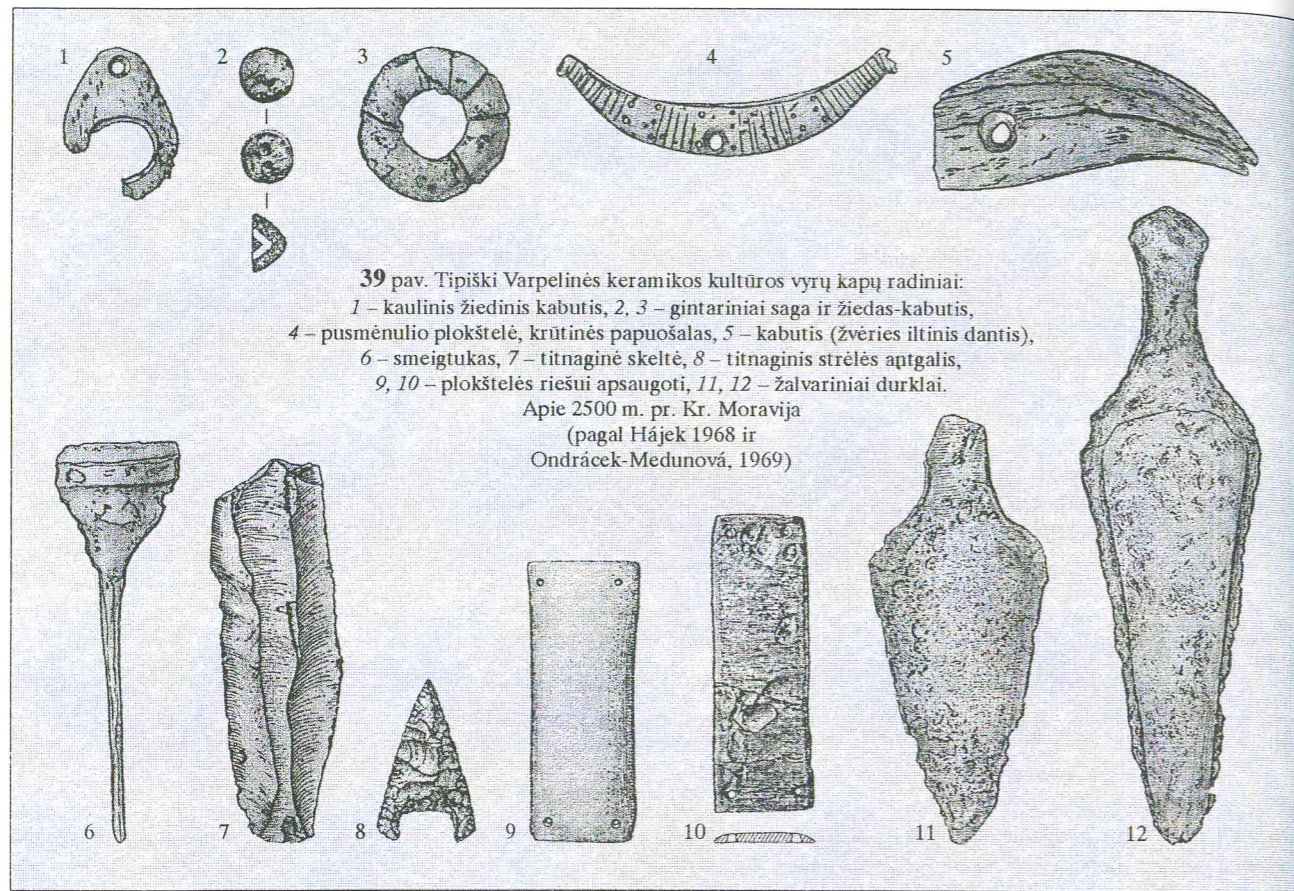
tuščioje vietoje. Judrūs raiteliai ir kariai, kurie savo mirusiuosius laidojo Jamnos stiliaus pilkapiuose, tikrai negalėjo būti jokios Vakarų Europos kultūros atstovai. Svarbu atsakyti, kokios ideologijos buvo šios kultūros žmonės ir kuo ypatingi Varpelinės keramikos kultūros elementai bei laidojimo būdas.

Jamnos, vėlyvojo Vučedolio ir Varpelinės keramikos kultūrų ypač panašios laidojimo apeigos (duobiniai kapai po apvaliais pilkapiiais, kremacija ir laidojimas duobėse, palapinių ar trobelių statymas; 38 pav.), ginklai (arseninio vario trikampiai durklai, arseninio vario ir titnaginiai ietigaliai,



38 pav. 1 – Varpelinės keramikos kultūros pilkapio su kapo duobe, juosiamą stulpų tvoros, skersinis pjūvis. Smolinas, netoli Breclavo, Moravija (pagal Novotny, 1958), 2 – Varpelinės keramikos kultūros pilkapio pjūvis ir planas. Viduryje vyro griaučiai, ratu juosiami medinių stulpų. Langedijk, Fryzija, Nyderlandai (pagal van Giffen)





39 pav. Tipiški Varpelinės keramikos kultūros vyrų kapų radiniai:  
1 – kaulinis žiedinis kabutis, 2, 3 – gintariniai saga ir žiedas-kabutis,  
4 – pusbėnelio plokštelė, krūtinės papuošalas, 5 – kabutis (žvėries iltinis dantis),  
6 – smeigtukas, 7 – titnaginė skeltė, 8 – titnaginis strėlės aptgalis,  
9, 10 – plokštelės riešiu apsaugoti, 11, 12 – žalvariniai durklai.

Apie 2500 m. pr. Kr. Moravija  
(pagal Hájek 1968 ir  
Ondráček-Medunová, 1969)

trikampiai titnaginiai strėlių antgaliai, akmeniniai strėlių tiesintuvai, papuošalai (šunų dantų vėriniai, variniai vamzdeliai ir paukščių kaulai, šernų iltys, pusbėnelio pavidalo kabučiai, panašūs į dėvimas ant krūtinės pusbėnelio pavidalo plokštelės<sup>10</sup>; 39 pav.), saulės simbolika, keramikos dekoravimo technika, kai balta pasta inkruostuojami subtilūs geometriniai motyvai: zigzagai, brūkšniai, rombai, taškučiai ir apskritimai (Badeno–Kostalaco–Vučedolio tradicija) ir tam tikros kapuose randamos keramikos formos (indai žarijoms, puodeliai, vazos). Nesvarbu, kur būtų paplitę Varpelinės keramikos kultūros žmonės, jie tęsė su savo tikėjimu susijusią keramikos meno tradiciją. Atitikmenys, siejantys Varpelinės keramikos ir Jamnos kultūras su Vučedolio kultūra (ginklai, nešiosena, laidojimo būdas, tikėjimas į pomirtinį gyvenimą ir simbolika), labai svarbūs abiejų kultūrų giminiškumui atskleisti. Panašu, kad Varpelinės keramikos kultūra yra Vučedolio ir Jamnos tradicijų mišinys, susiformavęs, kai Jamnos kultūros žmonės įsiveržė į Vučedolio kultūros aplinką.

Keliose gyvenvietėse rasti arklių kaulai rodo Varpelinės keramikos kultūros žmonių mobilumą. Budapešte (Čepelyje, Olandų gatvėje ir Čepelyje Haroše) iškastų gyvulių kaulų analizė patvirtina tai, kad šiose vietose arklys buvo labiausiai paplitęs naminis gyvulys. Jo kaulai sudaro 60% visų gyvulių kaulų<sup>11</sup>. Varpelinės keramikos kultūros žmonės migravo arkliais nuo Vidurio Europos iki Ispanijos<sup>12</sup>. Arkliui teko svarbus vaidmuo ir šios kultūros religijoje. Tai matyti iš kapuose rastų paaukotų arklių kaulų.

Varpelinės keramikos kultūros žmonės buvo gyvulių augintojai. Jų gyvenvietėse aptinkama stambiųjų galvijų, avių, ožkų, kiaulių ir šunų kaulų. Namų išlikę nedaug, bet Čekoslovakijoje rasta keletas su stulpų sienomis, glaistytomis moliu (didžiausi 6x10 m)<sup>13</sup>. Vietos metalurgiją rodo akmeninės formos durklams lieti.

Varpelinės keramikos ir Jamnos kultūrų laidojimo papročiai labai panašūs: individualūs kapai įrengti duobėse, kurių kampuose įkalti 4 stulpai, kartais dengti stogu. Kapą juosė vėliau žemėmis užpilamas griovys ir kelios stulpų eilės (žr. Smolino kapo Moravijoje

rekonstrukciją<sup>14</sup>). Mirusieji gulėjo suriesti, veidu į rytus. Daugybė apdegusių ir išskirstytų vaikų kaulų rodo tai, kad jie veikiau buvo paaukoti, o ne palaidoti. Kremacija paveldėta iš Vučedolio kultūros. Kapai su degintais kaulais sudaro beveik 90% visų Varpelinės keramikos kultūros kapų.

Kiekybinė įkapių analizė rodo, kad Varpelinės keramikos kultūros visuomenė buvo susiskirsčiusi į sluoksnius: ją sudarė kariai (arba valdovai), amatininkai ir prastuomenė (valstiečiai)<sup>15</sup>. Turtingiausi suaugusių vyrų kapai. Aukštą jų padėtį visuomenėje rodo auskarai, gintariniai sagos pavidalo karoliukai, gagatas, auksas, diržai ir ginklai.

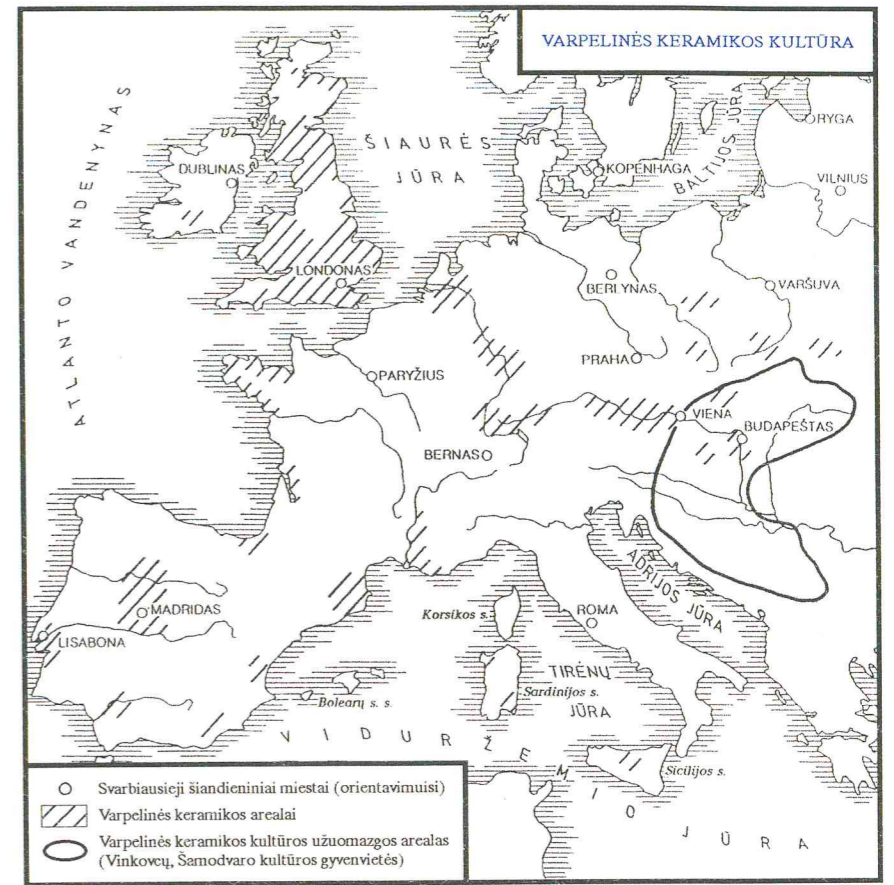
Didžioji Varpelinės keramikos kultūros Vakarų Europoje radiokarbonu nustatytų datų dalis svyruoja tarp 2500 ir 2100 m. pr. Kr., kelios siekia III tūkstantmetį pr. Kr. Ankstyviausia yra Čepelio Olandų gatvės gyvenvietės Budapešte data (XXXIV lentelė).

Kokia Varpelinės keramikos kultūros žmonių kilmė? Pradėkime nuo Jamnos kultūros žmonių pasirodymo Rytų Vengrijoje ir Šiaurės Serbijoje. Argi Jamnos kultūra išnyko be pėdsakų?

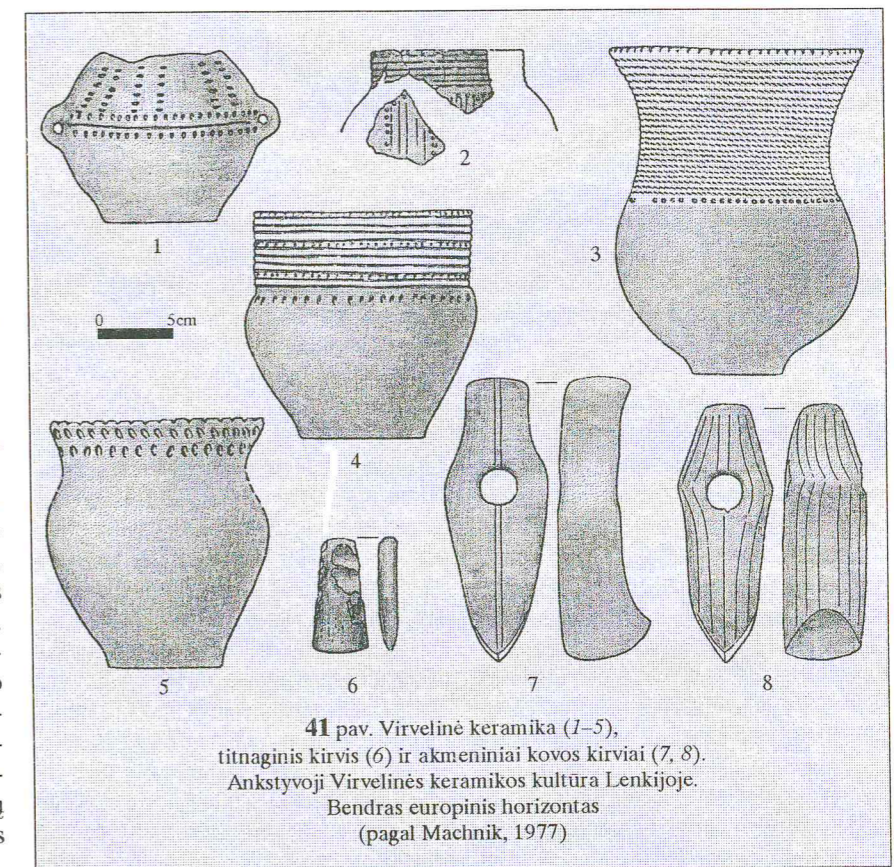
Nepanašu, jog taip būtų buvę, vien sprendžiant iš kapų gausumo. Įtikinamesnė alternatyva, kad susiliejo Jamnos ir Vučedolio kultūros. Vyravo Jamnos kultūros elementai, tačiau kai kas, pavyzdžiui, keramikos puošybos technika, buvo pasiskolinta iš Vučedolio kultūros gyventojų.

Po Vučedolio ir Jamnos kultūrų gyvavusi kultūra vadinama dviem vardais: Vinkovcų ir Šamodvaro (Samogvār). Pirmoji pavadinta pagal gyvenvietę, atkastą Trznicoje prie Vinkovcų Sreme, antroji – pagal kasinėjimus Šamodvare Pietvakarių Vengrijoje<sup>16</sup>. Per paskutinius 20 metų atkasta 150 pilkapių ir duobių su keramikos pavyzdžiais. Kasinėjimų stratigrafija rodo, jog ši kultūra gyvavo po vėlyvosios Vučedolio kultūros. Geriausiai tai matyti iš Pečinos gyvenvietės netoli Vrdniko, Sreme, išsidėsčiusios ant aukšto plokščialaknio. Čia Vinkovcų kultūros kapų rasta vėlyvojo Vučedolio kultūros sluoksnyje, kuris dengė Badeno–Kostalaco kultūros sluoksnį<sup>17</sup>. Vinkovcų ir Šamodvaro kultūrų gyvenviečių aptikta visoje Vakarų Vengrijoje, Slovakijoje, Vakarų Rumunijoje, Slavonijoje, Sreme, Vakarų Serbijoje, Bosnijoje iki Montenegro ir Moravos upės baseine iki Svetozarevo bei Kruševaco regiono (40 pav.). Tačiau archeologai, nepaisydami laidojimo būdo, gyvenviečių tipo ir keramikos panašumo, kažkodėl iki šiol nesieja Vinkovcų–Šamodvaro ir Varpelinės keramikos kultūrų. Keramika (ašočiai ir puodeliai su ašelėmis, indai su mažomis rankenėlėmis, amforos su dviem ašelėmis, indai su kojėlėmis; 41 pav.) yra tokia pati, kaip ir Varpelinės keramikos kultūros Čepelio grupės indai, randami Budapešte ir Varpelinės keramikos kultūros gyvenvietėse Čekijoje ir Slovakijoje bei Pietų Lenkijoje. Šias grupes skirti ne tai pačiai kultūrai būtų neprotinga.

Vinkovcų ir Šamodvaro gyvenvietėse storų kultūrinių sluoksnių neaptikta, nes antžeminių namų nebuvo, o tik pusiau žeminiai, dengti palapines primenančiomis konstrukcijomis. Duobes, kuriose kartais būdavo daugiau kaip 10 puodų, matyt, naudojo kaip maisto sandėlius. Palei Adrijos jūrą atkasta daug olių su Vinkovcų kultūros radiniais. Tai, kad nesudarę stori kultūriniai sluoksniai, rodo mobilų gyvenimo būdą, primenantį Jamnos kultūros žmones.



40 pav.



41 pav. Varpelinė keramika (1–5), titnaginiai kirviai (6) ir akmeniniai kovos kirviai (7, 8). Ankstyvoji Varpelinės keramikos kultūra Lenkijoje. Bendras europinis horizontas (pagal Machnik, 1977)



Valdantysis sluoksniš gyveno pilialkalniuose ar ant aukštų upės krantų. 1963–1966 m. Nagjarpade Pietvakarių Vengrijoje buvo atkasta ypatingos reikšmės tvirtovė<sup>118</sup>. Tai status kalnas su trikampė plynaukšte viršuje, kur rasti keli 30–40 m<sup>2</sup> dydžio įkasti į žemę namai su molio asla. Nuo kaimo juos skyrė griovys ir 3–4 m pločio gatvė. Pusiau žeminiai kaimo namai buvo maži, panašūs į palapines, kurių medines konstrukcijas rėmė stulpai, grindys – molinės. Kiekviename name iškasta duobė maisto atsargoms, o netoliese – atviras židinys. Aplink didžiuosius namus rasta arklių, šunų, galvijų, kiaulių, avių ir ožkų kaulų, raginių įrankių, kirvių, kauptukų ir grūdų liekanų.

Teritorijoje tarp Karpatų ir vidurinės Balkanų dalies didelių kapinynų nerasta. Pasitaiko tik pavienių pilkapių arba mažų jų grupių. Serbijoje į pietus nuo Savos upės, Drinos žemupyje, vakariniame Moravos baseine<sup>119</sup>, Vakarų Vengrijoje (Gonyu Diore) ir Burgenlande (Neusiedler am See), Rytų Austrijoje aptikta 15–20 m skersmens ir 1,5–2,5 m aukščio pilkapių<sup>120</sup>. Šuranoose (Šurany) Rytų Slovakijoje atkastas pilkapis su duobiniu kapu labai primena Jamnos tipo laidojimą<sup>121</sup>. Jo data nustatyta apie 2500 m. pr. Kr. Griaučiai kapuose gulėjo ant šono, suriesti, o degintiniuose kapuose palaikai suberti į urnas. Kapo dugne paprastai randama supuvusios organinės medžiagos. Žemėje po pilkapiams pastebėta deginimo žymių: medžio anglies ir apdegusių gyvulių kaulų, turbūt išlikusių nuo deginimo apeigų ar šermenų. Vyrų griaučių randama giliuose kapuose, o vaikų kapai būdavo šalia pagrindinių. Vienas moters kapas, uždengtas lentomis, atkastas virš vyro kapo gilioje duobėje<sup>122</sup>. Kartu su juo palaidotų dviejų ar trijų vyrų griaučiai primena Pietų Rusijos Jamnos kapus. Prie mirusiųjų kojų padėta puodų, kartais bronzinių durklų ir auksinių ornamentų. Moters kape Neusiedler am See Austrijoje rasti auksiniai žiedo pavidalo auskarai, o Orolike netoli Vinkovecų – 2 auskarai plokščiais karklo lapo pavidalo galais, 2 įvijinės apyrankės, 137 žiedai, 20 kūgio formos plokštelių su skylėmis ir apvali 18,5 cm skersmens plokštelė su 5 ratais viduryje ir galbūt saulės motyvais<sup>123</sup>.

Tarp šios kultūros arseninio žalvario dirbinių liekanų yra durklų, kirvių, kaltukų ir kirvukų su skyle kotui<sup>124</sup>. Juos pagamino vietos meistrai. Tai rodo rastos liejimo formos.

**Įtaka Šiaurės Europai: Vidurio Europos Virvelinės keramikos kultūra ir jos plėtimasis į šiaurės vakarus bei šiaurės rytus.** Virvelinės keramikos kultūra, dar vadinama K o v o s kirvių kultūra, žinoma ne tik Vidurio Europos lygumose Vokietijoje, Čekijoje, Slovakijoje, Lenkijoje, bet ir Olandijoje, Danijoje, Pietų Švedijoje, Pietų Norvegijoje ir rytinėse Baltijos jūros šalyse iki Pietų Suomijos šiaurės rytuose. Toliausia į rytus nusidriekusi Fatjanovo šaka siekė Volgos aukštupį Vidurio Rusijoje. Pagal radiokarbonu nustatytas datas ekspansija į šiaurės vakarus ir šiaurės rytų Europą, kurioje anksčiau klestėjo Piltuvėlinės keramikos, Narvos ir Volosovo kultūros, prasidėjo III tūkstantmečio pr. Kr. pirmojoje pusėje. Tokia didelė migracija galėjo vykti dėl Jamnos kultūros žmonių iš Pietų Rusijos įsiveržimo į Vidurio Europą.

Seniausios įkapės rodo ryšį su Vidurio Europa. Randama taurių su horizontaliais virvelių įspaudais aplink kaklelį (41 pav.), rutulinių amforų su spinduliniu ornamentu ant petukų, titnaginių kirvių, kaltukų, ašmenėlių, akmeninių kovos kirvių (A tipo). Ankstyvoji šios kultūros fazė vadinama Bendruoju Europos horizontu<sup>125</sup>. Plačiai paplitęs laidojimas po žemais pilkapiams. Virvelinės keramikos kultūros žmonės iš medžio, akmeninių plokščių ar akmenų statė pomirtinius namelius. Mediniai stulpai duobės kampuose rėmė arba stogą, arba horizontalių sijų klojinį, grindys buvo grįstos akmeninėmis plokštėmis, lauko akmenimis, upės akmenukais ir barstytais smėliu. Kartais namą sudarydavo didesnis kambarys ir prieangis. Centrinį kapą užpildavo pilkapiu, kurį juosė arba stulpai ir griovys, arba akmenų vainikas. Mirusieji suriesti gulėjo paprastai rytų–vakarų kryptimi, kai kurie vyrai ant kairiojo šono, moterys ant dešiniojo ir – atvirkščiai. Turtingiausi buvo vyrų kapai su būdingomis įkapėmis: ginklais (kovos kirviu, vėzdū, titnaginiais strėlių antgaliais), titnaginiais ar kauliniais įrankiais, papuošalais (karoliukais arba varinėmis antkaklėmis, gintariniais diskais arba

kabučiais) ir vazų rinkiniu (amfora, taure, puodeliu).

Socialinė ankstyvosios Virvelinės keramikos žmonių struktūra giminiška Rutulinių amforų ir Jamnos, Dniepro bei Volgos stepių kultūrų struktūrai. Ankstyvosios fazės pilkapiuose randama tik vyrų griaučių. Pirminis ir centrinis kapas priklausė privileijuotos klasės asmenims. Be pirminių, paprastai būdavo ir kitų kapų sampiluose. Tai rodo tuo metu buvus mažiausiai dvi socialines kategorijas. Žemesniai sluoksniui atstovauja irgi vyrai, o apie to laikotarpio moterų ir vaikų kapus žinoma nedaug.

Kokie buvo Virvelinės keramikos kultūros žmonės? Ar jie atspindi naujosios Kurganų kultūros, t. y. Jamnos kultūros, žmonių įsiveržimą iš rytų? O gal Virvelinės keramikos kultūra yra Rutulinių amforų kultūros tąsa? Aiškaus atsakymo į šiuos klausimus dar nėra. Tiek Rutulinių amforų, tiek Virvelinės keramikos kultūros turi vietinio substrato ir Juodosios jūros stepių gyventojams būdingų elementų. Vyrauja fizinis Virvelinės keramikos kultūros Vokietijos, Čekijos ir Slovakijos gyventojų tipas, bet pasitaiko ir stepių tipo individų<sup>126</sup>. Lenkijoje rastų griaučių analizė rodo, jog žmonės kilę iš stepių<sup>127</sup>. Kitur didžioji gyventojų dalis – vietiniai Senosios Europos palikuonys.

Virvelinės keramikos ir Rutulinių amforų kultūrų laidojimo apeigų panašumas matyti iš kapų namelių, kuriuos sudarydavo didelis kambarys ir prieangis, aukšto rango vyrų privileijuoto laidojimo, aukojamų vaikų, šernų ilčių durklų ir gintarinių diskų vyrų kapuose. Tokie atitikmenys rodo, jog Virvelinės keramikos ir Kurganų kultūrų tradicijos bendros. Negalima ignoruoti ir keramikos formų, ypač ilgai vartotų amforų ar taurių.

Virvelinės keramikos kultūros laikotarpis nustatomas pagal kovos kirvius su skyle kotui. Kai kurie jų pagaminti iš pusiau brangaus akmens, Vidurio Europoje pasitaikė keli varpiniai kirviai. Nors ir vadinami kovos kirviais, tačiau pirminė jų paskirtis buvo simbolinė: kaip liudija lyginamoji indoeuropiečių mitologija, kirviuose glūdėjo Griaustinio Dievo (Perkūno) jėga.

Virvelinės keramikos kultūra skirstoma į du pagrindinius laikotarpius:

1) apie 3000–2600 m. pr. Kr. – bendrasis Vidurio Europos horizontas. Dėl klajokliško gyvenimo būdo ir trumpo vienos vietos apgyvenimo išliko mažai gyvenviečių;

2) antrasis laikotarpis, apibūdinamas kaip prisitaikymas prie vietos aplinkos ir stabilumo siekimas. Radiokarbonu nustatytos datos rodo laikotarpį nuo 2600 iki 2200 m. pr. Kr.

Daugiausia informacijos apie kaimus ir namus gauta iš Vislos aukštupio Zlotos kultūros ir pietinės Baltijos srities, arba Žucevo (Rzucewo) kultūros. Tai titnago, druskos ir gintaro šaltinių regionai<sup>128</sup>. Pavyzdžiui, Zlotos gyvenvietę netoli Sandomežo Pietų Lenkijoje sudarė žeminės, išsidėsčiusios apie puskilometrį palei upę ir maždaug 100 kapų kapinynas<sup>129</sup>. Pagal stulpavietes Vidurio Vokietijoje (Luckaero miškas, Hula ir Miulheimas) galima nustatyti buvus mažų staciakampių statinių, dydžiu ir struktūra panašių į Rutulinių amforų kultūros namus<sup>130</sup>.

Tai, kad žmonės naudojo arklą, patvirtina Danijoje ir Olandijoje po pilkapiams aptiktos vagų žymės. Kaip ir Rutulinių amforų bei Badeno kultūrų laikotarpiu, arė jaučiais. Pjautuvais mediniu kotu su skersiniais titnaginiais ašmenimis, retkarčiais randamais vyrų kapuose, turbūt nuimdavo derlių. Iš įspaudų puodų šukėse galima nustatyti, kad Virvelinės keramikos kultūros gyventojai šiaurės Europoje augino miežius (*Hordeum vulgare*). Zalės regione Vidurio Vokietijoje identifikuoti kelių rūšių grūdai, įskaitant *Emmer* ir *Einkorn* kviečius, speltos rūšies kviečius, avižas ir net pupas (*Vicia faba L.*)<sup>131</sup>. Žmonės taikė miežių monokultūros sėjomainą ir augino skirtingų rūšių žieminius kviečius. Suakmenėjusios duonos, rastos Leipzigo srityje (Leipzig–Connewitz), analizė rodo buvus miežių ir laukinių žolių (*Glyceria fluitans L.* ir *Bromus*) priemaišų<sup>132</sup>.

Virvelinės keramikos kultūros žmonės augino stambiųjų galvijų, kiaulių, avių, ožkų, arklių, turėjo šunų. Stambieji galvijai sudarė daugiau kaip pusę visų naminių gyvulių<sup>133</sup>.

## 8 Praindoeuropiečių Kurganų kultūros tradicija

Praindoeuropiečių kultūra, rekonstruota pagal lyginamąją indoeuropiečių kalbotyrą ir mitologiją, sutampa su atkurtąja remiantis archeologijos duomenimis. Šiame skyriuje aptarsime kalbos ir mitologijos duomenis, įrodančius Kurganų kultūros ir praindoeuropiečių tradicijų identitetą.

Kalba ir kultūra negali gyvuoti tūkstantmečius nepakitusios. Tai gyvi organizmai: jos nuolat kinta – suartėja ir tolsta. V tūkstantmetis pr. Kr. paženklintas sparčiai plintančiu judėjimu, prisijaukinus arkli, ir prekyba. Manome, šiuo laikotarpiu vyko kalbinis praindoeuropiečių vienijimasis. Hipotetinėje praindoeuropiečių kalboje nerandame žemdirbystės terminų. Lingvistiškai rekonstruoti jų kultūrai būdingiausia buvo naminių gyvulių auginimas, mobilumas ir klasinė patriarhalinė visuomenė. V tūkstantmečio pr. Kr. Kurganų kultūra Volgos miškų ir stepių regione ir į šiaurę nuo Juodosios jūros daug kuo sutampa su kalbiniu pagrindu rekonstruota praindoeuropiečių kultūra.

**Naminiai gyvuliai.** Svarbiausią naminių gyvulių vaidmenį praindoeuropiečių kultūroje rodo šie daugelio indoeuropiečių kalbų bendriniai vardai: avis (\**owis*), galvijai (\**gwows*), jautis (\**(s)tauro*), kiaulė (\**sūs* ir \**porkos*), arklys (\**ekwo-ekwa*), ožys (\**aigis, -os*), šuo (\**kwon-kun*). Karvėms ir avims vadinti yra ir kitas žodis \**peku(s)*: lotyniškai – *pecus*, senąja indų kalba – *pasu*, baltų – *peku*. Kadangi šis žodis giminiškas žodžiams, reiškiantiems vilną, gaurus ir šukuoti (graikų *pekos* – vilna, senąja vokiečių *fahs* – odos plaukai, lotynų *pectere* – šukuoti), galima teigti, jog *peku* iš pradžių turėjo papildomą gauruoto gyvulio, galbūt avies reikšmę. Žodžiai, reiškiantys „vilną“, yra aiškiai praindoeuropiečių kilmės (senąja bažnytine slavų – *vluna*, lietuvių – *vilna*, vokiečių – *Wolle*, senąja indų – *wina*); vokiečių *weben* ir senąja indų *Vabh* ir gali būti skiriami ankstyvajam gyvulių prijaukinimo laikotarpiui.

Galvijai buvo šeimos, giminės ar genties turtas, naudojamas keičiantis produktais. Sanskrito kalbos žodis valdovui turi taip pat ir galvijų valdovo reikšmę. Seniausiuose rašytiniuose šaltiniuose Iliadoje ir Rigvedoje pasakojama, kaip nuotakas ir

ginklų įsigydavo už galvijus – tada pagrindinį turtą, atstojuš pinigus. Iš čia ir lotyniško žodžio *pecunia* reikšmė. Pinigų vaidmenį galvijai atliko iki XX a. (pavyzdžiui, kraičio tradicija kaime). Indoeuropiečių mituose ir epe labai aiškiai atsispindi jų didelė reikšmė ekonominiame gyvenime.

Prijaukinto arklio vardo reikšmė išliko lotynų *equus*, gotų *aihva-*, lietuvių *ašva*. Rekonstruota praindoeuropiečių forma būtų \**ekwos* arba \**ekwvā*. Indoeuropiečių lyginamosios mitologijos tyrinėjimais svarbiausią vaidmenį teikia arkliui (ypač baltam) kaip šventam, aukojamam gyvuliui, Dangaus šviesos Dievo inkarnacijai. Archeologija paremia kalbininkų ir mitologų duomenis ir nurodo ankstyvą arklio prijaukinimo datą – ne vėliau kaip 5000 m. pr. Kr. Arklys buvo aukojamasis ir jojamasis gyvulis, nuo V tūkstantmečio pr. Kr. naudojamas karuose. Ietimis, durklais, lankais ir strėlėmis ginkluoti kariai galėjo šaudyti ir kautis raiti, panašiai kaip istoriniai indoeuropiečiai – skitai, sarmatai ir kiti. Arklio, kaip dieviško ir aukojamo gyvulio, kulto pėdsakų aptinkama nuo V tūkstantmečio pr. Kr. pradžios.

**Metallurgija.** Kalbininkams nepavyko rekonstruoti bendrą metallurgijos sąvoką reiškiantį žodį. Nenuostabu, nes ankstyvosios Kurganų I kultūros žmonės šios technologijos neturėjo. Vario gaminių jie gaudavo iš vakarų prekių mainais su Kukutenio gyventojais. Vietos metallurgija atsirado gerokai vėliau – IV tūkstantmečio pr. Kr. antrojoje pusėje. Į Vidurio Europos rytus ji atėjo iš Kaukazo kraštų su antrąja banga per šiaurinę Juodosios jūros krantą.

**Ginklai.** Žodžių analizė rodo, kad ietį, peilį, durklą, lanką ir vėzdą pradėta vartoti labai anksti, t. y. praindoeuropiečių laikais. Tai patvirtina ir archeologiniai radiniai: Volgos eneolito ir Kurganų I kultūrų karių akmeniniai, titnaginiai ir elnių ragų ginklai.

Pateikiame rekonstruotus indoeuropiečių vartojamų ginklų pavadinimus<sup>123</sup>.

\**(H)nsi*, pjaunamasis ir kertamasis ginklas, kalavijas, seniausiai vartojamas titnaginiais peiliais arba durklais (germanų kalbose *xsaxsaz* kalavijas, dažnai vartojamas peilio reikšme), senąja indų – *asi*, lotynų – *ensis*;



\*keru, antgalis, ašmenys arba koks metamasis ginklas (vedų kalboje saru reiškė ietį, strėlę, germanų kalbose giminiškas žodis \*xeruz);

\*Eengh-es-u, ietis, duriamasis ginklas, ir \*ghai-so-s, metamoji ietis (senąja airių kalba – gae ir senąja germanų – \*zaizas, senąja indų – hesas ginklas);

\*taqso-m, lankas, graikų kalba tokson, M persų taxs, lotynų taxus;

\*isu-, strėlė;

xgwiH, lanko timpa (senąja indų – jya, lietuvių – gija);

\*Aek-on svaidyklė;

\*Aek-mon- akmeninis kirvis.

**Transporto priemonės.** Mobilumas – labai būdingas praindoeuropiečių bruozas, nes jojimas arkliais buvo svarbiausia Kurganų kultūros žmonių judėjimo priemonė. Rekonstruota praindoeuropiečių transporto formos šaknis yra \*wegh (vokiečių – Wagen, lietuvių – vežimas, lenkų – woz). Galima atkurti net vežimo dalių pavadinimus: ratas – \*rotha (lietuviškai ratas, vokiškai Rad, senąja indų kalba – rat-hah „kovos vežimas“, lotyniškai – rota), \*ak'sis – ašis, yugom – jungas, jaučių pakinktas. \*Wegh- šaknies žodžių grupė siejama su traukimo, vežimo, kėlimo ir rogių reikšme.

Tai, kad buvo naudojami ratai, rodo miniatiūriniai moliniai ratų modeliai, rasti Senosios Europos (Kukutenio A ir Karanovo VI fazės) gyvenvietėse, datuojamose V tūkstantmečio pr. Kr. viduriu. Tikro šio laikotarpio vežimo nerasta.

Kurganų kultūros žmonių mobilumas prieš įsiveržimą į Europą turbūt buvo panašus į vėlyvesnių laikų stepių gyventojų – skitų, sarmatų ir kitų – judrumą. Herodotas aprašo skitus kaip žmones, neturinčius nuolatinės pastogės ar derliaus, kurį galėtų ginti, laisvus ir keliaujančius vežimais su savo turtu bei gyvuoju inventoriumi, žmones, kurie gali išvengti priešo arba jį raiti nukauti kada tik panorėtų. Iš tikrųjų Kurganų kultūros žmonėms nebuvo sudėtinga sudėginti savo būstus ir keltis į kitą vietą.

**Socialinė struktūra.** Indoeuropiečių lyginamosios kalbotyros istorijos bei archeologijos duomenimis, protoindoeuropiečių kultūrą galima būtų apibūdinti kaip patrilinijinę visuomenę, kuriai vadovauja patriarchas –

pagrindinis karys. Tam postui užimti lemiamą reikšmę turėjo amžius, nes šis žmogus aktyviai reikiškė tik per pavojus, kai reikėdavo suburti didesnę žmonių grupę.

Tarp mažų mobilių šeimų arba didesnės genties narių vykdavo egzogaminės vedybos. Nepanašu, jog šiuo laikotarpiu būtų gyvavę dvasininkų sluoksnis. Moterys toje visuomenėje buvo priklausomos. Jas vertino tik pagal jų vyrų užimamą padėtį. Didžiulė vyrų įtaka žmonoms atsispindi epinėse dainose ir teisiniuose tekstuose. Senosios Europos moterų kultūra, veikiamą indoeuropiečių kultūros, sunyko ir naujoje užpildinėjančioje visuomenėje moterys tapo privačia nuosavybe.

Patriarchalinės visuomenės ypatumus ypač atspindi protoindoeuropiečių giminės terminija. Kalbininkai sutaria, jog šeimos ir vedybų terminai atskleidžia patrilinijinę paveldimumo sistemą. Pavyzdžiui, pagrindiniai asmens kilmę žymintys terminai rodo vyriškos giminystės vyravimą: tėvas – \*pHthe:r; motina – \*maHte:r; motinos brolis arba motinos tėvas – \*awyos; tėvo brolis – \*pHtrwos. Nėra terminų nei motinos, nei tėvo tetoms žymėti. Asmens artimai giminei pavadinti taikomi tokie: brolis – \*bhraHte:r, kuris apima didžiulę vyriškos giminės asmenų grupę (jai tradiciškai skirta atlikti svarbias apeigų ir politines funkcijas), sesuo – \*sweso:r (reiškia „mano“, „mano genties moteris“), sūnus – \*swHnws (\*swH – gimdyti, žodis rodo stiprų moters ir sūnaus ryšį) ir duktė – \*dhwgHte:r (melžti, melžėja). Vyro tėvams pavadinti taip pat yra atskiri žodžiai (\*swekwHs ir \*swekwros), vyro giminei (\*gHlows – moteriškai, \*daHywe:r – vyriškai), sūnaus žmonai (\*snwsos) ir dukters ar sesers vyrui (\*genHr). Žodžio „našlė“ reikšmė (\*wydh – tuščia, nepilnavertė) rodo moters žeminančią padėtį, ko nepasakytum apie našlį.

Nuotakos šeimynai apibūdinti terminų nėra. Ištekėjusi indoeuropiečių moteris turėjo įsijungti į vyro šeimyną, kurioje ji gyveno kartu su vyro tėvu ir broliais. Tai rodo egzogaminės vedybos.

Senąja indoeuropiečių kalba x<sub>pot</sub> reiškia vyriškos giminės galvą, patri potestas – tėvo valdžią. Dar du atitikmenys – \*genH-os/\*genH-r – at-

spindi patriarchalinės visuomenės bruozus: \*genH-os (gentis) buvo vartojamas pažymėti patrilinijinę grupę, į kurią individas įsijungia po vedybų, \*genH-r – vyriškos giminės daiktavardis, skirtas svarbiausiam grupės nariui pavadinti. Iš mitologinių ir teisinių tekstų ryškėja despotiškas bendruomenės vado paveikslas, galbūt tai poligamiškas karys patriarchas, turėjęs absoliučią galią savo šeimoje ir gentyje.

Moterys užėmė akivaizdžiai žemesnę padėtį. Nuotakos kainos terminas kilęs iš žodžio \*wedh- vesti. Galima spėti, jog mobiliems karingiems gentainiams moterys sudarė šio kio vargo.

Galime pasinaudoti lingvistine paleontologija socialinei organizacijai atkurti. Pora pavyzdžių: \*domos – namas, priklausantis vienai šeimai. \*weik taip pat priklausė mažai tėvinei šeimai. \*Weik gyventojai gali būti identifikuojami kaip vienos grupės arba \*gen – genties – nariai. Vedybų partnerius jie galėjo rinkti didesnėje etninėje grupėje arba gentyje, tautoje, iš \*teuta.

**Žemės ūkio suklestėjimas europinėje dalyje.** Kurganų kultūros žmonėms žemės ūkis buvo antraeilis dalykas po pastoralinės gyvulininkystės. Tačiau, studijuojant žemės ūkio leksiką, galima pastebėti vartojus nemažą žemės ūkio terminų. Žemės ūkis suklestėjo tuomet, kai sunyko klajokliškas gyvenimas, Kurganų kultūros žmonėms įsiveržus į Europą, ypač į tas teritorijas, kur žemės ūkiu verstasi tūkstantmečiais.

Bendri žodžiai, turintys grūdų, malimo ir girmų bei sėti, pjauti reikšmes, be to, žodis „kauptukas“ \*mat(e)yā yra plačiai paplitę. Ypač svarbūs tokie išlikę žodžiai, kaip soros (\*meli, \*melyom, \*melya) ir mažiau žinomų kviečių rūšies pavadinimas arba žolės, piktžolės vardai: \*pūras, -os ir duonos rauginimui naudojama \*vewos, yewoi. Šaknis yew- siejama su žodžiais, turinčiais išsiliejo, sklidimo, virimo, rūgimo ir kilimo reikšmes.

Iki šiol Dniepro–Volgos stepių Kurganų gyvenvietėse identifikuotos tik soros. Nėra nei Einkorn, nei Emmer rūšies kviečių, miežių, avižių ar rugių pėdsakų, nors šiose gyvenvietėse rasta akmeninių kauptukų,

titnaginių pjautuvų ašmenų ir girmų akmenų. Manoma, kad įvairiose gyvenvietėse aptikti dideli į kauptukus panašūs įrankiai galėjo būti primityvūs arklai.

Bendrų rugių, miežių ir avižių pavadinimų randama tik Europos indoeuropiečių prokalbės atšakoje. \*Rughis, rugys, žinomas slavų, baltų, germanų ir keltų kalbose. Žodžio „avižos“ aw- šaknis randama slavų, baltų ir lotynų kalbose. Miežiai lotyniškai galėjo turėti far- ir farina formą, senąja šiaurės skandinavų – barz, gotų – barizeins, senąja bažnytine slavų brašno – maistas, serbų brašno – miltai ir rusų borosno – ruginiai miltai.

Kai kurie žirnių, pupų, vikių, aguonų pavadinimai bendri lotynų, albanų ir graikų kalboms. Visi šie augalai gerai žinomi neolitinėje Pietryčių Europoje. Galbūt jų pavadinimus vėliau paveldėjo indoeuropiečių kalbomis kalbantys gyventojai. Bendras linų pavadinimas yra žinomas lotynų, graikų, slavų, baltų ir vokiečių kalbose. Žodį „kanapės“ \*kannabis išlaikė graikų, albanų, vokiečių, slavų ir baltų kalbos, o rytų indoeuropiečiams jis nežinomas. Išdėstyti teiginiai leidžia manyti, kad indoeuropiečiai su grūdėmis kultūromis, ankštiniais augalais, liniais ir kanapėmis susipažino tik įsikūrę Europoje. Kai kurie pavadinimai yra bendri didesnėms kalbų grupėms, todėl gali būti skiriami jau pradiniam Kurganų kultūros ekspansijos laikotarpiui – IV tūkstantmečiui pr. Kr. Ankštinius augalus paveldėjo, matyt, iš Senosios Europos pietryčiuose gyvenusių žmonių. Žemės ūkio terminija gausėjo protoindoeuropiečiams plintant į vakarus.

## 9 Nauji simboliai ir dievai

Naujos religijos Europoje atsiradimą geriausiai atspindi vyriški dievai, ginklai ir saulės simboliai, išraižyti ant stelių, datuojamų IV tūkstantmečio pr. Kr. antrąja puse ir rastų Alpių slėniuose bei Bulgarijoje ir Rumunijoje. Kurganų kultūros stelos išsiskiria tuo, kad jose vaizduojami saulės simboliai, ginklai ir vyrų reikmenys: durklai, alebardos, kirviai, lankai, strėlės ir strėlinės, diržai, dvigubi įvijiniai kabučiai,

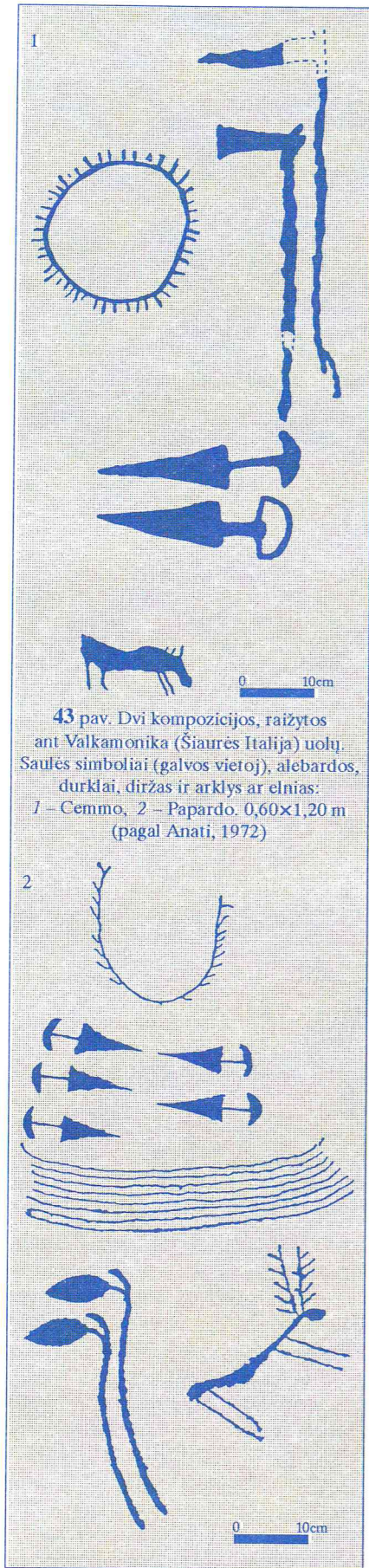


42 pav. Indoeuropiečių Karo Dievas su daugybe rankų-alebardų. Durklų matyti žemiau kaklo, krūtinės srityje, žemiau juostos. Apačioje vaizduojamas jaučių traukiamas vežimas. Galva neišlikusi. Akmeninė stela iš Lagundo, Alto Adige, Šiaurės Italija. Apie 3000 m. pr. Kr. (pagal Anati, 1967)

arkliai, elniai, ožiai, vežimai ir jaučiai, traukiantys arklą (42–44 pav.). Dvigubi įvijiniai kabučiai, krūtinės papuošalai, durklai, kirviai, titnaginės alebardos turi atitikmenų Badeno ir Remedelo (Po upės slėnio) kultūrose. Daugelis stelių graviūrų atspindi naują ideologiją. Tie raiziniai yra turtingiausia ankstyviausios indoeuropiečių simbolikos ir dievų įvaizdžių medžiaga. Tarp išgraviruotų ginklų, gyvulių ir saulės simbolių yra ryšys, ir jų sutapimas neatsitiktinis.

Rasta tokių simbolių: saulės ženklų (apskritimų, saulučių, apskritimų su ilgais spinduliais), vaizduojamų aplink galvą, krūtinės plokštelė (pusapskritimis) iš daugybės koncentrinė linijų, dvigubų įvijų kabučių (po vieną ar poromis), nešiojamų ant krūtinės, durklų, vaizduojamų po vieną, du, penkis, septynis ir daugiau vidurinėje stelos dalyje, alebardų ir kirvių po vieną ar daug, lygiagrečių arba zigzaginių linijų diržas, keturratis vežimas (vaizduojamas žemiau diržo), lankas, strėlinė ir



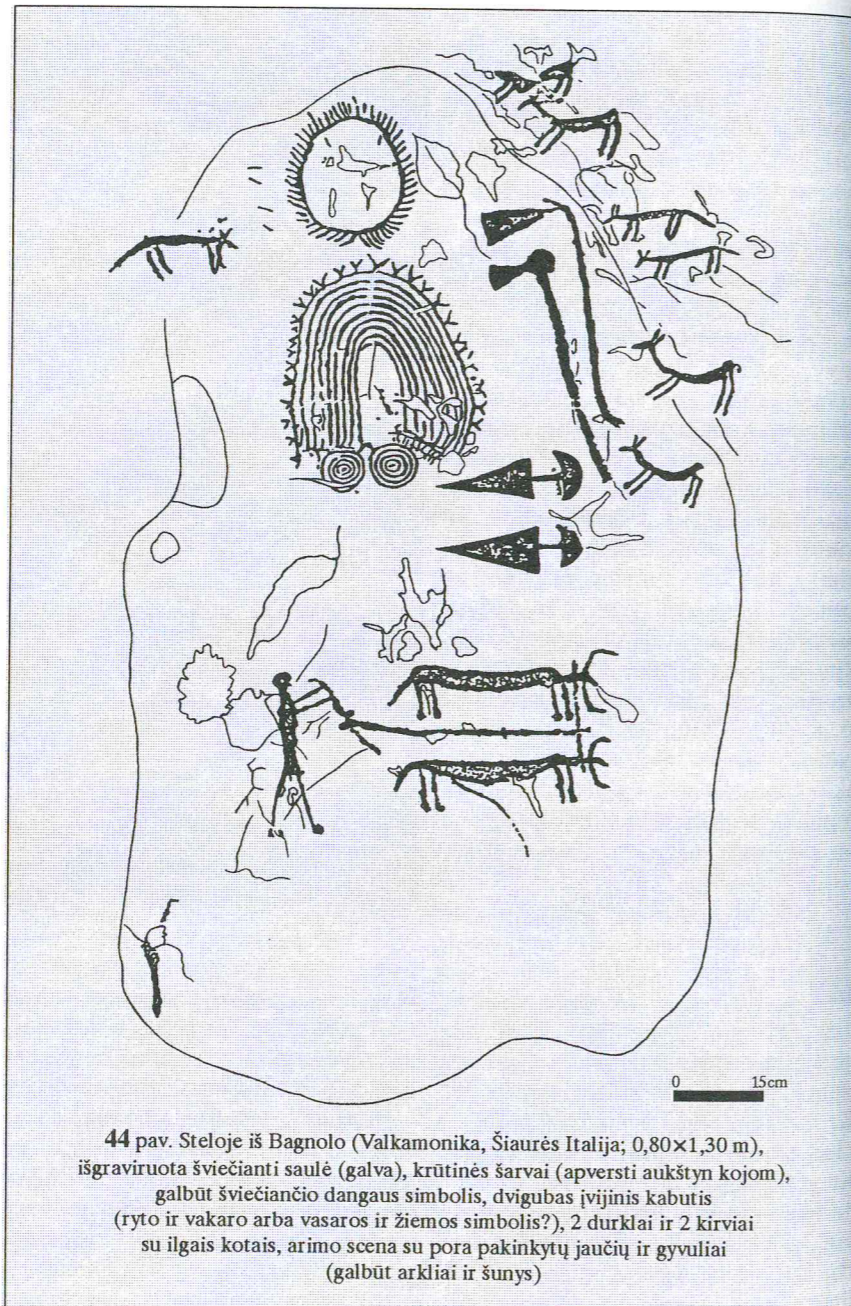


43 pav. Dvi kompozicijos, raizytos ant Valkamonika (Šiaurės Italija) uolų. Saulės simboliai (galvos vietoj), alebardos, durklai, diržas ir arklys ar elnias: 1 – Cemmo, 2 – Papardo, 0,60x1,20 m (pagal Anati, 1972)

strėlių, pėdų, poros jaučių traukiamas arklis (stelos apačioje), arklys (-ių) ir ožys (-ių).

Ypač įdomu tiek simbolių turinys, tiek jų santykiai. Dažniausiai pasitaiko saulės simbolių grupių: šviečianti saulė su apskritimais abipus, dvigubi įvijiniai kabučiai ir krūtinės plokštelės. Ši simbolių grupė toliau siejama su diržu, durklu, alebarda, arkliu, elniu, arimo scena ir vežimu. Lyginamosios indoeuropiečių mitologijos specialistui tokie simbolių deriniai tikrai primins Dangaus šviesos Dievo, skatinančio augalijos augimą, įvaizdį. Jis žinomas iš įvairių indoeuropiečių

grupių ankstyvų istorinių rašytinių paminklų ir tebegyvojančio folkloro: tai indų – Mitra, baltų – Dievas, romėnų – Dius Fidius, Janus ir Marsas, keltų – Lug (vadinamasis Saulės veido Dievas), vokiečių – \*Tiwaz (kilęs iš \*deiuos), anglosaksų – Tiw, vokiečių – Ziu, islandų – Tyr, šiaurės vakarų slavų – Jarovit–Sventovit ir kiti. Dangaus šviesos Dievas simbolizuoja rytų ir saulės šviesą, pavasarį, saulę. Jo galias įkūnija ginklas – durklas (arba kardas), jo gyvuliai (elnias, arklys), jaučių pora bei jo vežimas. Kita kompozicija ir sugrupavimas atspindi kitas indoeuropiečių dievybes. Kirvis siejamas su Perkūnu, lankas, strėlės ir



44 pav. Steloje iš Bagnolo (Valkamonika, Šiaurės Italija; 0,80x1,30 m), išgraviruota šviečianti saulė (galva), krūtinės šarvai (apversti aukštyn kojom), galbūt šviečiančio dangaus simbolis, dvigubas įvijinis kabutis (ryto ir vakaro arba vasaros ir žiemos simbolis?), 2 durklai ir 2 kirviai su ilgais kotais, arimo scena su pora pakinkytų jaučių ir gyvuliai (galbūt arkliai ir šunys)

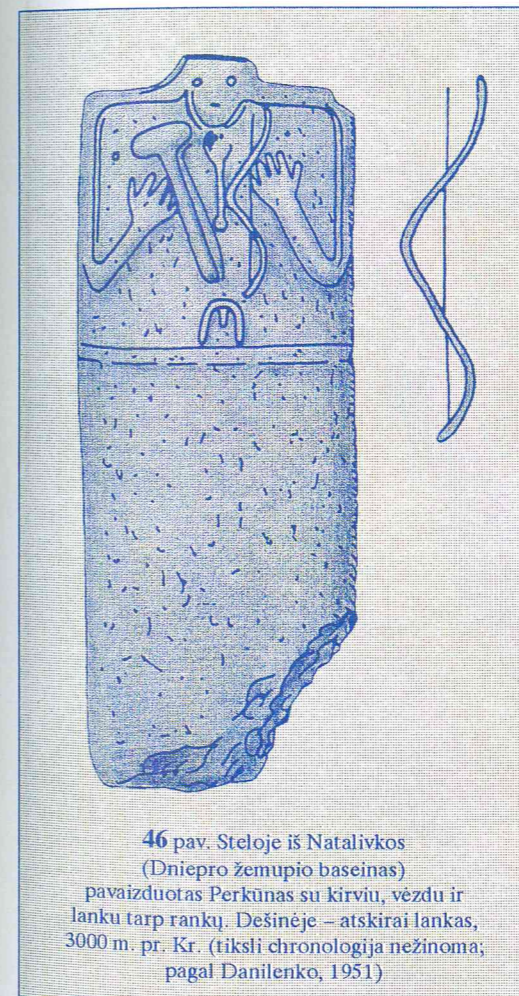
strėlinė taip pat priklauso jam (45–47 pav.). O pėdos gali būti skiriamos bet kuriam Dievui.

Indoeuropiečių mitologijoje Dangaus šviesos Dievo įvaizdis siejamas su valdovu. Todėl stelų statyba galėjo reikšti svarbių asmenybių, vadų arba žuvusių didvyrių pagerbimą. Pagal indoeuropiečių mitologiją didvyris galėjo būti tapatinamas su Dievu ir jo ginklas laikomas dievišku.

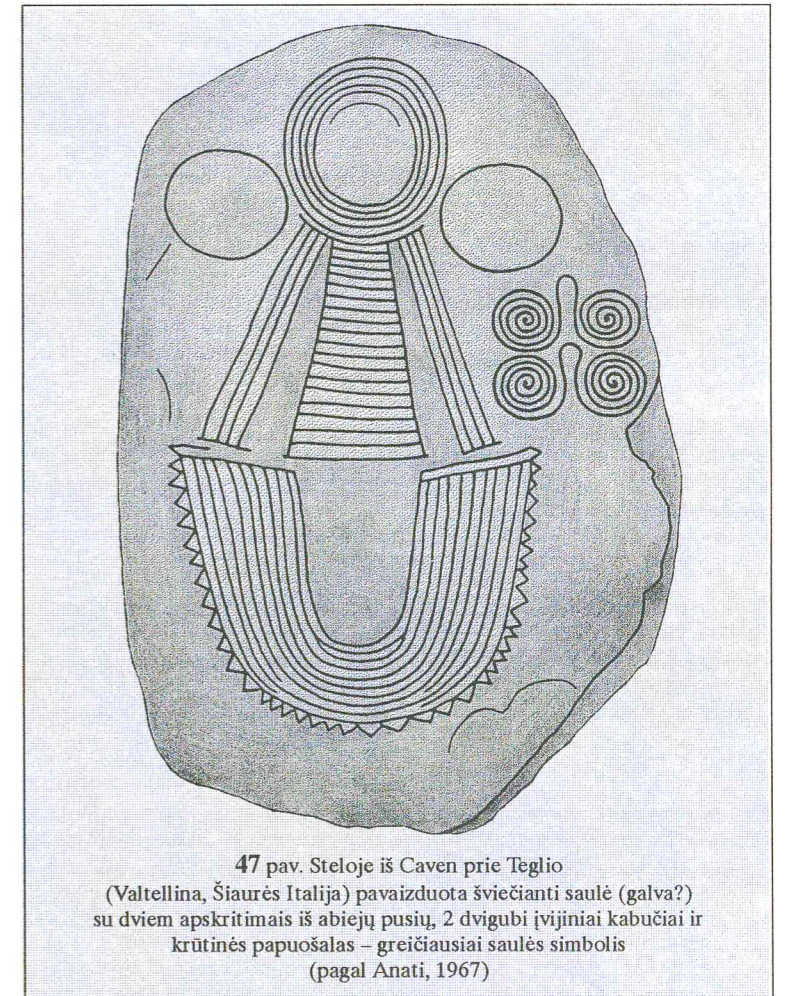
Kai Kurganų kultūros žmonės įsiveržė į Europą, Senosios Europos šventyklų statymas buvo pristabdytas. Dingo meistriškai atlikti religiniai reikmenys: nuostabios vazos, šventyklų modeliai, altoriai ir skulptūros. Migracijų laikotarpiu ir po jų nerasta jokių Kurganų kultūros žmonių statytų šventyklų nei šiauriniame Juodosios jūros, nei Volgos stepių regione, nei užimtoje Europoje. Tai gyvulių augintojų ženklas. Kurganų kultūros žmonės ir kurganizuoti senieji europiečiai dievus galėjo garbinti gamtoje, giraitėse, ant kalnelių ir namuose prie židinio.



45 pav. Steloje iš Baia de Criș (Hunedoara raj., Transilvanija, Rumunija) pavaizduotas įmovinis kirvis prie diržo, galvos nėra. Priekyje trikampė apykaklė, išėsta iki diržo (pagal Foca, Sargetia, 4)



46 pav. Steloje iš Natalivkos (Dniepro žemupio baseinas) pavaizduotas Perkūnas su kirviu, vėždu ir lanku tarp rankų. Dešinėje – atskirai lankas, 3000 m. pr. Kr. (tikslī chronologija nežinoma; pagal Danilenko, 1951)



47 pav. Steloje iš Caven prie Teglio (Valtellina, Šiaurės Italija) pavaizduota šviečianti saulė (galva?) su dviem apskritimais iš abiejų pusių, 2 dvigubi įvijiniai kabučiai ir krūtinės papuošalas – greičiausiai saulės simbolis (pagal Anati, 1967)



**Dviejų ideologijų susidūrimas.** Senosios Europos ir indoeuropiečių tikėjimų sistemos yra visiškai priešingos. Indoeuropiečių visuomenė buvo karinga, egzogaminė, patriarchalinė, su stipria genties organizacija ir socialine hierarchija. Tokia socialinė organizacija negalėjo išsirutulioti iš Senosios Europos matrinstinės ir taikingos visuomenės. Todėl indoeuropiečių pasirodymas Europoje atspindi ne evoliuciją, o dviejų kultūrų susidūrimą.

**Deivės ir dievai.** Svarbiausia Senosios Europos Deivės simbolikos tema yra ne tik žmogaus, bet ir visų gyvų būtybių gimimo, mirties ir gyvenimo atsinaujinimo paslaptis. Simboliai ir įvaizdžiai grupuojami aplink partenogenetinę (pačią kuriančią) Deivę, kuri yra vienintelis gyvybės šaltinis. Jos energija sukaupta šaltiniuose ir kituo-

se vandenyse, Mėnulyje, Saulėje, Žemėje, gyvūnuose ir augaluose. Ji yra gyvybę teikianti Deivė, Mirties valdovė, gaivintoja ir Žemės vaisingumo Deivė, gimstanti ir mirštanti kartu su augalais. Vyriškų dievų taip pat yra. Bet jie ne kūrėjai, o laukinės gamtos saugotojai, gyvenimo energijos ir augalijos metaforos.

Praindoeuropiečių dievų panteonas buvo socialiai ir ekonomiškai orientuota ideologija: ši sistema buvo gerai pritaikyta pastoralistams su išskiriančiais valdovais, dvasininkais ir kariais. Gyvenimo ir mirties funkcijos priklausė vyriškiems dievams. Moteriškos dievybės Aušra ir Saulytė – ne kūrėjos, o gražuolės nuotakos ir dievų žmonos. Ši religija buvo orientuota į Saulę ir kitus dangaus kūnus, griaustinį ir žaibą. Tie dangaus dievai švietė lyg

dangus, o bronzos amžiuje vaizduojami su šviečiančiais durklais, kardais, skydais, pasipuošę varinėmis ir auksinėmis plokštelėmis, auksiniais ir gintariniais diskais, varinių plokštelių diržais. Indoeuropiečiai garbino strėlės greitumą ir ieties bei durklo aštrumą. Buvo tikima, kad prisilietimas prie kirvio ašmenų pažadina gamtos jėgas ir perduoda žemei Perkūno vaisingumą. Baisus juodas Mirties ir požeminio pasaulio Dievas, prisiliedamas ieties galu, pasmerkdamas karį mirčiai.

**Tikėjimas į pomirtinį gyvenimą.** Senųjų europiečių ir indoeuropiečių tikėjimo į pomirtinį gyvenimą sistemos skyrėsi. Senieji europiečiai tvirtai tikėjo cikline regeneracija, kurios pagrindinę kapo sutapatinimo su gimda mintį išreiškė architektūra. Kapai buvo ovalūs, kiaušinio, gimdos arba antropo-

morfino pavidalo. Gimda suvokiama kaip deivės kūnas. Kapų ir šventyklų architektūroje taip pat vaizduojamas generuojantis trikampis. Megalitų raižiniai yra atgimimo simboliai, gyvybę teikiančio vandens ir gyvybės energijos ženklai (koncentriniai apskritimai su tašku viduryje, koncentrinės arkos, banguojančios gyvatukės, jaučio ragai, trikampiai, rombai, smėlio laikrodžiai, zigzagai, mėnulio ciklai) bei pačios Atgimimo Deivės antropomorfiniai įvaizdžiai. Buvo manoma, kad pomirtinis gyvenimas yra vakaruose ir kad šį ir kitą gyvenimą skiria vandens kelias, kurį reikia įveikti laivais (taip pat atgimimo simbolis).

Vakarų Europos megalitiniai kapai buvo šventos vietos. Kaulų laidojimas pagrindinėse šventyklose reiškė jų gražinimą protėviams. Iš tiesų visi senųjų europiečių kapai simbolizavo grįžimą į Deivės Motinos kūną, kad mirusysis vėl atgimtų.

Indoeuropiečiai tikėjo į tokį pat gyvenimą po mirties. Todėl į kapą dėjo įrankių, ginklų, papuošalų. Ypač garbino mirtį kovos lauke. Valdovus ir vadus laidojo kartu su žmonomis, tarnais, vaikais ir gyvuliais: arkliais, jaučiais, šunimis.

Iš lyginamosios indoeuropiečių mitologijos ir tikėjimų žinome, kad mirusiųjų pasaulis buvo vaizduojamas

kaip šalta, klampi vyriško Dievo vadovaujama požemio karalystė. Į niūrią pasaulį reikėjo vykti keliu paprastai tris dienas pėsčiomis, joti arkliai ar važiuoti vežimu arba plaukti upe. Sielos ten slinko lėtai. Nebuvo tikima į jokią atgimimą.

Tokios visiškai skirtingos tikėjimų sistemos negalėjo išsirutulioti viena iš kitos. IV tūkstantmečio pr. Kr. antroje pusėje formuojantis Badeno–Ezero kultūrai Vidurio Europos rytuose ir Rutulinių amforų kultūrai Vidurio Europos šiaurėje, Europoje atsirado indoeuropiečių laidojimo būdas ir tikėjimas į kitą pasaulį ir pamažu išstūmė Senosios Europos laidojimo būdą.

### Senosios Europos ir indoeuropiečių simbolių skirtumai

Senosios Europos simboliai		Indoeuropiečių simboliai
	Juoda spalva	
Vaisingumo ir Žemės motinos spalva (stebuklingoji Juodoji madona).		Mirties, Mirties Dievo spalva (slavų ir baltų mitologijos Juodasis Dievas).
	Balta spalva	
Kaulo spalva, simbolizuojanti mirtį, siejama su geltona spalva, auksu, gintaru, marmuru ir alebastru.		Dievo ir dangaus spalva, siejama su geltona spalva, auksu ir gintaru.
	Gyvatė	
Geroji gyvatė, žmogaus, gyvūnų ir augalų gyvybės energijos simbolis. Skatinanti ir sauganti šeimą bei naminius gyvulius. Gyvatė pakeičiama saule, mėnuliu, akimi. Nuodingoji gyvatė yra Mirties Deivės simbolis.		Blogio, mirties ir požemio pasaulio simbolis.
	Jautis	
Gyvybės (vandens) šaltinis, regeneracijos simbolis, panašus į moters gimdą.		Griaustinio Dievo simbolis.
	Saulė	
Gyvybės energija, asocijuojama su Mirties ir Atgimimo Deive. Vienas iš Atgimimo Deivės aspektų.		Vyraujantis indoeuropiečių simbolis, asocijuojamas su Dangaus Dievu, simbolizuojančiu metų Dievą, reprezentuojantis jauną saulę (pavasarij), kylančią (vasarą) ir seną saulę (rudeni).
	Arklis	
Praindoeuropiečių Europoje jo nėra.		Šventas dievų gyvulys. Baltas arba pilkas – Dangaus, Dvynių ir Mėnulio Dievas. Juodas – Mirties ir požemio pasaulio Dievas. Kumelė – Aušros Deivė. Dievai vaizduojami raiti arba važiuojantys vežimais.

### 10

#### Išvados

Nuo 4500 iki 2500 m. pr. Kr. Vidurio Europos rytinė dalis dėl Kurganų kultūros žmonių nuo Volgos ir iš į šiaurę nuo Juodosios jūros esančių stepių zonos įsiveržimų nuolat kito.

Galima pastebėti kelias svarbiausias stadijas, kaip keitėsi etninis išsidėstymas:

1. Apie 4300–4200 m. pr. Kr. dėl raitų pastoralistų iš Pietų Rusijos (pirmoji banga) įsiveržimo kilo pirmoji griaunanti banga ir gyventojų kraustymasis Dunojaus baseine. Buvo pakirsta klestinti Senosios Europos kultūra, ir prasidėjo dviejų labai skirtingų sistemų hibridizacija. Tai labiausiai palietė Juodosios jūros pakrančių (Varnos), Karanovo–Gumelnicos ir Vinčos kultūras. Kukutenio kultūra išliko.

2. Senoji Europa perėjo į indoeuropietišką socialinę struktūrą ir ideologiją IV tūkstantmečio pr. Kr. antroje pusėje – po antrosios Kurganų kultūros žmonių bangos. Vidurio Europoje paplito ant kalvų įkurtos tvirtovės, imta gaminti kieto metalo ginklus. Baigėsi perėjimas iš matricentrinės ir matrilinijinės sistemos į patriarchalinę ir patrilinijinę. Nuo Badeno–Ezero ir Rutulinių amforų kultūrų susiformavimo Vidurio Europą galima laikyti antrąja indoeuropiečių kalbomis kalbančių žmonių tėvyne. Iš čia kultūra plito į pietus, vakarus ir šiaurę. Italiją,

Airiją ir pietinį Baltijos jūros pakraštį ji pasiekė dar iki 3000 m. pr. Kr. Anksčiau indoeuropietišką hidronimų sluoksnį turbūt galima būtų skirti šiam laikotarpiui.

3. Galinga Kurganų kultūros žmonių trečioji banga, apie 3000–2800 m. pr. Kr., ėjusi iš Volgos žemupio į Vidurio Europos rytus, sukėlė naujų etninių persitvarkymų: indoeuropeizuoti Vidurio Europos gyventojai migravo į šiaurės rytus – į Vidurio Rusiją, į šiaurės vakarus – į Pietų Skandinaviją ir į pietus – į Graikiją.

4. Karingi raiteliai – Varpelinės keramikos kultūros žmonės, III tūkstantmečio pr. Kr. viduryje ir antroje pusėje paplitę Vakarų Europoje, susiformavo susimaišius Vučedolio kultūros žmonėms su Jamnos kultūros kolonistais (po trečiosios Kurganų kultūros žmonių bangos) Serbijoje ir Vengrijoje (jų senoji kultūra vadinama Vinokovų–Šamodvaro kultūra). Tai buvo viena gausiausių ir paskutinių migracijų iš Vidurio Europos rytinės dalies į Viduržemio jūros vakarinį pakraštį ir Britanijos salas. Po jos prasidėjo stabilus laikotarpis ir susiformavo žalvario amžiaus kultūra.

Iki III tūkstantmečio pr. Kr. trečiojo ketvirčio beveik visa Senoji Europa buvo ekonomiškai ir socialiai pertvarkyta. Paplito pastorališkas ir pusiau klajokliškas gyvenimo būdas. Išnyko Senosios Europos kultūros

gyvenvietės, išskyrus tas vietas, kurios niekada nebuvo visiškai indoeuropeizuotos. Įsigalėjo ir indoeuropiečių religija, o Senosios Europos Deivės religija kai kuriuose Senosios Europos kultūros fragmentuose išliko iki šių dienų.

Senosios Europos dievybių įvaizdžiai bei funkcijos, indoeuropiečių tikėjimas į pomirtinį gyvenimą kaip kontrastas senajam regeneracijos tikėjimui, visiškai skirtinga simbolika įrodo buvus dvi religijas ir mitologijas – vietinę Senosios Europos, iš paleolito laikų paveldėtą, ir indoeuropiečių atneštąją. Jų susidūrimas sąlygojo dviejų struktūrų simbolių hibridizaciją: indoeuropietiška struktūra vyravo, Senosios Europos liko pagrindinė. Neišnagrinėjus abiejų struktūrų simbolių, neįmanoma suprasti Europos žmonių ideologijos, simbolikos, tikėjimų ir mitologijos reikšmės.

Dėl dviejų ideologijų ir socialinių bei ekonominių struktūrų susidūrimo Senoji Europa ilgainiui buvo drastiškai pertvarkyta. Šie pokyčiai pasireiškė tuo, kad pereita iš matrilinijinės į patrilinijinę tvarką, nuo teokratijos į karinį patriarchatą, nuo egalitarinės visuomenės į vyrujančią vyrų hierarchiją ir nuo chtoninės Deivės religijos į indoeuropietišką Dangaus dievų panteoną.



- <sup>1</sup> Marija Gimbutas, *Prehistory of Eastern Europe, Mesolithic, Neolithic and Copper Age Culture in Russia and the Baltic Area*, Peabody Museum, Harvard University, Bulletin No. 20, Cambridge, Mass., 1956.
- <sup>2</sup> I. B. Vasiljev, G. I. Matveeva, „Poselenije i mogilnik u sela Sjezžeje“, *Očerki istoriji i kultury Povolžja*, 2, Kuibyšev, 1976: 73–96; Vasiljev, I. B. *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981.
- <sup>3</sup> V. I. Bibikova, „K izučanju drevnejšich domašnih lošadej Vostočnoj Evropy, 2“. 1. *Bulleten Moskovskogo obščestva ispitateljev prirod. Otd. Biologičeskij*, 5: 118–126; S. Bökönyi, „Horses and sheep in East Europe in the Copper and Bronze Ages“, *Proto-Indo-European: the Archaeology of a Linguistic Problem*, Studies in Honor of Marija Gimbutas ed. by S. N. Skomal and E. C. Polomé, Institute for the Study of Man, Washington, D. C., 1987: 137–144.
- <sup>4</sup> V. P. Šilov, *Očerki po istoriji drevnich plemion Nižnego Povolžja*, Leningrad, 1975: 13.
- <sup>5</sup> Merperto informacija, 1987.
- <sup>6</sup> V. V. Radlov, *Sibirskije drevnosti*, S. Peterburg, 1888, I: 249 ff.; 404 ff.
- <sup>7</sup> I. B. Vasiljev, *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981: 19 ff.
- <sup>8</sup> I. B. Vasiljev, G. I. Matveeva, „Poselenije i mogilnik u sela Sjezžeje“. *Očerki istoriji i kultury Povolžja*, 2, Kuibyšev, 1976: 73–96; I. B. Vasiljev, *Lesostepnoje Povolžje v epochu eneolita i rannej bronzy*, Diss. Institute of Archaeology, Academy of Sciences, Moscow, 1979; I. B. Vasiljev, *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981.
- <sup>9</sup> I. B. Vasiljev, *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981: 12–20.
- <sup>10</sup> I. B. Vasiljev, *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981: 23 ff.
- <sup>11</sup> V. V. Golmsten, „Pogrebenie iz Krivoluchya“, *Soobščeniya GAIMK*, 1931, 6: 7–12.
- <sup>12</sup> A. P. Kruglov, B. B. Piotrovskij, G. V. Podgajetskij, „Mogilnik v g. Nalčike“, *Materijaly i issledovanija po Archeologiji SSSR*, 1941, 3: 67–147.

- <sup>13</sup> I. B. Vasiljev, *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981: 631.
- <sup>14</sup> I. B. Vasiljev, *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981: 45 ff.
- <sup>15</sup> I. V. Sinitsyn, „Pamiatniki jamnoj kultury Nižnego Povolžja: ich sv'jaz s Pridneprovjem“, *Kratkije soobščeniya Instituta archeologiji*, Kijev, 7: 32–36.
- <sup>16</sup> K. F. Smirnov, „Bykovskije kurgany“, *Materijaly i issledovanija po archeologiji SSSR*, 78, 1960: 235.
- <sup>17</sup> Sinitsyn, žr. 15 nuorodą.
- <sup>18</sup> I. B. Vasiljev, *Eneolit Povolžja: Step i lesostep*, Kuibyševskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Kuibyšev, 1981: 43.
- <sup>19</sup> Sinitsyn, žr. 15 nuorodą.
- <sup>20</sup> G. P. Zinevich, S. Kruts, *Antropologična charakteristika davnogo naselenija teritoriji Ukrainy*, Novaja dušla, Kijev, 1968: 13–39; S. I. Kruts, *Naselenije teritoriji Ukrainy epochi medibronzy*, Kijev, 1972: 125.
- <sup>21</sup> D. Ja. Telegin, *Seredno-Stogijska kultura epochi midi*, Kijev, 1973: 111.
- <sup>22</sup> M. Gimbutas, „The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe“, *Journal of Indo-European Studies*, vol. 5. No. 4, 1977: 277–339.
- <sup>23</sup> R. I. Viežev, „Roboti na diljanitsi v poselenija v s. Zolotij Baltsi“, *Archeologičeskije pamiatniki*, Kijev, 1960.
- <sup>24</sup> N. M. Šmaglij, I. T. Černyjakov, „Kurgany stepnoj časti meždurečija Dunaja i Dnestra“, *Materijaly po archeologiji Severnogo Pričernomorja*, VI, Odessa, 1970.
- <sup>25</sup> S. Bökönyi, žodinė informacija, 1987.
- <sup>26</sup> T. G. Movša, „O sv'zjach plemion tripoljskoj kultury so stepnymi plemenami mednogo veka“, *Sovetskaja archeologija*, 2, Moskva, 1961: 186–99; Linda Ellis, „Analysis of Cucuteni-Tripolye and Kurgan Pottery and the Implications for Ceramic Technology“, *The Journal of Indo-European Studies*, VIII, 1980: 211–230.
- <sup>27</sup> M. M. Šmaglij, V. P. Dudkin, K. V. Zinkouskij, „Pro vivčennja tripilskich poselen“, *Archeologija*, 8, Kijev, 1973: 23–39.
- <sup>28</sup> Sebastian Morintz, Petre Roman, „Aspekte des Ausgangs des Aeneolithikums und der

- Übergangstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau“, *Dacia N. S.*, XII, Bucharest.
- <sup>29</sup> Roman, *ibidem*: 47–80.
- <sup>30</sup> Pavadinimo eponimas yra įtvirtinta kalva Konstancos rajone, Dobrudža, Černavodės II periodas iš Antrosios bangos gyvenvietės tame pačiame rajone: D. Berciu, „Quelques données preliminaires concernant la civilisation de Carnavoda“, *Slovenská archeológia*, XX-1: 268–280.
- <sup>31</sup> *Lasinjos* vardu Kroatijos gyvenvietę 1961 m. pavadino Dimitrijevič, ir šis pavadinimas vartojamas kalbant apie panašius kompleksus Vakarų Vengrijoje ir Rytų Austrijoje. *Balatonas I terminas*, kurį vartoja Kaliczas, yra *Lasinjos* sinonimas: Nándor Kalicz, „Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn“, *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 1973: 131–163. *Ibidem*, „The Problems of the Balaton-Lasinja Culture“, *The Journal of Indo-European Studies*, vol. VIII, No. 3–4, 1980: 245–273. Apie Lasinja kompleksą žr.: Franz Leben, „Zur Kenntnis der Lasinja-Kultur in Slowenien“, *Symposium as above*: 187–197.
- <sup>32</sup> Pal Patay, „Gräber von Sippen-Häuptlinge aus Kupferzeit“, *A Mora Ferenc Muzeum Evkonyve*, 1966–67, 2: 49–55.
- <sup>33</sup> Iš analizei tinkamų griaučių 28 buvo ankstyvosios fazės, 11 – tikrų protoeuropiečių, iš kurių aštuoneri – vyrų ir treji – moterų (Nos 5, 14, 68) tikriausiai 60–70 metų. J. Nemeskéri in I. Bognár-Kutzián, *The Cemetery of Tiszapolgar Basatanya*, Budapest, 1963.
- <sup>34</sup> Susan Nacev Skomal, „The Social Organization of the Tiszapolgar Group at Basatanya-Carpathian Basin Copper Age“, *The Journal of Indo-European Studies*, VIII, 1–2, 1980: 75–93.
- <sup>35</sup> Stanislav Šiška, „Gräberfelder der Lažnany-Gruppe in der Slowakei“, *Slovenská archeológia*, XX, 1, Nitra: 107–175.
- <sup>36</sup> Iš Lengjelio kultūros išsirutulioję kompleksai buvo vadinami įvairiai: Gaterslebenas – Vidurio Vokietijoje ir Bohemijoje, Ocicé (Ottize), Jordanovas (arba Jordansmühl) ir Kujavijos Brestas – Rytų Vokietijoje ir Vakarų Lenkijoje, Miunchshofenas – Bavarijoje ir Aichbiuhlas – Viurtenbiurge. Jan Lichardus, „Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slo-

- wakei – k problemom ludanickej skupini na Slovensku“, *Slovenská archeológia*, 12, 1, Nitra, 1964: 69–162.
- <sup>37</sup> Svarbiausios gyvenvietės yra Bekasmegyer prie Budapešto, Koroncó prie Győr, Esztergom, Pfaffstetten, Retz ir Waltrahöhle prie Jamm: O. Seewald, „Die jungneolithische Siedlung in Retz (Niederdonau)“, *Prähistorica*, 7, Vienna, 1940; Richard Pittioni, *Urgeschichte des osterreichischen Raumes*, Viena, 1954: 177–187.
- <sup>38</sup> Nitrianski Hrádok, Vysoki Breh ir Bajč-Vlkanovo prie Nitra, Jevišovice ir Znojmo, Staré Zamky prie Lišen šalia Brno, Cimburk ir Kutna Hora (Bohemia); Halle. A. Točik, „Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1959–1960“, *Studijne zvesti*, 12, Nitra, 1964: 15–185; A. Medunová, „Eneolitické sídlisko Stáre Zamky v Brne-Lišni“, *Památky archeologicke*, LV, Praha, 1964: 91–155; F. Benesch, *Die Festung Hutberg*, Halle, 1941.
- <sup>39</sup> Paul Grimm, „Die Salzründer Kultur in Mitteldeutschland“, *Jahresschrift der Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder*, XXIX, Halle, 1938: 1–104; J. Preuss, „Die Balaberger Gruppe in Mitteldeutschland“, *Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle*, 21, Halle, 1966; H. Behrens, „Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale Gebiet“, *Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle*, 27, Halle, 1973; Jan Lichardus, *Rössen-Gatersleben-Balaberger*, Bonn, 1976: 99–135.
- <sup>40</sup> Ulrich Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, Berlin, 1956: 48–66.
- <sup>41</sup> Grimm, 1938, *ibidem*: 30 ff.
- <sup>42</sup> Balbergo ir Zaltmiundės palaidojimų radiokarbono datos yra tokios:

Postolopr Bohemia	Bln 482	4930±80 prieš dabartį (2980 pr. Kr.) 3900–3390 pr. Kr.
Halle-Döl Heide. Vidurio Vokietija	Bln 53	4630±100 prieš dabartį (2680 pr. Kr.) 3655–3060 pr. Kr.
	Bln 64	4780±100 prieš dabartį (2830 pr. Kr.) 3850–3360 pr. Kr.

- <sup>43</sup> M. Gimbutas, 1973, „The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans, 3500–2500 B. C.“, *The Journal of Indo-European Studies*, 1, 1973: 163–214; E. N. Chernykh, „Metalurgical provinces of the 5th-2nd Millennia in Eastern Europe in Relation to the Process of Indo-Europeanization“, *The Journal of Indo-European Studies*, VIII, 3–4, 1980: 317–337.
- <sup>44</sup> O. F. Lagodovska, O. G. Šapošnikova, M. L. Makarevič, *Michailijske poselenija*, Kijev, 1962: 22–38.
- <sup>45</sup> M. J. Rudinski, „Kamennaja Mogila“, *Kratkije soobščeniya Instituta archeologiji*, 1, Kijev, 1952: 21–31; Alexander Häusler, „Südrußische und nordkaukasische Petroglyphen“, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, XII, 11, Halle, 1963: 889–921.
- <sup>46</sup> W. Schrickel, *Westeuropäische Elemente im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit Mitteldeutschlands*, Leipzig, 1957.
- <sup>47</sup> Emmanuel Anati, *Evolution and Style in Camunian Rock Art*, Capo di Ponte, Brescia, 1976: Figs. 57, 64, 75.
- <sup>48</sup> A. M. Tallgren, „Sur les monuments mégalithiques du Caucase occidental“, *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX, Helsinki, 1934: 1–45.
- <sup>49</sup> A. A. Ščepinskij, „Pamiatniki iskustva epochi rannego metala v Krymu“, *Sovetskaja Archeologija*, VIII, Kijev, 1953: 95–109; T. D. Passek, „Periodizacija tripolskich poselenij“, *Materijaly i issledovanija po archeologiji SSSR*, 10, Moscow, 1949: 194–275.
- <sup>50</sup> D. Ja. Telegin, „Eneolitični steli i pamiatki nižne Michailivskogo tipu“, *Archeologija*, 4, Kijev, 1971: 3–17.
- <sup>51</sup> I. M. Čečenov, „Grobница epochi rannej bronzy v g. Nalčik“, *Sovetskaja Archeologija*, 1, 1970: 109–124.
- <sup>52</sup> M. I. Rostovzeff, „The Sumerian Treasure of Astrabad“, *The Journal of Egyptian Archaeology*, VI, No. 1, 1920: 4–27; Tallgren, 1934, *ibidem*, F. Hančar, „Urgeschichte Kaukasians von den Anfängen seiner Besiedlung bis in die Zeit seiner frühen Metallurgie“, *Bücher zur Ur- und Frühgeschichte*, bd. VI, 1937: 448; V. G. Childe, „The axes from Maikop and Caucasian metallurgy“, *Annals of Archaeology and anthropology*, XXIII, 1936: 113–119;

- A. A. Jessen, „K chronologiji bolšych Kubanskich Kurganov“, *SA*, XII, 1950: 157–200; M. Gimbutas, *Prehistory of Eastern Europe. Mesolithic, Neolithic and Copper Age Culture in Russia and the Baltic Area*, Peabody Museum, Harvard University, Bulletin, No. 20, Cambridge, Mass., 1956.
- <sup>53</sup> A. M. Tallgren, „Staromyschastovskaya“ *Realexicon*, Bd. XII, 1928: 389, p. 94; A. M. Tallgren, „Zur der nordkaukasischen frühen Bronzezeit“, *ESA*, VI, 1931: 126–45, pl. 141; Marija Gimbutas, 1956; žr. No. 1: pl. 11.
- <sup>54</sup> K. Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen, 1950.
- <sup>55</sup> Rostovzeff, „Lage de cuivre dans le Caucase et les civilisations de Soumer et de l'Égypte-Protodynastique“, *Revue archeologique*, 5 ser., vol. 12, 1920: 1–37; Rostovzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922: 17–34.
- <sup>56</sup> N. I. Veselovskij, *Očerki Archeologičeskij Komisiji*, 1887: 15–16.
- <sup>57</sup> Piešinių rekonstrukcija žr. M. I. Artamonov, „The third razmennyi kurgan near the station of Kostromskaya“, 1948: 169.
- <sup>58</sup> E. G. Schmidt, *Excavations at Tepe Hisar Damghan*, The University Museum, Philadelphia, 1937.
- <sup>59</sup> O. F. Lagodovska, „Raskopki Usativskogo kurgana 1–11“, *Naukovi Zapiski*, II, Kijev, 1946; *idem*, „Pamiatki usativskogo tipa“, *Archeologija*, VIII, Kijev, 1953: 95–109; T. D. Passek, „Periodizacija tripolskich poselenij“, *Materijaly i issledovanija po archeologiji SSSR*, 10, Moscow, 1949: 194–275.
- <sup>60</sup> A. I. Meliukova, „Kurgan usatovskogo tipa u sela Tudorovo“, *Kratkije soobščeniya Instituta archeologiji*, 88, Moscow, 1962: 74–83.
- <sup>61</sup> T. Passek, žr. 59 nuorodą: 158 ff.
- <sup>62</sup> Petre I. Roman, „Strukturänderungen des Endneolithikums im Doanau-Karpatenraum“, *Dacia*, XV: 31–169.
- <sup>63</sup> G. I. Georgiev, N. Ya. Merpert, R. V. Katinčarov, D. G. Dimitrov, eds. *Ezero, Rannobronzovoto Selišče*, Sofia, 1979.
- <sup>64</sup> Colin Renfrew, Marija Gimbutas, Ernestine Elster, *Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northeast Greece*, Volume I, 1986; apie namą su apsidėmis: Colin Renfrew, „The burnt house at Sitagroi“, *Antiquity*, XLIV, No. 174, 1970: 131–134.



- <sup>65</sup>Šiaurės Italija: F. Zorzi, „Resti di un abitato capannicolo eneolitico alle Colombarie di Negar“, *Attes del IV Congresso Internazionale del Quaternario*, II, Roma, 1953: 782–798; Emmanuel Anati, *I Camuni*, Milan, 1979: 103.
- <sup>66</sup>D. Berciu, „Rezultatele primelor sapatari de la Crivat“, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, vol. 17, 3, Buchurești, 1966: 527.
- <sup>67</sup>Žr. 28 nuorodą.
- <sup>68</sup>N. Tasić, *Der Badener und Vučedoler Kultur-Komplex in Jugoslawien*, Dissertationes, Beograd-Novı Sad.
- <sup>69</sup>Richard Pittioni, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*, Wien, 1954: 195.
- <sup>70</sup>János Banner, *Die Peceler Kultur*, Budapest, 1956; Richard Pittioni, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*, Wien, 1954: 191 ff.; Zdzisław Sochacki, „The Radial-decorated Pottery Culture“, *The Neolithic in Poland*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970: 319 ff.
- <sup>71</sup>R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945.
- <sup>72</sup>A. Točík, *Studijne zvesti*, Nitra, 1964, No. 12.
- <sup>73</sup>Jayne Warner, „The Megaron and Apsidal House in Early Bronze Age Western Anatolia: New Evidence from Karataş“, *American Journal of Archaeology*, Vol. 83, No. 2, April 1979: 133–147; Jan G. P. Best, „The Foreign Relations of the Apsis-House Culture in Palestine“, *Pulpudeva*, Plovdiv, 1976: 205–209.
- <sup>74</sup>J. Bayer, Die Ossarner Kultur, eine äneolithische Mischkultur im östlichen Mitteleuropa, *Eiszeit und Urgeschichte* V, Wien, 1928: 60–120.
- <sup>75</sup>Z. Sochacki, *ibidem*: 329. The analysis done by W. Gizbert.
- <sup>76</sup>Z. Sochacki, *ibidem*: 321.
- <sup>77</sup>S. Bökönyi, *History of domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974: 32, Fig. 1:15, 16.
- <sup>78</sup>R. R. Schmidt, *ibidem*: Fig. 81 A.
- <sup>79</sup>Nandor Kalicz, „Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest“, *Festschrift für Richard Pittioni zum siebenzigsten Geburtstag*, Wien, 1976: 188–202.
- <sup>80</sup>J. Nemeskeri, „Anthropologische Übersicht des Volkes der Peceler Kultur“, in J. Banner, *Die Peceler Kultur*, Budapest, 1956: 295–309; I. Toth, „Profilation horizontale du crane facial de la population ancienne et contemporaine de la Hongrie“, *Crania Hungarica*, 3 (1–2) 19:20.

- <sup>81</sup>Alojz Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, Berlin, 1962: 146–148.
- <sup>82</sup>R. R. Schmidt, *Vučedol*, Zagreb, 1945; Nikola Tasić, *Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Dissertationes, IV, Beograd, 1967.
- <sup>83</sup>Nandor Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest, 1968: 62–109.
- <sup>84</sup>K. Deschmann, „Über die vorjährigen Funde im Laibacher Pfahlbau“, *Mitteilungen der Altertumsgesellschaft in Wien*, VIII, 3–4, Wien, 1878: 3–20.
- <sup>85</sup>Žr. 63 nuorodą.
- <sup>86</sup>Stefan Nosek, *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967: 276 ff.
- <sup>87</sup>*Ibidem*: 217 ff.
- <sup>88</sup>*Ibidem*: 278.
- <sup>89</sup>I. F. Levitskij, „Pamiatki megalitychnoj kulturi na Volyni“, *Anthropologija*, II, Kijev, 1929: 192–222.
- <sup>90</sup>T. Wiślański, *Kultura amfor kulistych w Polsce Polnocno-Zachodniej*, Warszawa, 1966; *Idem*, „The Globular Amphora Culture“, *The Neolithic in Poland*, Warszawa, 1970: 178–231; Marija Gimbutas, „East Baltic Amber in the Fourth and Third Millennia B. C.“, *Studies in Baltic Amber: The Journal of Baltic Studies*, XVI, No. 3, 1985.
- <sup>91</sup>I. K. Svešnikov, „Nove pochovanja kulturi kulyatich amfor u Rovenskij oblasti“, *Archeologija*, 8, Kijev, 1973: 63–67.
- <sup>92</sup>T. Wiślański, *Ibidem*.
- <sup>93</sup>Olga Necrasova, „Les populations de la periode de transition du Neo-Eneolithique a l'age du Bronze romaine et leurs particularites anthropologiques“, *Anthropologie et Archéologie: les cas de premiers âges des Metaux. Actes du Symposium de Sils-Maria 25–30 septembre 1978*, Roland Menk and Alain Gallay, ed. Geneva, 1981: 60–61.
- <sup>94</sup>Ilse Schwidetzky, „The Influence of the Steppe People Based on the Physical Anthropological Data“, *The Journal of the Indo-European Studies*, VIII, 1980: 356.
- <sup>95</sup>Marin Dinu, „Le probleme des tombes a ocre dans les regions orientales de la Roumanie“, *Preistoria Alpina*, 10, 1974: 261–275; Ecsedy, I., *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*, Budapest, 1979; Borislav

- Jovanović, „Some Elements of the Steppe Culture in Yugoslavia“, *The Journal of Indo-European Studies*, XI, 1983: 31–45.
- <sup>96</sup>Lagodovska, et al: žr. 44 nuorodą.
- <sup>97</sup>Necrasov, žr. 93 nuorodą: 63–65.
- <sup>98</sup>G. P. Zinevič, *Očerki paleoantropologiji Ukrainy*, Kijev, 1967.
- <sup>99</sup>N. Mašek, „Die Rivnac-Gruppe in Böhmen und ihre chronologische Stellung“, *Symposium 1961*, Prague: 327–335.
- <sup>100</sup>Robert W. Ehrlich and Emilie Pleslova-Štikova, *Homolka. An Eneolithic Site in Bohemia*, Prague, 1968; also appeared as Bulletin 24 of the American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Harvard University, Cambridge, Mass.
- <sup>101</sup>Alojz Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, Berlin, 1962: 135–145.
- <sup>102</sup>*Idem*: 140.
- <sup>103</sup>M. Parović, V. Pešikan, V. Trbuhović, „Fouilles des Tumulus du l'age du bronze ancien dans la plaine de Tivat“, *Starinar*, 22, Beograd, 1974: 129–141.
- <sup>104</sup>W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, München, 1927; N. G. L. Hammond, „The Tumulus-Burials of Leucas and their Connections in the Balkans and Northern Greece“, *The Annual of the British School of Archaeology at Athens*, vol. 69 (1974): 129–144.
- <sup>105</sup>Hammond, *ibidem*.
- <sup>106</sup>Parović, Pešikan, Trbuhović, *ibidem*, 103 nuoroda.
- <sup>107</sup>Spiridon Marinatos, „Further Discoveries at Marathon“, *Arch. Anal. Athens*, 1970: 355, Fig. 10.
- <sup>108</sup>John L. Caskey, „The Early Helladic Period in the Argolid“, *Hesperia*, 29, 1960: 301.
- <sup>109</sup>Nikolaos I. Xirontiris, „The Indo-Europeans in Greece. An Anthropological Approach to the Population of Bronze Age Greece“, *The Journal of Indo-European Studies*, 8, Nos. 1–2, 1980: 201–211.
- <sup>110</sup>Abejotina, ar pusemėnlio pavidalo plokštelės simbolizuoja lankus, kaip mano Stuart Piggott, „Beaker Bows: a Suggestion“, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 37, 2, London, 1971: 80–94. Pragrėžtus pusemėnlius tikriausiai tvirtino prie krūtinės ir jie buvo dangaus simboliai, skirti spindinčiam Dangaus Dievui.

- <sup>111</sup>S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974: 242; R. Kalicz-Schreiber, „Die Probleme der Glockenbecherkultur“, *Glockenbecher-symposium*, Oberried, 1974: 214.
- <sup>112</sup>W. Schule, „Glockenbecher Und Hauspferde“, J. Boessneck (ed.), *Archäologisch-biologische Zusammenarbeit in der Vor- und Frühgeschichtsforschung*, Wiesbaden, 1969: 88–93.
- <sup>113</sup>Ladislav Hájek, „Die älteste Phase der Glockenbecherkultur in Böhmen und Mähren“, *Pamatky archeologicke*, 57, Praha, 1966: 221.
- <sup>114</sup>Boris Novotný, „Hroby kultury zvoncovitych poharů u Smolina na Morave“, *Pamatky archeologicke*, 49, Praha, 1958: 297–311.
- <sup>115</sup>Bruce A. Replegle, „Social Dimensions of British and German Bell Beaker Burials: An Explanatory Study“, *The Journal of Indo-European Studies*, vol. VIII, Nos. 1–2 (1980): 165–201.
- <sup>116</sup>S. Dimitrijević, „Arheoloska iskopavanja na području Vinkovackog muzeja, rezultati 1957–1966“, *Acta Musei Cibalensis*, t. I, Vinkovci.
- <sup>117</sup>I. Ecsedy, „Die Siedlung der Samogyvar-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südbanien“, *A Janus Pannonius Muzeum Evkönyve*, XXIII, 1979: 97–136.
- <sup>118</sup>N. Tasić, „Die Vinkovci-Kultur“, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, N. Tasić ed., Beograd, 1984: 15–28.
- <sup>119</sup>G. Bandi, „Die Samogyvar-Kultur“, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984: 125–133.
- <sup>120</sup>M. Garašanin, *Vinkovačka grupa Praistorija Jugoslaveskih Zemalja*, t. IV, *Bronzono doba*, Sarajevo, 1983: 471–475.
- <sup>121</sup>Bandi, *Ibidem*: 127.
- <sup>122</sup>Maria Novotná, „Die Kultur der ostslavischen Hügelgräber und ihre Beziehungen zu den benachbarten Gebieten“, *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*, D. Srejović, N. Tasić eds., Beograd, Balkanološki Institute, 1987: 91–97.
- <sup>123</sup>D. Garašanin, „Die frühe Bronzezeit und die Übergangsperiode in Nordwest-Serbien“

- (Leneolithique et le debut de l'age du bronze dans certaines de l'Europe), *Prace Komisji archeologicznej*, 24, 1985: 73–77.
- <sup>124</sup>M. Majnarić-Pandzić, „Der Goldfund aus Orolik“, *Archaeologia Jugoslavica*, XV, 1977: 21–26.
- <sup>125</sup>M. Kuna, „Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslaviens“, *Godišnjak*, XIX, 1981: 13–82.
- <sup>126</sup>Andrzej Kempisty, „The Corded Ware Culture in the Light of New Stratigraphic Evidence“, *Przegląd archeologiczny*, 26, Warszawa, 1973: 34–35.
- <sup>127</sup>Ilse Schwidetzky, „The Information of the Steppe People Based on the Physical Anthropological Data“, *The Journal of Indo-European Studies*, VIII, Washington, 1980: 350 ff.
- <sup>128</sup>A. Wiercinski, „Untersuchungen zur Anthropologie des Neolithikums in Polen“, Fundamenta, *Monographien zur Urgeschichte*, H. Schwabedissen, ed. series B, 3, (Köln-Vien): 170–185. *Idem*, „Problem strukturalnej i procesualnej identyfikacji antropologicznej Praslowian“, *Slavia Antiqua*, XXIV, Warszawa, 1974.
- <sup>129</sup>B. Ehrlich, „Succase, eine steinzeitliche Siedlung der Schnurkeramiker“, *Elbinger Jahrbuch*, 12/13, Elbing, 1936; „Schnurkeramische Pfostenhäuser bei Tolckem, Kr. Elbing“, *Manus Z.*, Berlin, 1940: 32 ff.
- <sup>130</sup>Z. Krzak, „The Złota Culture“, *The Neolithic in Poland*, Warsaw-Wrocław-Cracow, 1975: 349.
- <sup>131</sup>F. Schlette, „Das Siedlungswesen der Becherkulturen“, *Becherkulturen*, 1969: 155–168.
- <sup>132</sup>Evžen Neustupný, „Economy of the Corded Ware Cultures“, *Archeologicke Rozhledy*, XXI, Prague, 1969: 54, 59; W. Matthias, J. Schultze-Motel, „Kulturpflanzen Abdrücke an schnurkeramischen Gefäßen“, *Jahreschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 51, Halle, 1967: 119 ff.; A. & H. Bach, W. Gall, R. Feustel and M. Teichert, „Beiträge zur Kultur und Anthropologie der mitteldeutschen Schnurkeramiker II“, *Alt-Thüringen*, 13, Weimar, 1975: 67.
- <sup>133</sup>C.F.W. Higham, *Proceedings of Prehistoric Society*, XXXIII, London, 1967: 86, 98. Detalesnės informacijos apie gyvulių kaulus gyvenvietėse žr.: Feustel et al., *ibidem*: 113.